

TƏRTİBÇİ-MÜƏLLİFLƏR

Gülşən ƏLİYEVƏ, Rəhim HƏSƏNOV

TÜRK TƏSƏVVÜF FƏLSƏFƏSİ

II hissə

- 14423 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

Bakı-Proqres-2014

Elmi redaktor: **Əlyar Səfərli**
AMEA-nın muxbir üzvü

Rəyçi: **Aydın Abi Aydın**
*Filologiya elmləri doktoru,
professor*

Gülşən Əliyeva, Rəhim Həsənov. Türk təsəvvüf fəlsəfəsi
(II hissə). Bakı, Proqres, 2014, 314 səh.

Təqdim olunan «Türk təsəvvüf fəlsəfəsi» toplusu yeddi sufi müəllif haqqında müxtəsər bioqrafik məlumat və onların seçmə əsərlərinin əsas hissələrini əhatə edir. Əsərlərin dili və üslubu müəyyən qədər sadələşdirilib. Kitab həm mütəxəssislər, həm də fəlsəfi fikir tariximizlə maraqlanan oxucular üçün nəzərdə tutulur.

ISBN: 978-9952-8207-9-9

Qrifli nəşr E3338370012
0103-2012

ELMİ İRFANDAN ELMİ-İLAHİYƏ

Bütün türk fəlsəfələri türkün tarixdəki rolunun təsdiqinə xidmət edir. Türk tarixi yaradır. Lakin onunla məşğul olmur, özündən sonrakı nəsillərə ərməğan edir, tale kimi tapşırır. Türk təsəvvüf fəlsəfəsi haqqındakı bu ikinci kitab əslində maarif və mərifət fəlsəfəsidir. Türk maarif və əxlaqı heç zaman dindən ayrı olmayıb. Fəqət bu o demək deyil ki, İslam dininə (VII əsr) qədər türk fəlsəfəsi olmayıb. Ümumən təsəvvüf islamın meydana gəldiyi dövrlə, islam amili ilə bağlı olsa da onun kamil bir bədii-fəlsəfi sistem kimi təşəkkülə IX əsrə aiddir. Türk təsəvvüf fəlsəfəsi ümumən türk fəlsəfəsi təfəkkürünün tərkib hissəsidir. Türk təfəkkürü isə çox qədimdir. Mifə görə bir yaşında uşaq dilə gəlib özü-öz adını Oğuz qoyur. Buna heyrətlənənlərə qoca Türk deyir: «Bu millət uca millətdir. Bu uşaq öz adını özü qoydu. Bizim borcumuz onun istəyini yerinə yetirməkdir. Adın Oğuz, ömrün igid, gü-

nəslə Ay bələdçin olsun»». Türkçülüyn peyğəmbəri Əlibəy Hüseynzadə «Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir» əsərində (s.214) yazır: «Türklər səhneyi tarixiyyəyə Miladi İsadən 2000 il əqdəm çıxıb». Türkün təfəkkür tarixi təqribən 4000 illik türk tarixinin fikri ifadəsidir. Türk təsəvvüfü məhz belə bir qədimlik məcrasında, üçüncü minilliyin əvvəllərində təşəkkül tapdı. Görkəmli alim Yaşar Qarayev yazır: «Təsəvvüf- İrfani düşüncələr insana və Allaha eşq aşılardan Rudəkiddən («Kim sevmir insan deyil») sonra «rudəkilik», Yəsəvidən («Eşq məzhəbi düşdün mənə») sonra yəsəvilik», Mövlanadan («Eşq oğulları biz, anamız eşqdır») sonra mövləvilik şəklində də yayılmışdır. Bu hərəkətdə bütün sufilər üçün tək cə bir dan ulduzu var və onun adı Eşqdır... böyük Şeyx ibn Ərəbi və onun davamçıları sufi dünyagörüşünü «Eşq dini» adlandırmışdır» (L.Yakovlev) (Y.Qarayev. «Azərbaycan ədəbiyyatı XIX və XX yüzillər» Bakı, Elm 2002, s 11) Beləliklə İstər ərəb, istər fars, istərsə də Türk sufi fəlsəfəsinin cövhərində İnsana Allah yolunu göstərən dan ulduzu Eşq dayanır. M.Füzulidən əvvəl ana dilimizdə «Leyli və Məcnun» yazmış Həqiri Təbrizi deyirdi: «Məhəbbət bütün insanları tərək edib Mənim bədənimdə qərar tutmuşdur, ölsəm onu mənim məzarımda axtarım».

Tərtib və təqdim etdiyimiz «Türk təsəvvüf fəlsəfəsi»nin II hissəsinə (Birinci hissə 2013-cü ildə çap olunub). 7 Türk sufisinin müxtəsər tərcümeyi halı və ən məşhur əsərlərindən seçmələr daxil edilib. Belə ki, bu kitabda mütəxəssislər və möhtərəm oxucular böyük türk sufisi Mövlanə Cəlaləddin Ruminin oğlu Sultan Vələdin «Maarif», Məhəmməd Nuri Şəmsəddinin «Risaleyi Pəndiyyə» («Öyüd kitabı»); Ömər Nəsuhi Bilmənin «Böyük İslam elm-halı», Süleyman Hilmi Tunahının «Mürşüdi- Kamilliyin xüsusiyyətləri»; Məhəmməd Zahid

Kotkunun «Alim», Münir Dərmanın «Allahın dostunun dərki», Lütfi Filizin «Nöqtənin sonsuzluğu» əsərlərinin əsas hissələri onların maraqlı həyatı və taleyi ilə tanış olacaqlar. Bu şəxsiyyətlər türk sufizmində, təsəvvüf fəlsəfə tarixində öz nəzəri konsepsiyaları ilə görkəmli yer tuturlar.

Bu sufilerdən birincisi – Sultan Vələd 1226-cı ildə, sonrakı dördü XIX əsrdə, sonuncu ikisi XX əsrdə doğulub yaşamışlar. Bu minvalla bu kitaba XIX –XX əsrlərin türk təsəvvüf fəlsəfəsi kimi də baxmaq olar. XIX əsr isə Türkiyədə müxtəlif fikir cərəyanlarını təması, mübarizəsi və bir-birini əvəzləməsi dövrü idi. Tənziyat ədəbiyyatı Sərvəti –Fünunçuluq, xüsusilə Əbdülhəq Hamid, Namiq Kamal, Rza Tofiq, Tofiq Fikrət kimi qüdrətli imzalarla bağlı türk romantizmi bu zaman ədəbi-tarixi və bədii-fəlsəfi hərəkətdə başçılıq edirdi.

Kitabı həssaslıqla oxuyaraq asanlıqla görmək olar ki, digər Şərq (İslam) elmləri kimi təsəvvüf fəlsəfəsi də təkamül elmi ilahidir. Şərq fəlsəfələrinin, o cümlədən təsəvvüf fəlsəfəsinin təməlinə Allah, Cahan, İnsan münasibətləri dayanır. Bütün kitablar Allahla Cahan arasında İnsanın yerini müəyyən-ləşdirməyə çalışır. Dahi Nizamidə zirvələşən Kamil İnsan konsepsiyası sufizmdə şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət mərhələlərindən keçməli olur. Bu İrfan əhli olan Arif adamlara xas mənəvi təkamül yoludur.

Sufi fəlsəfə «Şərhi-bəyana sığmayan» izahı yazıda kitabda olmayan bir elmdir.

Türk sufizminin Mövlanəsi deyirdi: «Ey sufi! Şərabsız məst olan, çörəksiz toxtayan, havalanıb çörəyini, yuxusunu unudan, dilənçi əbası geyinmiş padşah! Xarabalıqda xəzinə, havadan, torpaqdan olmayan, alovdan, sudan olmayan sahil-siz dəniz. Yüzlərlə ayın, günəşin sahibi! Müdrikliyi kitablardan ol-

mayan həqiqətin yoğurub ərsəyə gətirdiyi kamil İnsan!»). Kamillik zahirdə deyil, batində, gizlindədir. Kamillik insanın əxlaqi və psixoloji gərginliyidir, səbrini idarə etməsi, nəfsinə qalib gəlməsidir. Sufizmə adi, hüdudlanmış nəzəriyyə kimi baxanlar kamil olmayanlardır. Sufizm bir dünyanın, əqlin çərçivələrinə sığan aləmin yox, iki cahanın elmidir. Hər cür maddiyatçılıqdan uzaq ilahiyyətçilikdir.

Türk sufizmi millətçilikdən yüksəkdə duran insaniyyət fəlsəfəsi, insana Allahı sevdiren ali fikir formasıdır. Türk Allahçılığı Türk tanrıçılığından doğub. Türk təsəvvüf fəlsəfəsinin təkamül yolu belədir: Tanrıdan Allaha doğru! Bu kitabı oxuyanların qəlbini Allah eşqi ilə nurlanacağına ilahi inam bəsləyirik.

Gülşən Əliyeva - Kəngərli
Filologiya elmləri doktoru, professor

SULTAN VƏLƏD

həmməd Sultan Vələd ibn Mövlana Cəlaləddin Məhəmməd Rumi ibn Bahaəddin Vələd Məhəmməddir. Sultan Vələd ilk təhsilini də elə atası Mövlana Cəlaləddin Rumidən aldı.

Mövlana oğluna kiçik yaşından etibarən elm öyrətməyə başladı və Onu zahiri və batini elmlərdə yetişdirdi. Sultan Vələd gəncliyində, hər elmdə çox yüksək dərəcələrə qovuşdu.

Sultan Vələd, Mövlananın ən çox sevdiyi tələbələrindən Səlahəddin Zərququn qızı Fatimə Xatun ilə evləndi və bu evlilikdən gələcəkdə böyük övliya olan Ulu Arif Çələbi dünyaya gəldi. Sultan Vələd daha sonra qardaşıyla birlikdə təhsil almaq üçün Şama getdi. Sultan Vələd həqiqətən, Fatma Xatundan sonra, əvvəla Nüsrət Haturila, daha sonra Sünbülə Xatunla evlənərək birinci xanımdan bir, ikincidən iki oğulu olmuşdur. Bunlar sırasıyla Abid Çələbi (1283-1329), Əmin Zahid (1287-1334) və Çələbi Vaciddir (1286-1333). Ulu Arif Çələbinin 1319-cü ildə ölümündən sonra, xilafətə qardaşı Hüsəməddin Abid Çələbi keçmiş, 1329-cu ilə qədər bu vəzifədə qalmışdır.

Bunun da yerinə qardaşı Vacid Çələbi keçərək 1333-cü ilə qədər xəlifəlik etmişdir. Zahid Çələbi Mövlana postuna oturmamışdır. Sultan Vələdin ilk yoldaşı Fatma Xatundan Mutahhara Abidə və Saraf Ərəfə adlı iki qızı da vardır.

Mutahhara Xatundan doğulma Xıdır Paşa və Burhanəddin İlyas Paşa və Komandır Şah adında 4 nəvəsi bilinməkdədir.

Sultan Vələd, Çələbi Hüsəməddini atasının xəlifəsi olaraq bildi və 11 il Ona bağlı qaldı. Sultan Vələd, ilk xanımının vəfatından sonra iki dəfə də evləndi və bu evliliklərdən də üç oğlu daha oldu. Adları Şəmsəddin Əmr Abid, Səlahəddin Əmr Zahid və Hüsəməddin Əmr Vaciddir. Bunlardan Ulu Arif Çələbi, Abid Çələbi və Vacid Çələbi şeyx olmuşlar.

Sultan Vələd, Hüsəməddin Çələbinin 1284-cü ildə vəfatı üzərinə, müridlərinin də israrları üzərinə atasının yerinə keçərək Mövləvi şeyxi oldu və 1312-ci ildə vəfatına qədər bu vəzifəni icra etdi. Mövlənin düşüncələrini sistemləşdirdiyi və təriqət formasında təşkilatlandırıldığı üçün Mövləvilinin əsl qurucusu və ikinci piri sayılır.

Sultan Vələd, xəlifəliyi dövründə Mövlənin düşüncələrini təməl olaraq Mövləviliyi özünə xas qaydaları, mərasimləri olan bir təriqət vəziyyətinə gətirdi.

11 Noyabr 1312-ci ildə vəfat edib Qübbəyi Harda altında atasının yanına dəfn edilən Sultan Vələd, atası Mövləna Cələləddin Rumi ilə birgə insanlara doğru yolu göstərən və nəsihət verən əsərlərini farsca və türkcə qələmə almışdır.

Sultan Vələdin ən məşhur əsərləri içərisində «Divan», «İbtidanamə», «Rübəbnamə», «İntihanamə», «Maarif» adını çəkmək olar.

Sultan Vələdin ilk məsnəvisi olan «İbtidanamə» Mövlənin həyatı və Mövləna aşiqlərinin ilk inanclarını göstərən ən köhnə və doğru qaynaq olması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Sultan Vələdin, əsərinin başında «Məsnəviyi Vələdi» (Vələdin məsnəvisi, əsəri) deyə zikr etdiyi bu əsər, «Vələdnamə» adıyla tanınmış olub ilk beyti «ibtida» sözüylə başladığı və eyni zamanda ilk məsnəvisi olduğu üçün İbtidanamə adıyla da xatırlanmışdır.

«Maarif» Sultan Vələdin farsca mənsur və təsəvvüf bir əsəridir. Əsər, ehtiva etdiyi bəhslərə nəzərən müxtəlif uzunluq-

da əlli altı fasla ayrılmışdır. Fəsilərə başlamadan əvvəl, Allahın dirliğini, bütün qüdrətin Onda olduğunu, Onun xaricində müstəqil bir varlığın ola bilməyəcəyini izah etdikdən sonra, ilk fəsildə, əməldən nəzərdə tutulan şeyin namaz qılmaq, oruc tutmaq, zəkat vermək və həccə getmək olmayıb, bunların köməyi ilə insanın ruhunda, mənəvi bir irəliləmənin və inkişafın meydana gəlməsi və həqiqi dindarlığın da ancaq bu ola biləcəyini ifadə edir.

Digər fəsillərdə, təsəvvüfə, təriqətə və dinin qaydalarına dair ələ aldığı məsələlər isə xülasəylə bunlardan ibarətdir: Övliya Allahın sirridir. Allahın sirlərini bilmək üçün Onun vəlilərini tanımaq, bilmək lazımdır. Allahın hər kəsdəki təəcəllisi başqa başqadır.

MAARİF*

Əsirgəyən, bağışlayan Allahın adıyla başlayıram.

Nəbilər və vəlilərin hər biri, bir möcüzə və kəramət ilə məxsus və məşhur idilər. Alimlər və doğrunu axtaranlar (mü-həqqiqlər): «Ulu Allah Onlardan hər birinə bir şey bağışladı, birinə verdiyi şeyi, o birisinə vermədi.» deyirlər.

Vələd deyir ki: «Peyğəmbərlərin hər biri, hər cür möcüzə və kəramətləri tamamilə və mükəmməl göstərməyə müqtədirdir; lakin Onların hər biri, zamanın ehtiyacı və o zamanda yaşayan insanların arzuları ölçüsündə bir möcüzə göstərmişdir.»

Bu fikirin işıqlanması üçün nümunələr verək: məsələn zərgərlik, ayaqqabıçılıq, dərzilik və bunlardan başqa sənətləri də bilən bir kimsə, bəzi insanlar üçün paltar tikincə: «Bu adam tək paltar tikməyi bilər» deməzlər və ya fiqh və heyət bilən həkimliyə vəqf olan bir məlumatın, bir xəstəni yaxşılaşdırsa, məlumatı bundan ibarətdir, deyilə bilməz. O, şübhəsiz zamana, işə və ehtiyaca görə, bildiyi şeylərdən tək bir dənəsini göstərmişdir.

Bunun kimi, dəyirmanı çevirən su üçün ağıllı bir insan: «Bu su, tək bu dəyirmanı çevirməyə fayda,» deyər mi? Bu, su bilindi ki bir çox işə yarayar. Həm paltarları arıdar, həm tarlalara və bağlara təzəlik və canlılıq verir, otlar və çiçəklər bitirər. Yalnız, bu dəyirmanın olduğu yerdə, dəyirmanı çevirməkdədir. Əgər Onu bağ və qırlara doğru buraxsan eyni su, orada daha başqa işlər görər.

O halda bir peyğəmbərdə də bütün möcüzə və kəramətlər mövcuddur; lakin o, zamanın və qövmünün ehtiyacı qədər möcüzə və kəramətlər göstərir. Elə isə, bütün peyğəmbərlərdə mövcud olan möcüzələrin və kəramətlərin hamısı, hər birində ayrı-ayrı və tamamilə mövcuddur. Tək bu qədər var ki digər

*«Maarif» əsərinin sadələşdirilmiş mətni. İxtisarla verilmişdir.

möcüzələri də göstərməyə müqtədir olduğu halda, bunlardan ancaq birini göstərmişdir. Daha başqalarını da göstərə bilər.

Peyğəmbər, Allahın məzhəri və alətidir. Haqqın qarşısında fani və yox olmuşdur. Allah hər şeyə qadir deyil demək doğru olmaz və qeyri-mümkündür. İş edən (fəal) Allahdır. Onlar, katibin əlindəki qələm kimidirlər. Qələmin çəkdiyi hər şeyi, həqiqətdə katib çəkmişdir. Və ya bir insanın əlindəki ox və piyada bənzərlər. Oxun atılması yaydan deyil, insandandır. Bunun üçün Ulu Allah: Ey Məhəmməd atdığı oxu sən atmırsan. Onu atan bizik. Biz ki Allahıq, etdiyən hər şey bizim istək və buyruğumuzladır. Bunda sənənin nə yerin ola bilər? Çünki, işi biz icra edirik və bizim istəyimiz yerinə gəlir. O halda hər kim sənənlə döyüşər, döyüşsə bunları bizimlə etmiş olar və hər kim sənə xəbərdar et, sənənin buyruğunu yerinə yetirər və sənənlə dost dolansa bizimlə etmiş olar.» buyurmuşdur. Atdığı zaman sən atmadın lakin Onu Allah atdı.(Quran, Surə VIII, ayə: 7)

BİRİNCİ FƏSİL

Biri: «Əsl olan şey əməldir» dedi. Bu barədə deyiləcək söz, bundan ibarət deyil. Əməli haqqıyla izah edə bilmək üçün, bir kimsənin ortaya çıxıb əməli necə anlıya bilərsən? Sən əməldən, namaz qılmağı, oruc tutmağı, həccə getməyi, gecələri yatmaya-raq ağlayıb inləməyi və pəhriz etməyi anlayırsan. Halbuki bunların heç biri də əməl deyil. Bunlar ancaq əməlin səbəbləridir. Hamısını etdiyən zaman bunların sənə bir təsir təmin etməsi mümkündür. Əlbəttə o zaman sən, ibadət etmiş və olduğundan başqa bir şey olmuş olarsan.

Quranda: Namaz səni günahdan, cinayət törətməkdən, pislikdən, nöqsan və qüsurlardan və üsyandan qoruyar, təmizləyər, buyurulmuşdur. Əlbəttə sənənin bunları etməmiş olmağın və bunlardan təmizlənmiş olmağın əməldir. Əgər özünü bunlardan qurtarmamışsansa, namaz qılmamış sayılırsan. Bunun üçün Peyğəmbər -Ona Salam olsun namaz etmiş olan bir kimsəyə:

«Namaz qılmadın, qalx namaz qıl» (H. Ş.). deyə buyurdu. Bunun üzərinə o adam qalxıb namaz qıldı. Təkrar: «Qalx namaz qıl, namaz qılmadın» buyurdu. O adam yenə qalxdı və namaz qıldı. Peyğəmbər bu dəfə də: «namaz qılmadın» dedi və sonunda: «Ürək hüzzuru olmadan, namaz qılmaq doğru deyil» (H. Ş.) buyurdu. (Quran, Surə: 28, ayə: 44.)

O halda ortaya qoymuş olduqları bu rüku, sücud və qıyama yerinə yetirməklə, gerçək əməl edilmiş olmaz. Yəni dində ortaya qoyulan bu xariclə əlaqədar hərəkətləri etməklə əməl yerinə yetirilmiş ola bilməz.

Həqiqi əməl, içi dəyişdirməkdir. Necə ki, insan toxumu, ana rəhmində şəkildən şəklə girər. Əlaqə və ət parçası olar. Nəhayət insan şəklini alar, canlanar, dünyaya gəlir, böyüyər və bir insan olar.

Əlbəttə bu cür dəyişmək, aşağı dərəcələrdən yuxarı dərəcələrə çıxmaq, əməlidir. Merac dedikləri də bu tərzdə olar. Yuxarıda izah edildiyi kimi qul da bir haldan bir hala dönər. Bu sırada meydana gələn ikinci hal, birinci haldan; üçüncü hal ikinci haldan daha yaxşıdır. Beləcə bu, sonsuz olaraq davam edər. Peyğəmbər Həzrətləri - Ona salam olsun-: «İki günü bir olan kimsə aldanmışdır» (H. K.). buyurmuşdur.

Hədisdə: Dünya axirətin tarlasıdır, varid olduğuna görə, bu dünya bazarında hər qulun çörəkdə, yəni sabah axirətdə savabını görmək məqsədiylə və iş etmək barəsində irəliləyişində, iki günü bir olmuş, hər gün mənən irəliləməmişə o kimsə aldanmışdır. Çünki, insanın gündən günə hətta hər an mənən irəliləməsi lazımdır. Əlbəttə gerçək mənada əməl budur. Belə bir əməli insanlar necə görə bilirlər? Bunu ancaq Allah görər və bilər.

Ulu Allah: «Mənim dostlarım, mənim qübbələrimin altında gizlidirlər. Onları məndən başqa kimsə bilə bilməz» (H. K.) buyurmuşdur.

Nəticə etibarilə məlumat (elm) əmələ namaz, oruc kimi bədəni işlərdən və əməldən daha yaxındır. Elmin əməldən ayrı

olması və Ona faydası toxunmaması mümkün ola bilermi? Halbuki bədəni hərəkətlərin əməldən ayrı olması və əmələ faydası olmaması daha çox mümkündür. Çünki, inadçı, pis niyyətli və ikiüzlü (Cəhud), münafiq (müsəlman görünən) bir kimsə zahirən bədəni əməli etmiş ola bilər; lakin dinin əsl hökmünü yerinə gətirmiş, haqqı isbat etmiş sayılmaz. Əgər bunları bilsəydi və edə bilsəydi Onsuz da bu xüsusiyyətlərə layiq olmazdı. O halda xalqın gördüyü ibadətlərdən, ayinlərdən, məzhəblərdən izah edilən və göstərilən şeylərin hamısı, əməlin əsl, özü olmayıb səbəbləridir.

Bərsisa, illərcə həqiqətdə heç bir zahidin edə bilməyəcəyi bir şəkildə ibadət etdi. Yəni zahiri əməli yerinə yetirdi. Lakin sonunda kafir olaraq öldü. Bunun kimi İblis də minlərlə il göydə ibadətlə məşğul oldu. Əgər bu zahiri əməllər Onda bir təsir etmiş olsaydı Allahdan: «Adəmə səcdə et!» əmri gəlincə, səcdə edərdi. İsa -Ona salam olsun - zahiri əməlləri etməmişdi; lakin gerçək əməli o etdi. Çünki birdən-birə uşaqlıq halından qocalıq halına keçdi və Məhəmməd Mustafanın qırx yaşında ikən iddia etdiyi eyni iddianı və vəhyi o daha beşikdə ikən bəyan etdi.

Peyğəmbər: «Mən Allahın bir quluyam. Mənə göydən bir kitab endi. Allah məni Peyğəmbər etdi və məni kərim etdi. (Quran, Surə: 19, ayə: 30-31)» buyurmuşdur. Gerçək əməl sənin olduğun halda, hər an başqa bir hala keçməyin və mənəvi irəliləməyindir. Bunun kimi, iksiri mis üzərinə tökdüyün zaman, misin altına dönməsi əməl olar.

Əgər qızıl olmazsa minlərlə çəkil zərbəsi dəysə, yüz dəfə qaynasa, genişləyib uzansa, yenə mis olaraq qalar. Qızılı tanımayanlar, əməlin görünüşünə nazirlər və bunu əsas olaraq qəbul edənlər: «Əgər yer üzündə qızıl deyilən bir şey varsa o da mütləq budur. Çünki, bu qədər çəkil zərbəsi yeddi, bu qədər qaynadı, uzanıb genişlədi» deyirlər. Halbuki qızılı həqiqətən bilən bir kimsə, bunlara baxmayıb xalis qızıl olub olmadığını anlamaq üçün əvvəl tərəziyə vurur, sonra qəbul edər. Olmamış-

sa Onu bir pula belə satın almaz. Çünki, Allah: «Mən ki Allahım; sizin nə görünüşünüzdə, nə işinizə, nə də sözlünüzdə baxaram. Tək könülünüzdə mənim üçün olan sevgin necədir və nə qədərdir deyə könülünüzdə baxaram» buyurmuşdur.

Allah bizim nə surətlərimizə, nə də əməllərimizə baxar, tək ürəklərimizə baxar (H. Ş.) Ağıllı olan bir insana bir işarə çatar. Bir evdə bir kimsənin olib olmadığını anlamaq üçün, bir söz kafidir.

İKİNCİ FƏSİL

Övliya, Allahın xas və seçmə qulları, hətta Allahın sirləridir. Allahı tanımaq və bilmək isə Onun sirlərini bilməkdən daha asandır. Bunun kimi əgər bir kimsəni görmək, tanımaq istəsən çox az bir səylə buna müvəffəq olarsan; lakin nə qədər cəhd göstərsənsə o kimsənin könülündə olan gizli sirləri bilə bilməz və anlıyamazsın.

O halda bir insanı gördüydü kimi bilmək Onun gizli sirlərini bilməkdən daha çox asandır. Bir kimsə, bir məlumatı özündən icazə alaraq ziyarət etmək istəsə bir az səy sərf etməklə bu istəyi yerinə gəlir. Lakin bu kimsə, əgər o məlumatın bu məlumatını öyrənmək istəsə, Onun məlumat xəzinəsindən bir parça sərmayənin əlinə keçməsi üçün illər tərəfindən zəhmət çəkməyə dözə bilən bir canı olması və bir çox çətinliklər çəkə bilməsi lazımdır.

Hər hansı bir şəhərdə yüz minlərlə xalq Allaha tapınar və ehtiyaclarını Allahdan istər. Hər şeyi edə bilənin, hər kəsin yeməyini verənin, hər kəsi tərbiyə edənin, hər kəsə yol göstərən, bütün günahları bağışlayanın eyni zamanda hər yeli yox edənin Allah olduğunu bilirlər. Can və könüldən, bağlılıqla Ona xəbərdar et və ibadət edirlər.

Ümumiyyətlə hamısı belədir. Allahı tanıma və bilmələri nisbətində, bəzisinin əməli qüvvətli, bəzisinin az, bəzisinin çox

olar. Lakin, bu yüz minlərlə insan arasından çox azı, üzlərini bir şeyxə və doğru bir vəliyə yönəltilmişlər.

Bunlardan da ancaq bir və ya iki adam, o vəlini yaxşıca tanıya bilmişdir. Bundan da aydın olur ki Allaha tapınmaq və Onu tanımaq ümumidir. Hər kəsin bunda bir yeri və bir yolu vardır. Hətta kafirlər belə Allaha tapınarlar.

Şeir:

*O təkdir, Onun bərabəri yoxdur,
Deyərək kafir və dindar,
Hər ikisi də Onun yolunda qaçarlar.*

Yetmiş iki millətə baxdığım zaman, hamısının Allaha tapındığını və müxtəlif şəkillərdə, müxtəlif əməllərlə və başqa başqa dillərlə Allaha qulluq etdiklərini görürsən. Tək insanlar deyil, dağ, daş, yer, göy, ulduzlar, torpaq, hava, külək və atəş belə hamısı Allaha tapınarlar və hamısı sənə bilmədiyini, görə bilmədiyini və anlıyamadığını bir dillə Onu tərifləyirlər.

Allahı tərifləməyən (təşbeh) bir şey yoxdur; lakin siz Onların bunu necə etdiklərini anlıyamazsınız. (Quran Surə:17, ayə: 44).

Bütün varlıqlar (varlıqlar) və sonradan meydana gətirilən şeylər (məşuat), insanların Allaha tapınmalarına mane olan bir pərdə və o sirin olduğu yerə girmələrinə mane olan bir qapıçılardır. Şirin yeməklər, ipəkli paltarlar, Çin və Hatay gözəlləri də, insanları ibadətdən saxlayarlar. Taliblərin və yola saların yollarını kəsərlər. Tək bu insanlardan bəzisi gecə gündüz inləmək, zikir etmək və lahəvlə çəkməklə bu yol kəsənlərin əlindən xilas olurlar. İbadət yüklərini Allahın razılıq və qəbul mənzilinə çatarlar. Lakin kimsənin Onlarla təmas etməməsi, Onları tanımaması, Onlara yol tapmaması üçün, öz övliyasına şəxsən Allah gözətçilik edər və Onları qoruyar.

Allah: Mənim övliyam və xas qullarım mənim qısqanclıq qübbələrimin altında gizlidirlər. Onları məndən başqa kimsə görə bilməz və bilə bilməz» (H. K.). buyurmuşdur.

Bu dünyada da bəzi böyük padşahlar ədalət taxtlarına oturdular zaman, xüsusi və ümumi hər təbəqədən insanların yanlarına girmələrinə icazə verərlər. Hər birinin ehtiyacını, Onların olduqları yerə görə və mərtəbələri nisbətində, təmin edərlər. Onlara gülər üz göstərərlər və hədiyyələrdə olarlar. Lakin gözəl nöqərlərini və könlərini, heç kimə göstərməzlər. Əgər bir kimsə padşahdan Onların məhrəmi olmaq və Onlarla birlikdə düşüb qalxmaq istəyində olsa padşah Onun dərhal başını kəsdirər. Ancaq istəsə, xasiyyətinə və doğruluğuna güvəndiyi bir kimsəni, bunların məhrəmi edər.

İnsanı ibadətdən saxlayan şeytanlar, pərilər kimi varlıqları lahəvla və zikrlə qovma mümkündür. Lakin, maneə Allah olsa, Onu hansı zikr və lahəvla uzaqlaşdırı bilər? Bu baxımdan övliyanı tapmaq və Onları tanımaq, Allahı tanımaqdan daha gücdür. Allahın vəlisini tanıyan bir insan, əlbəttə Allahı tanıyar və bilər. Bunun əksinə qeyri-mümkündür. Yəni Allahı tanımaqla, övliyanı tanımaq lazım gəlməz. Bir çox insanlar vardır ki Allahı tanışları və Ona qulluq etdikləri halda Allahın vəlisini tanıyırlar və bilmirlər. Hətta bu vəlini gördükləri zaman Ona düşmənlik göstərir və Onu inkar edirlər.

Mənsuru Həllacı o əsrin Şibli və Cüneyd kimi alimləri və vəliləri inkar etdilər. Onu öldürməyə qərar etdilər. Hamısı birləşərək Onu asmaq için fətva verdilər. Sonunda da, bu qədər böyük, hörmətəlayiq və bənzərsiz bir insanı asdılar. Dar ağacından endirdikdən sonra yanması üçün naşını atəşə atdılar. Aləmdə Ondən bir əsər qalmaması üçün də yandırdıqdan sonra küllərini suya atdılar. Hər nə etdilsə yenə «Ənəlhəqq!» (Mən Allahım) ibaresinin atəşdə və suda yazılmış olduğunu gördülər. Külü, Şattı Bağdad üzərində toplanaraq «Mən Haqqam!» ibarəsi nəqş edilmiş bir halda görüldü. Bu kəraməti gördükdən sonra hamısı, etdiklərinə peşman oldular. O zamandan bəri Onun

adı, xatırlanmadan heç bir vəz məclisi rəvnəq tapmaz və hərərətlənməz. Onu qiyamətə qədər tərifləyəcəklər.

Musanın əhvalı da belə idi. Musa, Allah tərəfindən xalqa göndərilmişdi. Eyni zamanda Peyğəmbər idi.» Ulu Allah Musanı, vəhyin ən son mərtəbəsi olan «kəlam» ilə mükafat verdi. (Quran, Surə: 4, ayə: 162.) O, bütün bu böyüklüyünə, məlumatına və Allaha olan bu qədər dostluğuna baxmayaraq Xidra - Ona salam olsun - talib oldu və Allahdan Xidra ilə danışmağı dua edərək dilədi. Bir çox yalvarıb yalvardıqdan sonra Ulu Allah, Onun istəyinə: «Səfər et və mənim o xas qulumu ara ki Ona çatasan» xitabıyla cavab verdi. Musa, beləcə hərəkət etdi. Bir dəniz sahilinə gəlincə orada Xidra tapdı.

Gözü və könülü Onun üzü ilə işıqlandı və istədiyi bir çox şeylər Onunla bir danışmada hasil oldu. Bir baxışda o qədər hiltatlar geydi və o qədər nemətlər daddı ki, bunları indiyə qədər nə bir göz görmüş, nə bir qulaq eşitmiş, nə də bir insan təxəyyül etmişdir. (H.). Xidraın yoldaşlığını və söhbətini istədi. Daha görmədən Ona necə aşiq idi! Bunları gördüyü və daddığı zaman eşqinin nə hala gəldiyini sən müqayisə et! Bizim qullarımızdan bir qul budur. (Quran, Surə: 18, ayə: 66).

Beyt:

*Səni, görmədən biz beləyik,
Əgər görünsən yav bizim halımıza!*

Xidra buyurdu ki: «Ey Musa! İndiyə qədər əldə etdiyim fayda ilə qənaət et və artıq geri dön. Bizim danışmamız mühümdür və təhlükəlidir. Allah saxlasın! Bundan sənə bir zərər gələ bilər.» Musa eşqinin və bağlılığının çoxluğundan yenə yalvardı. Bir zaman bərabərcə gəzib gəzdilər. Bu səfər əsnasında dəniz sahilində, o zaman əsrlərcə çalışsa bənzərini kimsənin edə bilməyəcəyi bir gəmi tapdı. Xidra belə görülməmiş bir gəmini xarab etdi, deşdi. Tamamıyla işə

yaramaz bir hala gətirdi. Musa: «Bu cür hərəkət etməyin və bu etdiyiniz iş doğru deyil. Çünki, bu hikmət və şəriətə ziddir. Bu etdiyinizin ədalət tərəzində, fəzilət və şəriət tərəzində qarşılığı heçdir» dedi. Xıdır: «Sən mənimlə edə bilməzsən deməmişmi idim?» deyincə, Musa özünə gəlib:

«Etdiyim andı və müqaviləni unudum. Bu ilk günahım, bağışlana bilər.» dedi. Və Xıdır o qədər yalvardı ki nəhayət Xıdır dözə bilməyib Musanın bu günahını bağışladı. Təkrar bunun üzərindən bir müddət keçdi. Gəzməkdə davam edərkən bir namizədə gəldilər. Burada, şəhərin uşaqları arasında, yer üzündə bundan daha gözəli olmayan, hələ çox kiçik bir uşaq gördülər. Hər ikisi birdən heyrətlə: «Yaradıcıların ən gözəli olan Allah nə qədər gözəldir.» (Quran Surə 23, Muminun, Ayə: 14.) dedilər. Sonra Xıdır, bu uşağı, digər kiçiklərin arasından okşayaraq və könülünü alaraq ayırdı. Əlindən tutub getdi. Musa qarışıqlıq içində uzaqdan Onu takib etdi və görəsən Xıdır bu uşağı hara aparır? deyə düşündü. Xıdır, insanların gözündən uzaqlaşmış Onu tənha bir yerə apardı və dərhal orada uşağı ayaqları altına alaraq, başını kəsdi. Musa böyük bir üsyanla «Belə günahsız və günahsız bir uşağı öldürmək doğrudurmu?» deyə qışqırdı. O başqa kimsəni öldürmədiyi halda sən belə təmiz bir nəfsi öldürdün. (Quran, Surə: 18, ayə: 75.)

Xıdır: «Mənimlə yoldaş ola bilməzsən; sən mənim etdiyim işlərə dözə bilməzsən geri dön get deməmişmi idim?» deyincə, Musa özünə gələrək: Səhv etdim; unutanlığım qalib gəldi» dedi. Xıdır da: «Hər vaxt işlərimi inkar edirsən, sonra da səhv etdim deyirsən» buyurdu. Musa: «Allah üçün bu dəfə də bağışla, sünədə üç dəfəyə qədərdir. Əgər bir dəfə daha inkar edəcəksənsə bəhanəmi qəbul etmə» dedi.

Şeir:

*Əgər bir dəfə də məndən müxalifət görsən,
Mənim acizliyimə mərhəmət etmə.*

Xıdır beləcə ikinci günahı da, üçüncü günahda ayrılmaq və başqa bir bəhanə və bəhanə qəbul etməmək şərtiylə bağışladı. Bundan sonra yenə bir müddət yoldaşlıq etdilər. Təsədüfən bu səfərdə yeddi səkkiz gün, yemək tapa bilmədilər.

Az daha aclıqdan öləcək idilər. Şəriət, aclıq halında, murdar olan haram ətin belə məğlub olmasına icazə verir. Belə bir zərurət içində, ikən, bir namizədə gəldilər. İzdiham və böyük bir şəhərdə olduqlarını gördülər. Bu şəhərdə, bir çox xəzinələri olan çox zəngin yetimlər vardı; bunların oturduqları sarayın divarı köhnəlmiş və əyilmiş, yıxılmaq və xarab olmaq üzrə idi. Xıdır bu əyri divarı istiqamətləndirib xarab olan qisimlərini təmir etdi. Musa bunu görəndə, bu qədər talehsizlik, qismətsizlik və aclıqdan sonra, yemək şeylər və geymək üçün də gümüşlü hilatlar gələcəyini ümid etdi.

Xıdır Musanın əlini tutdu və o sahildən başqa bir yerə doğru getmək üzrə ayrıldı. Orada yıxılmaq üzrə olan bir divar tapdılar və Xıdır Onu istiqamətləndirdi. (Quran, Surə: 18, ayə: 78)

Musanın səbri qalmamışdı, və «Ey Xıdır, biz aclıqdan ölü-rük; murdar və haram olan şeylər belə artıq bizə halal olmuşdur. Sən, başqa bir kimsənin təmir etməsinə imkan olmayan bir divarı istiqamətləndirib təmir etdirdin. Ev sahibləri çox zəngin idi. Onlardan etdiyiniz işin qarşılığı olaraq, bir neçə gün orada qalib yenidən güc, qüvvət tapmamızı istəsəydiniz və ya bundan imtina etdiniz heç olmazsa yemək üçün bir parça çörək istəsəydiniz. Etdiyiniz bu hərəkət insafsızlıqdır və heç kim bunu doğru tapmaz.» dedi.

Xıdır «Ey Musa üçüncü günahında tamam oldu, artıq bir bəhanənin qalmamışdır.» Bu üçüncü günah, ayrılmağımıza səbəb oldu. Başlanğıcda həmişə inkar etdiyiniz bu üç işin sirrindən sənə xəbərdar edim ki mənim etdiyim şeyləri inkar deyil, qəbul etmək lazım olduğunu anlıyasın. Sən işi tamamilə tərsinə etdin. İndi bir-birinizdən ayrılmaq zamanıdır. Sənə səbr edə bilmədiyiniz şeylərin hikmətlərini bildirim. (Quran, Surə 18, ayə: 79.)

Gəmini deşməmin səbəbi bu idi: O gəmi kasıbların, möminlərin və yaxşı işlər edən kəslərin malı idi və kafirlərin Onu, öz əllərinə keçirərək, müsəlman qalalarına gedib müsəlmanların və yaxşı insanları yox etmək düşüncəsində olduqlarını sirr gözü ilə gördüm. Bunun üçün gəmini xarab və işə yaramaz bir hala gətirdim. Gəmi bəzi miskinlərə aiddir. Onu dənizdə istifadə edərək ehtiyaclarını rədd edirdilər. (Quran, Surə: 18, ayə: 80)

O kiçik uşağı öldürməmin səbəbi də bu idi: O uşağın atası və anası mömin və övliyadan idilər. O uşağın cövhəri pis olduğundan pis işlər edəcək, anasını və atasını din yolundan saxlayacaqdı. Pislilik və dinsizlik yer üzündən azalsın, anası atası dinsizlikdən xilas olsunlar deyə Onu öldürdüm. Məsələn, bir bağban da faydalı və yaxşı budaqların qüvvətlənməsi üçün cılız və faydasız budaqları kəsməzmi? Öldürdüyüm uşağa gəlincə: Onun anası, atası mömin idilər. (Surə: 18, ayə: 81.)

Yetimlərin xarab olmuş və əyilmiş divarını istiqamətləndirməmin və təmir etdirməmin və buna qarşılıq o qədər

zərurət və çarəsizlik içində olduğumuz halda Onlardan ödəniş və qarşılıq istəməməmin səbəbinə gəlincə: O uşaqların atası və anası, Allahın xas və saleh qullarından idilər. (Surə: 18, ayə: 81.) Təfsirçilər, Onların yeddinci cedlərinin salehlərindən olduğunu irəli sürürlər. Bəzi kəslər də «onların yetmişinci cəddi salehlərdən idi» deyirlər.

Xalq, axirətin bütün xəzinələrinə sahib olan və xəzinələr bağışlayan Xıdır kimi bir kimsənin, yeddinci və ya yetmişinci cedde qarşı lazım olan hörməti və təzimi göstərəcəyi, Onların uşaqlarına kimsənin əlindən gəlməyən əhəmiyyətli bir xidməti etdikdən sonra, bu qədər zərurət və ehtiyac içində olduğu halda, Onlardan xidmətinə bir qarşılıq və ödəniş almayacağı inancındadır. Siz müflis, çarəsiz və günahkar olduğunuz halda köməyə möhtacsınız. Bu vəziyyətdə övliyanın uşaqlarına necə xidmət etmək lazım gəldiyini müqayisə edin» dedi.

Təbrizdə bir şiə bazarda özündən keçmiş bir halda yerə yığılmış, qusmuş, üzü, saqqalı tüpürçəyə və torpağa bulaşmışdı. Dindar, böyük bir müəllim, bu halı görünəcə deyərək üzünə tüpürdü.

O günün gecəsi bu müəllim Peyğəmbəri yuxusunda gördü. Peyğəmbər qəzəblə: «Sənin mənəndən olduğunu iddia edirsən və mənə tabe olduğun üçün cənnətə getməyi ümid edirsən də, mənə bazarda tüpürçəklərlə bulaşmış olaraq gördüyün zaman nə üçün evinə aparmadın, mənə oxşamadın və üzümə, saqqalıma bulaşan pislilikdən təmizləmədin?»

Könlər əfəndilərinə xidmət edərlər, sən isə mənə bunların heç birini etmədin. Üzümə tüpürməyinə könülün necə razı oldu?» dedi. Müəllim içindən öz-özünə: «Mən Peyğəmbərə bunu nə vaxt etdim?» deyər keçirdi. Peyğəmbər, dərhal Ona: «Mənim uşaqlarımın şəxsən «mən» olduqlarını bilmirsənmi? Bizim uşaqlarımız bizim ciyərlərimizdir (H.), Əgər belə olmasaydı atanın malı oğluna qalar idimi?» cavabını verdi.

Müəllim, Məhəmmədin heybətindən, dəhşətindən oyandıqdan sonra o şiəni axtardı və tapdı. Öz sarayını, malını və mülkünü yarısını Ona verdi; yaşadığı müddətə daim şiənin xidmətinə bel bağladı.

Xülasə bu üç sirin hikmətini, beləcə Musaya izah etdi və bir-birindən ayrıldılar. İndi bir-birimizdən ayrılmaq zamanıdır. (Surə: 18, ayə: 79.)

Bu mənası qüvvətləndirmək üçün rəvayət edərlər ki, bir vəli başqa bir vəliyə: «Ulu Allah mənə hər gün yeddi dəfə təcəlli edir» dedi və o vəli də Ona: «Əgər insansansa get və Bəyazidi bir dəfə gör!» cavabını verdi. Aralarındakı bu münafişə uzandı. Hər nə zaman bu, «Mən Allahı gündə yetmiş dəfə görürəm.» desə, o da: «Əgər insansansa get Bəyazidi bir dəfə gör,» cavabını verərdi. Macərə kosmosun tərəfindən bu saf sufi Bəyazidə getməyə qərar verdi. Bəyazid, bir meşədə idi. Sufinin xidmətinə gəldiyini kəramətlə anladı və sufini qarşılamaq üzrə meşədən çıxdı. Onların qarşılaşması meşənin yanında olacaqdı.

Lakin sufi, Bəyazidə baxıb Onun mübarək üzünü gördüncə, dözümlü edə bilmədi, dərhal bədən qəlibini boş buraxaraq bu dünyadan o biri dünyaya köçdü.

İndi əsas məsələyə gələk: Meşə, Bəyazidin içi və meşənin ağacları, Onun ürəyində olan fikirləri, elmi və mövqesi idi. Sufi Bəyazidin içi olan meşəyə, necə girə bilərdi? Əlbəttə Bəyazid bunun üçün meşədən çölə çıxıb sufiyə doğru getdi.

Ağıllı bir insan, bir uşaqla danışarkən, öz məlumat və ağıl meşəsindən çıxar, uşağa doğru gəlir və anlıya bilməsi üçün də uşağın ağılı ölçüsündə danışar. Çünki, insanlara ağılları nisbətində söz söyləmək lazımdır.

O sufi, Allahı öz anlayış, qavrayış və qüdrəti nisbətində gördü. Allahın nuru və təcəllisi Bəyazidin qüvvəti nisbətində Ona vurman tərəfindən dözə bilmədi və öldü.

Cəbrayıl Allahın təcəllisi vardı. Bəlkə Onun içində yetişmişdi. Onunla məşğul idi. Ondən başqa işi yox idi.

Dənizin içində olan bir balıq kimi o, hər vaxt vüslat dənizinin içində idi. Məhəmmədi Allahı göstərmək üçün Meraca apardı. Cəbrayıl öz mövqesinə gəldiyində dayandı və daha irəli gedə bilmədi. Bunun üzərinə Mustafa (Allahın salanı Onun üzərinə olsun) Ona: «Gəl! Nə üçün dayandın?» deyə buyurunca Cəbrayıl: «Bu mövqedən irəli getmək sənə məxsusdur. Əgər bir barmaq daha çox yaxınlaşsam yanaram. (Surə: 37, ayə: 164) cavabını verdi.

Ondən sonra Peyğəmbər (Allahın salanı, Onun üzərinə olsun) yoluna davam etdi və Həzrəti Haqqın camalını Quranda: Onun gözlü, sürüşmədi, dönmədi (Surə: 53, ayə: 17) buyurulduğu kimi, heç bir görüş səhvi olmadan, «baş gözlüylə» gördü. Allahı görə hər kimsə, Onu, ancaq öz qavrayışının qüdrəti nisbətində görə bilər. Qarısqadan Süleymana çatana qədər hamısını Allah bəsləyər. Hamısının varlığı və canlılığı tamamilə Allahın təcəllisindəndir; lakin bu iki təcəlli arasında fərq vardır. Süleymana olan təcəlli harada! Qarısqaya olan təcəlli harada!

Məsələn, bir şəxsin biri beş yaşında biri On yaşında, biri iyirmi yaşında, biri otuz yaşında və beləcə də qırx və əlli yaşında olmaq üzrə beş kələsi olsa, bunların hamısı ağılları başında böyük və eyni yaşda olsalar belə, ağıl baxımından bir olmayıb, şübhəsiz ki birinin ağıl və kifayəti o birisinə nəzərən daha az, digərlərindən daha çox ola bilər. O əfəndi, hər biriylə ağılının dərəcəsi nisbətində danışar, görüşər; lakin bunların ən böyüyü və ağıllısıyla danışdığı, görüşdüyü kimi ən kiçiyi və ağılsızıyla danışsa, ən kiçiyi anlamaz. Dözüm edə bilməz.

Məsəl:

Ey ruhu dinləndirən kimsə!

Libası insanın bədəninə görə ölçər biçərlər.

Bunun kimi, övliya və möminlərə Haqqın təcəllisi də, Onların Allahın indindəki mərtəbələri nisbətindədir. Allahın nuru, Onlar üzərlərinə dözümlü edə bildikləri qədər enər.

Bir insan atəşə qovuşmaq və Ondən faydalanmaq istəsə, hamamı odla hirsəndirər və hamam vasitəsiylə atəşin vüslatından istifadə edər. Əgər birbaşa özünü atəşə təyin etsə təbiətiylə yanar. Kamala çatan Allah adamları, seməndər kimi atəş içində və balıq kimi suda yaşaya bilərlər; lakin digər möminlər və gerçəyi axtaranlar birbaşa atəşdən faydalanacaq gücə sahib deyildirlər.

Bununla söyləmək istədiyimiz budur ki: Kamala çatmış olan Allah adamlarının üzünü görməyin, doğrudan doğruya Allahı görməkdən daha güc olmaqdadır. Tək bu, «Övliya və Allah ayrı qeyridir» demək də deyil. Belə düşünmək belə səhv və küfrdür. Bu, «Onların Allahı gördükləri qüvvət və qüdrət, sizdə yoxdur.» deməkdir. Kamala çatmış olan Allah adamını axtarıb Onun gördüyü kimi görərsiniz.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Bir adam: Dərvişlərdən bəzisinə saz və sairə kimi haram olan səma ilə məşğul olduqlarını gördük, bunu dərvişlik məzhəbində doğru görmək necə olar? Dərvişə, belə bir işlə məşğul olmaq yaraşarmı?» deyər soruşdu.

«Bunun cavabı müfəssəldir», dedik. (Sadiq və azad müxtəlif mübarizəni etmiş, namaz, oruc, zikir kimi ibadətlərlə illər tərəfindən Allahu tələb etmiş, Ondan hasil olmuş olan halət və zövqü iç tərəzisiylə dartmış, əskiyini, çoxunu bilmiş olan bir dərvişin, döndüyü və sazın, rübabin nəyin səsinə eşitdiyi zaman, ilahi halı artar. Eşq və fəqir müftiləri, dərviş üçün bunları rəva görürlər. Çünki, Onun, bunlardan məqsədi zövq, əyləncə deyil, Allaha yaxınlaşmaqdır. Əgər bu ilahi hal özündə namaz, oruc, zikir ilə hasil olursa, bu məqsəd daha yaxşı bir şəkildə əldə edildiyindən, əyləncəyə, saza və səmaya icazə verməzlər. Bununla birlikdə bu dərviş, səma və əyləncəylə məşğul olsa belə Onun bu halını başqalarının halına bənzətmək doğru deyil. Çünki, görünüşcə Onun bu halı küfr isə də bu küfrdə bir din gizlidir. O dərviş, mənən tamamıyla imana qərq olmuşdur. Başqalarının əyləncəsi isə küfr içində küfr, qaranlıq içində qaranlıq olar.

Bundan başqa fəqir yolu, şəriətin özü və içidir. Bir şeyin özü və içi isə o şeydən başqa bir şey deyil.

Şəriət ümuminin itaətidir. Ümuminin işlərini həll etmək üçün asanlıqlar göstərən bəzi çarələr, yollar ortaya qoymuşlar.

İnsanlar çox vaxt gecə, gündüz hətta beş vaxtda Allaha xidmət edərlər və Allahu xatırlayarlar. Bununla birlikdə bu insanların meyli və eşqləri zəif olduğundan çoxunu edə bilməzlər. Məsələn, quruda yaşayan quşlar uzun zaman suda qala bilməzlər. «Sizi yerdən yaratdıq, öldükdən sonra yenə oraya göndərərək və oradan bir dəfə daha çıxararıq» (Surə: 70, ayə: 57), buyurulduğu kimi Onların mənşəsi torpaqdır. Yalnız zaman zaman suya yaxınlaşarlar, su içər, yuyunurlar və sonra sudan,

dənizdən ayrılaraq yenə öz yerlərinə, torpağa dönürlər. «Mələklər daim salatdadırlar. (Surə: 70, ayə: 23)» buyurulduğu kimi, daim suda olmaq balıqların işidir. Bunların dənizdən ayrılımları qeyri-mümkündür, çünki, əslləri dənizdən çıxmışdır. «Sonra Allah, Onlar üzərinə öz nurundan tökdü» (H. Ş.).

Burada şəriətdən məqsəd, dənizə, suya dönməkdir. Balıqlar üzələrini tamamilə dənizə çevirmiş və dənizə dönmüşlər. Onların yeməkləri, geyəcəkləri, yataqları, hər şeyləri dənizdir. Yuxuları və oyanıqlıqları da dənizdədir.

«Ağıllı qullar da Ulu Allahu, ayaqda dayanarkən, oturarəkən, yatarkən xülasə hər vaxt və hər halda zikir edərlər». (Surə: 3, Ayə, 190-191)

Quruya mənsub olan avam, dənizə mənsub olan seçmə insanların işlərini edə bilməzlər. Çünki, Onlara qüvvətləri, vüsətləri, taqətləri nisbətində bir ibadət təsis olunmuşdur. «Əsasən Ulu Allah heç kimi taqətinin üstündə bir külfətlə mükəlləf etməz» (Surə: 2, ayə: 286) Balıqların daim məşğul olduqları şey, qulluğun kamalı və şəriətin içində olmaq və xaricinə çıxmamaqdır. Daim Allah ilə birgə olan övliya və füqəranın əhvalını şəriətə zidd olaraq görən bir kimsə, On kilo çörəyi, bir kilodan, Fəratı təştəki sudan; güllü, gül sunundan, badamın içini və yağını, badamdan ayrı olaraq zənn və qəbul edənlərə bənzər. Məsələn, badamları belə qəbul etməsinin səbəbi də budur: Badamlar bir-birindən ayrıdır, sayıla bilər və ovucunda yığıb sıxsan bir səs çıxarar. Halbuki badamın içi və yağı bu xüsusiyyətlərə sahib deyil. O halda bunlar badamdan başqa bir şeydir. Bu söz və dəlildən, Onların, badamı tanımaydıqları, badamdan səsi, ədədi anladıqları, əsl badamın nə olduğunu bilmədikləri müəyyəndir. Əlbəttə bu kimi insanlara «müqəllid» deyərler. Mühəqqiqlərin yanında müqəllidlərin imanının heç bir dəyəri yoxdur, şəriətdə gerçək, Allahu qulluq etmək, üzü Allahu çevirməkdir. Dünyadan və şeytanlardan da üz çevirmək lazımdır. Əgər şəriət namaz, oruc, zəkat, zikir olsaydı bütün şəriətlərin, məzhəblərin və gedişlərin hamısının

eyni şəkildə və eyni tərzdə olması lazım idi; Peyğəmbər: «Bu Quranın hökmləri və bu şəriət, səndən əvvəl gələn Peyğəmbərlərin kitablarında vardı. Lakin bu şəkildə bu surət və tərtib ilə mövcud deyildi. Biri, Ərəbcədir, digəri Süran tərəfindən və İbrancadır. Hər birinin ayrı orucu, ayrı bayramı, ayrı həcci və ayrı dəlili, ayrı haramı və halalı vardır» buyurmuşdur. Bilinər ki dinin gerçəyi, şəkil və dildə deyil. O, hər surət və hər dilə gəlir və üz göstərir. Dillər və şəriətlər qədəhlər kimidirlər. Din və Allahı bilmək, kasalara, teştlərə, küplərə, ibriklərə, şüşələrə və qədəhlərə qoyula bilən sular və içkilərdir. Lakin içki, şərab, qabın özü deyil. Suya xarici olan və teştəyə tapınan kəslər, bu bilinən teştəni görməzlər və suyu qəbul etməzlər. Belə bir kimsənin su ilə dostluğu yoxdur. Şəklə tapınan və müqəllidtir. Şəraba tapınan və suyu tanıyan kimsə, içində şərab və su olan hər qədəhi can və könüldən qəbul edər və qədəhin qarşısında, «Mələklərin hamısı Ona səcdə etdilər» (Surə; 15, 30, ayə: 30, 73). Buyurulduğu kimi səcdəyə gəlir. Allahın bundan məqsədi, qədəh deyil, şərabdır və Onun zövqü əfsanədən deyil, haldandır. Bu Quranın ehkamı əvvəlcə enən kitablarda da zikr edilmişdir. (Surə: 26, ayə: 196.)

Bunun kimi, Mustafa (Allahın salamı və salatı Onun üzərinə olsun), Aişə (Allah Ondən razı olsun)ın ayaqlarını öpər, yüzünə sürərdi. Aişə, bunu gördü və heyrləndi. Peyğəmbər bir neçə gün Onun yüzünə baxmadı. Aişə bunun dərdiylə şikayət edərək ağladı. Peyğəmbərə «Aişənin könülünü al!» deyər əmr gəldi. Peyğəmbər Aişədən üzr diləməyə gələrək Onun əlini və ayağını öpdü və: «Ey Aişə! Sənin əlini və ayağını, sənin surətinə olan sevgimdən öpdüyümü zənn etmə. Mən Allaha olan sevgim üçün öpürəm. Sənin üzündə dostumun üzünü görürəm. Və sənin gecə kimi olan göksəlliyinin qaranlığında Allahın səhərinin parlaq nurunu görürəm. Səcdəni, Qədim olan Allaha edirəm, sənin sonradan bədənə gələn (hədis) bir neçə gündəlik bədəninə deyil. Bundan sonra özünü deyil, Allahı görməyin lazımdır» dedi.

Surəti övliya və əbiyanın, şəriətin, dinlərin və məzhəblərin başdan sona qədər dəyişməsinin hikməti, mühəqqiq ilə, mukallidi bir zənn etməmələri və bu surətlə mühəqqiqin gerçək incisinin gözəlliyinin aşkar və mukallidin çirkinliyi və saxta cövhərinin də yuxu olmasıdır. Bu hikmətin zahir olmasının başlanğıcı şeytanlıqlarla dolu İblisin şəxsinin keyfiyyət və halıyla başladı. İblisi mələklərdən, sayardı, hətta mələklərin müəllimi idi. İblis, kibrli müsebbih olan ülvü mədrəsədə, elm öyrənin mələklərin qabaqcılı və müdərrişi idi. Lakin həqiqətdə mardut, ayrı cinsdən və kafirlərdən idi. Allah İblisin mələklərdən olub olmadığını meydana çıxarmaq istədi. Halbuki biz sənə həmd və təşbeh və səni təqdis edirik. (Surə: 2, ayə: 28).

Adəmi palçıq və su şəklində yaratdı və Onun bədənini öz nurunun qədəhi etdi. İblis və mələkləri, Onunla sındı və: «Adəmə səcdə edin» deyər buyurdu. «Onunla dostluğu olanlar səcdə etdikləri eyni nuru» bu qədəhdə və bu məzhərdə, bacarıqla gördülər və səcdə etdilər. Ürək və xalis ayrıldı və İblisin görünüşcə yaxın və dost görünməsinə baxmayaraq əslində müxəlif və xarici olduğu müəyyən oldu. Adəmin bədəni, ürəyi nağddan və haqqı batıldən ayırdı.

Əvvəla bu iki, bir olaraq göründü. Ürək və nakdin dəyəri bir idi; bu təcəllidə işıq çoxalaraq ürəkləri, saf qızıllardan ayırdı. Bunun kimi acı və şirin dənələr, gül və tikan, yerin altındaykən birdirlər və bir-birləriylə çiyin çiyinədirlər, «Biz ilahi əkinlərik və hamımız neşvünəmə tapmaq faaliyyətindəyik» buyurduğu kimi. Şirin dənələr, yer altından üzlerini göyə doğru çevirib, torpağın çatlağından yaşıl dillərini çıxararaq: «Ey Allahm bizi zindandan qurtar və bizim özümüzü, sirlərimizi göstər ki hər kəsin özü və dərəcəsi müəyyən olsun», deyər yalvararlar. İsrail kimi olan bahar qoç bürcündən surunu üfləyincə, Onun bu hərətli nəfəsiylə bu dənələr, torpağın məzarından çölə çıxarlar.

«O gündə bəzi üzlər qaralanar, bəzi üzlər ağlanar.» (Surə: 3, ayə: 102) buyurulduğu şəkildə bağça, çayır və çəmənlərin,

tovuzun qanadı kimi bəzənmiş, müxtəlif lütf və gözəlliklərlə bəzənmiş olan gözəlləri cəlvələr edərək meydana çıxarlar. Acı dənələr də tikanlar kimi bağçalarda rüsva. olurlar. Ədalət tərəzisi, hamısının eyni sırada olmasını, yaxşının və pisin bir sayılmasını doğru görməz. Yaxşını pisdən ayırır; Yaxşı şeylər, yaxşı kəslər üçün, pis şeylər pis kəslər üçündür. (Surə: 24, ayə: 26) buyurulduğu kimi bir cinsi öz cinsiylə toplar. Yenə də Adəmdən sonra bəziləri, mühəqqiq, bəziləri də müqəllid oldular. Bəzisi şəraba tapınar, bəzisi də qədəhə tapınar. Ədalət tərəzisi, cinsi, cins olmayanla yığmağa və bir-birinə qarışdırmağa razı olmadığından təkrar başqa bir peyğəmbər ortaya çıxardı. Şərabı tanıyan və nur əhli olan kəslər qədəh dəyişincə yanılmadılar, oldıqları haldan başqa bir hala dönmədilər. Adəmlə hemdem olduqları üçün bu peyğəmbəri də Adəm olaraq gördülər.

Beyt:

*Aləmdən məqsəd, Adəmin gəlməsi və Adəmdən gəlməsi
Və Adəmdən də məqsəd, o dəmin gəlməsidir.*

Qədəhə tapınanlar: «Biz Adəmin aşıqları və bəndələri və bu peyğəmbər, Adəmdən başqa bir kimsədir.» deyərək Onu inkar etdilər. Bu peyğəmbər hal diliylə: «Ey qədəhə tapınanlar! Mən eyni şərab və eyni Adəminim, əgər ağızın və damağın varsa dad və əgər bir burnun varsa iylə, gözün varsa gör, yox əgər bunların heç birinə malik deyilsənsə get və korların əsnasında otur. Çünki, Adəmi görmədən və tanımadan Ondən necə bəhs edə bilərsən? Mən Adəmi axtarıram, deyərək Onu rədd və inkar edirsən.» dedi.

Beləcə yenidən mühəqqiqlər və doğru insanlar o peyğəmbərin ətrafında toplandılar və Ona könül verdilər. Bunun üzərindən əsrlər keçdi, təkrar Onların arasından müqəllidlər baş qaldırdılar. Görünüşcə bir gördülər.

Ədalət tərəzisi və fəzilət tərəzisi həqiqi inci ilə muncuğun, nağd pul ilə ürək pulun, qızıl ilə misin, qarğa ilə şahinin bir olmasını və bir sırada bir-birləriylə qarışmış olmalarını doğru görmədi. İnsanların hamısı tək ümmət ikən dində ixtilaf etdilər. (Surə: 2, ayə: 209.)

Allah Fironun sehrbazlarını digər sehrbazlardan və Sıptileri Kiptilerdən ayırması üçün, Musanı meydana çıxardı. Axır zaman peyğəmbəri olan Məhəmməd ilə də belə olmuşdur. Mustafanın (Ona salam olsun) zühurundan əvvəl Əbucəhl və Sıddıq dərəcə etibarilə bir idilər. Bəlkə Əbucəhlin adı Əbulhikam (Hikmət atası) idi. Küfr və inkar üzündən adı Əbu cahillik oldu. Bu, aləmin çöküb yıxılmasına qədər beləcə davam edər.

Peyğəmbərlərlə eyni nəfəsə, eyni zaman və eyni nura sahib oldıqlarından, Onların varisləri olan övliya da, peyğəmbərlər kimi xalqı Allaha dəvət edirlər. Əsli Allaha bağlı olan və Ondən nur alan və mühəqqiq olan hər kimsə yenə Ona meyl edər və bu dəvəti qəbul edər. Eyni zamanda o kimsənin canı, övliyanın nəfəsiylə Ondən, yeni bir ağac kimi kök tutar. Bu bahardan hər an bir təzəlik və bir dirilik meydana gətirər və meyvə verər. Surətə tapınan və müqəllid olan kəslərin gündən günə daha soyuq, daha cansız və üzvləri daha çox quru olar. Mühəqqiqlər, irəliləmə və qəbul etmə nə nisbətdə artsalar müqəllidlər də inkarla o nisbətdə qiymətdən düşürlər. Mövlana (Allah Onun ruhunu əziz etsin) bu mənəni nəzmə alaraq Haqq əhlinin birliyini şərh etmişdir.

Haşiyə:

Bir ay parçası kimi gələn o qırmızı paltarlı, bu il də bu pas rəngli xirqə içində gəldi. O il də yağmada gördüyüm o Türk, bu il Ərəb kimi gələn bu eyni kimsədir. Hər nə qədər qədəh dəyişmişsə də şərab eyni şərabdır. Bax şərabçının başına gələn nə qədər xoş! Paltarı dəyişmişsə də yar, eyni yarıdır. O paltarı dəyişdirib, təkrar başqa şəkildə gəldi.

Bununla birlikdə, insanların tamamilə bu cövhərdən halı olmadıqlarını və bu cövhərin, hamısında mövcud olduğunu da bil! Çünki, Allahın böyüklüyünü hər kəs tanıyar və Ona qulluq, ibadət və xidmət etməkdən heç kim utanmaz; Adəmin xarici görünüşünə baxaraq o nuru görməyənlər, Ona ibadət etməkdən çəkildilər. Allah, Adəmi imtahan məqsədiylə yaratdı. Bəzilərinin qüruru, böyüklüyü və özünü Onunla bir tutmaq istəməsi, Ona ibadət etməsinə, Onun qarşısında əyilməsinə mane oldu. Lakin, qüvvətli bir əsldən gələn və o əsl cövhər özündə çox olan bəzi kəslər, bu qürur və mənlik örtüsünü cırar təyin edirlər. Əlbəttə o zaman, o əsl nuru, bu varlıq pərdəsi olmadan görərlər və səcdəyə gəlirlər. Özlərində əsl cövhər az və zəif olan kəslərin bu örtünü cırmağa qüvvətləri yoxdur. Bunlar örtüyə məğlub olmuşlar. Uduzmaya uğrayana isə yoxluq hökmünü verdilər. Saf bir gülmüşdə azca mis olmasına baxmayaraq Onu, yenə gülmüş sayarlar. Çünki, mis məğlub olmuşdur.

Böyüklüyü qərar tapmış və qəbul edilmiş olan bir peyğəmbərə tabe olmaqdan da kimsə utanmaz. Hətta Ona xidmət etməklə ögünür. Böyüklüyü qərar tapmış olan bu peyğəmbər də Adəmdən əvvəlki «Allah» kimidir. Çünki, zəif və qüvvətli, ürək və xalis Ona qulluq etdikləri zaman, bir-birindən ayrıldılar. Ulu Allah Onlara təkrar, tanışları və öz aralarından, yeni bir peyğəmbər göndərdi. Özündə o nur qalib olan hər kəs, qürur və qısqanclıq pərdəsi üzərinə qələbə çalar və xilas olar və hər kimdə bu nur zəif olsa o, bu qürur və qısqanclıq pərdəsinə məğlub olar. Allahın verdiyi qiymətdən ötəri bu zəif nura sahib olan kəslərə əgər Allahın köməyi olsa, göndərilmiş bir nəbinin və şeyxin yanında olmaq və Ona meyl etmək icazəsini verərlər. Onlar, imtahan edilmədən əvvəl, o şeyxin doğru və mühəqqiq olan müridlərinin söhbəti və şeyxin nəzəri ilə, tədricən, zəif olan o nuru, artıra bilər və qüvvətləndirə bilərlər. Bu nur çoxalınca, varlıq pərdəsi itər. Bunun təfsili həddsiz və Allahın işləri, yolları da hüdudsuzdur. Hüdudsuz olan bir şey şərh edilə bilməz. Çünki, şərh və bəyan məhdudtur. Hüdudsuz olan bir şey

də məhduda sığmaz. Lakin ağıllı kəslər, bu azalan şeydən çoxunu da anırlar. Qafillər isə çoxdan, az belə anılamazlar.

Məsəl:

Ağıllı bir kimsəyə, bir işarə kafidir. Qafılə isə şərhin faydası yoxdur.

İndi gələk, o sualı soruşana verdiyimiz ilk cavaba: Yaxşı və doğru şeylər istəyən bir dərviş, istəməkdə davam edər və istədiyi şeydən burnuna qoxu gəlir və müxtəlif, müxtəlif ibadətlərlə məşğul olduğu vaxtda, hər harada olursa olsun öz fütuhətini görsə, uyğun olan hərəkət Ona davam və özünü bir qaranlığa soxan və istədiyi şeylərdən uzaqlaşdıran hər şeyi, itaət belə olsa, tərək etməsidir. Çünki, nə qədər məziyyətlər vardır ki uğurludur və nə qədər Quran oxuyan vardıq ki Quran Ona lənət edər. (H. Ş.).

Beyt:

*Səni yoldan saxlayan hər şeyi, istər küfr,
İstər hərf, istər eyham olsun, burax.
Hər nə ki, Onunla dostdan uzaq düşərsən,
İstər gözəl, istər çirkin olsun Onu da burax.*

Bu talib, hiylə və pislik yolunda tapdığı zövqü, xeyr və itaət yolunda da əldə edə bilərsə, Onun üçün artıq itaətdən başqa olan şeylərə meyl etmək doğru ola bilməz. Bunlar əksəriyyət itaət yolunda bu zövqü taparlar. İtaətdən başqa hər şey, Onlar üçün öldürücü bir zəhərdir. Bu təfsilat və hökmlər, canlarını bu yolda fəda edən, sadıq taliblər haqqındadır. Biz: «Belə quruluşunuz, belə quruluşunuz» deyərik. Amma varlıq pərdəsindən xilas olmuş və Allah ilə qaim olan və Onların varlığından, Onlar üzərində bir şəkil və bir addan başqa bir şey

qalmamış olan o kəslər, duzla qarışan mürəkkəb efilər kimi-dirlər. Çünki, bunlar duzla qarışır, illər tərəfindən orada qalaraq tamamıyla ərimiş və mürəkkəb efilikdən ən kiçik bir əlamətləri belə qalmamışdır. Əlbəttə Onların varlıqları da Allahın varlığında belə ərimişdir.

Rubai:

*Eşq, gəldi və damarlarımın içindəki qanım kimi oldu.
Məni, məniyəmdən boşaldıb dostla doldurdu.*

Bədənimdə ən kiçik zərrəyə çatana qədər hamısını dost aldı. Məndən mənə qalan şey, tək bir addır. Geri qalan nə varsa hamısı odur.

Belə bir adama heç kim hökm edə bilməz. Kimsə: «Əgər Onun halı belə olsa yaxşı, belə olsa pis olar.» Deyə bilməz. Bu mərtəbəyə çatmış bir kimsə, yaxşı və pisin üstündə, ziddliklərin və sayılı şeylərin xaricindədir. Ortaqsız bir təkdir. Təklil duzlasında o qədər yox olmuşdur ki Onda murdar olan zahiri varlıqdan və ikilikdən heç bir əsər qalmamışdır.

Rubai:

*Kamalla sifətlənmiş bir kimsə pis yolunu tutdu.
Qəflətən bədən dəryasından keçərkən,
Onda varlığından bir at parçası qalmışdı
Və bu at, fəqirin gözünə zünnar göründü.*

Allah Bəyazidə: «Nə istəyərsən?» deyə soruşdu. Bəyazid: «İstəməməyi istəyərəm.» Cavabını verdi. Çünki, əgər istəsə o, hələ mövcud olar. Bu halda duzlaşmış olan heyvandan duza düşmədən əvvəlki halından Onda hələ bir damar və bir bağırsağ qalmış olsa Onun «birliyi» tam bir-birlik deyil və Ondən «ikilik» qoxusu gəlir. «Allah, surətdə ikidir» demək

necə küfr isə «ikilik»də həqiqətdə küfrdür. Məna aləmində «iki olmaq» da küfr olar. Əlbəttə bunun üçün Bəyazid: «bir şey istəməməyi istəyirəm, ta ki mənim bu bir neçə gündəlik olan varlığım, qarışmadan, əslində necəysəm yenə elə iradədə tək qalmam üçün istəməmək istəyərəm. Müridlik tək sənin olsun» dedi.

Beyt:

*Ay üzüm gəldiyi zaman mən kim oluram!
Əsl mən özümdə olmadığım zaman var olaram;*

Yəni mənim varlığım aradan çıxdıqdan sonra var olaram. Duzluqdakı heyvanın varlığının kamala çatması onda heyvanlıqdan bir tək damar belə qalmadığı, hamısının tamamilə sırf duz olduğu zaman mümkün olar.

Haşiyyə:

Ey mənim Rəbbim! Sənin axtarıcın mənim və ya məni axtaran şəxsən sənsən. Ey eşqi ilə rüsva olduğum! Mən mən olduğuca, san başqasan, mən başqayam. Əgər tələb həqiqi olsa taliblə aranılan birdir.

Haşiyyə:

Tövhidə talib və aranılanın sifətini ayrı-ayrı görən kimsə nə talib nə də aranılındır.

Məcnuna: «Sərməstlikdən və özündən keçəndən irəli gələn baş ağrından xilas olmağın üçün, qan aldır.» dedilər. O da sərməstliyindən və ağılı başında olmadığından buna razı oldu, damarından qan alması üçün bərbəri gətirdikləri zaman: «Ey! Nə edirsən? Leylanın qanını nə üçün axıdırsan. Mən hər nə qədər Məcnun əmsə də Leylanın eşqinin duzlasından Leyla

oldum və məndə Leyladan başqa bir şey qalmamışdır.» deyər qışqırdı.

Haşiyə:

Bədənimin ən kiçik cüzlərinə çatana qədər hamısını dostun sevgisi ortdü. Məndən mənim üzərimdə qalan tək bir addır. Geri qalan nə varsa hamısı odur.

«Əgər mənə vursan Leylaya vurmuş olarsan və əgər məndən bir şey alsan Leyladan almış olarsan» dedi.

Haşiyə:

Göz, dənizlə dalğa qarışın tərəfindən görəsən bu meydana gələn şey gözmü olar? Yoxsa dənizmi? Ağızını açdı və Salahəddinin ürəyinə: «Ey Allahı görənlər, sən mənim Allahımsan!» dedi.

Göz, Onu görəncə Allah olar. Çünki, Allah Allahı görmüşdür. O öz nurundan Onlara bir nur bağışlamazsa gözlər Onu görməzlər. Ancaq bağışladığı bu nurla Onu görənlər. (Surə: 6, ayə: 193). Buna görə də öz özünü görmüş olar.

Haşiyə:

Allahı yenə Allah görənlər, Ondən başqa bir şey Ona necə dayaza bilər? Birlik dəryasında Ondən başqa heç bir xarici yoxdur.

Allahı ancaq Allah adamı göstərər, Allahdan qeyri olan bir şey Onu necə göstərə bilər? Duzlanı xatırlatmaq üçün, bir ovuc duz lazımdır. Murdar bir postdan və ətdən duzu necə xatırlaya bilər və duzladan necə bəhs edə bilər?

Ey Məhəmməd! Sənin atdığı, bizim atdığımızdır və sənin sözün, bizim sözümüzdür. Çünki, duzladan götürdükleri hər şey, ancaq duz olar. Belə bir kimsəyə: «Beləsi yaxşıdır və yaxud danışıq pisdir» deyər qarışmağa kimin cəsarəti vardır? O

nə etsə yaxşıdır. Aləmin Kəbəsi və qibləsi Odur. Küfür və iman, məziyyət və itaət Onun üçündür.

Onun razılığı olmadığı üçündür ki küfr pis və Onun hüsurundən uzaqlaşdırıcıdır. Onun razılığı ilə Haqqa çatmış və yaxınlaşmış olduğu cəhətdən iman istənilər. Bunların, əgər bir bədənə və bir etibarına varsa o da sırf bu mənə üçündür. Allah istədiyini edər. (Surə: 14, ayə: 32). (15)Attığın vaxt sən atmadın; lakin Onu Allah atdı. (Surə: 8, ayə: 17)

Haşiyə:

Küfr və din hər ikisi: «O bir dənədir və bərabəri yoxdur» deyərək Onun yolunda qaçarlar. Onun etdiyi işə etiraz yoxdur.

Ona etiraz edən hər kəs, «Onu torpaqdan, məni atəşdən yaratdın.» (Surə: 7, ayə: 11) deyər Allaha etiraz edən, mübarizə və mübahasa ilə məşğul olan İblisin nəsilindən olar. İblis: «Məni atəşdən yaratdın, Onu torpaqdan yaratdın» deyər Adəm kimi bir varlığın qarşısında yox olmadı. Adəmdən də bir səhv və Allaha qarşı bir itaətsizlik bədənə gəldi; buğdası yeddi və cənnətdən çıxarıldı. Ey Rəbbimiz! Biz nəfsimizə zülmətdik Surə: 7, ayə: 22) sözünü dilinə doladı. Fəryad və fəğan etdi, öz-özünə ağladı və dünyaya olan sevgi, hörmət və dəyər yerinə, günahlarının əfvini diləmədə o qədər stabillik etdi ki Allah tərəfindən Ona bağışlama hilati gəldi və ikilikdən sonra birlik, mənəvi narahatlıqdan sonra hüsur yer göstərdi. Çünki, Allah: «Mən ürəkləri olanların yanında (H. K.) Qırılmayan tək mənim. Allahlıq mənə yaraşar. Mənimlə ortaqlıqdan uzaq qalmağ üçün siz qırılın. Əgər mənim sirmə vəqf olsanız özünüzdən də bizar olarsınız. Məni can və könüldən qəbul edin ki sizin başınız mən olum, siz əldən ayaqdan düşünük ki əlinizdən tutub sizi qaldırım» buyurmuşdur.

Beyt:

*Ayağım qalmadığı zaman məni çəkdilər.
Məni necə çəkdiklərini, necə söyləyayim!*

Haqqa məğlub olub və Haqqın qarşısında ölsən sənin hərəkət etməyin, Haqqın hərəkət etməsi və sənin sözün, Haqqın sözü olar. Məsələn, murdar olan şərabı çox içən bir kimsə Ona məğlub olar. Ağıllı insanlar, bu adamın etdiyi və söylədiyi şeyləri adamdan bilməzlər və: «O söyləmir, şərab söyləyir», deyirlər. Onun işini və sözünü şərabə izafə edirlər və o adamı şərabın əlində bir alət olaraq qəbul edirlər. Bunun kimi cinin çarpdığı bir kimsə də gaiptən xəbərlər verər, əvvəlcə bilmədiyi bir çox dillərlə danışar. Ağıllı kəslər: «Bunu pəri söyləyir, o söyləmir» deyirlər.

Ölmüş və cansız olan şərabdan və insandan, qiymət itibarilə daha aşağı olan pəridə elə bir qüvvət mövcuddur ki, insan Onların aləti olar və Onlar insanda özlərini göstərirlər və o şəxsin bunda heç bir rolu yoxdur. Ağıllılar, o adamı mülahizə etməzlər. Torpağın, mələyin, insanın, cinin, pərinin və heyvanların yaratıcısı olan Ulu Allahın təcəllisi, kinsiz olan bir ürəkdə parladığı zaman, o insandan meydana gələn hər şeyi Allahdan bilmək və Allaha izafə etmək nə üçün doğru olmasın? Bunu Allahın işi və sözü olaraq görməmək və eşitməmək korluqdan və dar fikirlilikdən irəli gələr.

Bəyazid bir gün özündən keçmiş olduğu halda: «Özümü təşbeh edərim; şanıma nə qədər böyük oldu!

Cübbəmin içindəki Allahdan başqa bir şey deyil» dedi. Bəyazid özünə gəldiyində müridləri Ona: «Sən belə söylədin, bu sənə necə yaraşar?» deyər etiraz etdilər. Bəyazidə Onların bir müqəllidən başqa bir şey olmadığı zahir oldu və öz-özünə: «Əgər bunlar iman qəbul edənlərdən olsadı, mənimlə söhbət etdikləri bu qədər zamandan bəri, nəfəsim Onlara təsir edər, sözlərim qulaqlarına girər və özlərinə gəlirlər idi. İndi hər

şeydən xəbərsiz olduqları üçün, ən yaxşısı Onları öz qılınc-larıyla yaralamam və yenə öz qılınc-ları ilə sirsiz olan başlarını kəsməmdir» dedi.

Beyt:

*Allahın sirri ilə dolmuş olan bir baş, şah və cihandardır.
Sirsiz olan bir baş isə palana layiqdir.*

Bəyazid: «Diqqət! diqqət! ey dostlar, əgər möminlərdən və sadıqlardan sinizsə bu sözləri söylədiyim zaman hamınızın qılınc-larınızı və bıçaqlarınızı çəkib mənə vurmanız lazımdır. Belə etsəniz Haqqın məqbul qullarından olarsınız» deyər buyurdu. Bəyazidə o hal təkrar gəldiyi zaman, dərhal eyni şeyləri söyləməyə başladı və o aləmdən bir quş kimi uc idi. Yüzlərlə dəfə söyləmiş və göstərmiş olduğu möcüzələrin yüz misli özündə göründü. Müqəllid müridlər, bıçaqlarını çəkib onu yaraladılar; lakin bu mestlikdən özlərinə gəlincə bəzisinin öz əlini kəsmiş, bəzisinin öz qarını və sinəsini parçalamış olduğunu gördülər. Tək Bəyazidə vurmayan bəzi kəslər Bəyazidə hücum etdikləri yerdə onunla heç bir yara almamış olduqları halda göründülər. Qılınc onların əllərini necə kəsə bilər? Çünki, Onlar, İsmayılın nəsilindəndirlər. Qılınc onların boyunu kəsməz, bəlkə bütün aləmin boyunu, onlar üçün kəsər və bütün aləmi onlara qurban edər.

Mən ki Allahım, mənim yüzümdən başqa nə varsa hamısı həlak olar yox olar və qalmaz. (Surə: 28, Ayət: 88); Əbədi olaraq qala bilməyiniz üçün hamınız yüzünüzü mənim üzümə təcüməniz. Yüzünüzü başqa bir tərəfə çevirən, məndən başqasını görən və məndən başqasını seçən bir üz, üz bilmə. Mənim yüzümün tərsi yoxdur. Mən tamamilə üzüm, tamamilə nurum, tamamilə görməyim, tamamilə eşitməyim və tamamilə məlumatam. Məndən başqa olan hər şey qalmayacaq! Sizin üzünüz mənə çevrildiyi zamanda üz və gözünüz mənə baxdığı zaman

göz olacaq. Əsla səadət sərmayəsi olan belə bir kölgədən ayrılmayın və uzaqlaşmayın ki ayrılığın yandırıcı günəşi bizi bu amansız çöllərdə yandırmayın və yox etməsin. Mən ki Allahım, mənimlə ünsiyət aşkar edin, mənim xasiyyətimi alınıq və mənim kimi olun. Allahın xasiyyətlərini özünüxə xasiyyət əldə edin. (H.).

Haşiyə:

Allah sənə: «Ey gerçək uğrunda hər yerə müraciət edən kimsə! Hər aşkardan kəsil; çünki, sən tamamıyla bizimsən və bizim üçün yaradılmışsan.

Bizim xasiyyətlərimizi özünə xasiyyət olaraq seç, sənin axtaracağın, xəlvət gecələrində sənin önünə gəlsin» buyurur.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Haşiyə:

Allah ilə özündən keçmiş olan kimsə, hər nə etsə rəvadır və Onun hər etdiyi şey doğrudur. Onun yolunda səhv yoxdur.

Biri: «Əyriliyi özünə iş əldə edən bir kimsənin etdiyi hər işi necə doğru görək və əyriyə, necə doğru deyək və bunu doğru bilək?» deyər soruşdu.

Allah adamı hər nə etsə doğru edər və doğru olar; lakin bu, cahillərə əyri görünər məsələn, Kəbənin içində olan bir kimsə üçün yüzünü çevirdiyi hər tərəf qiblə olar. Əgər o kimsə yüzünü, şərqə, ya qərbə, sola, sağa və ya önə, arxaya çevirsə Onun üçün hər tərəf qiblə olar; və Onun namazı Allahın dində məqbuldur. Kəbənin içində bir tərəfin digər tərəfdən heç bir üstünlüyü yoxdur. Sağ və sol bu baxımdan eyni dəyərdədir. Şərq və qərb də eyni dərəcə və mərtəbədədir. Ancaq Kəbədən uzaq olan insanların qibləsi Kəbəyə doğru olan tək istiqamətdir. Bu Kəbəyə doğru olan tək istiqamətdən başqa, üzlərini çevirdikləri hər tərəf, qiblədən sapdırılmış olar və Onların namazı doğru və

məqbul olmaz. Çünki, namazı Kəbəyə doğru etməmiş olarlar. Qiblədən məqsəd, Kəbədir. Kəbənin içində olan bir kimsə üçün yüzünü çevirdiyi hər tərəf qiblə olar.

Haşiyə:

Kəbənin içində qiblə rəsmi yoxdur. Dalgıcın ayağında qayıq olmasa da nə əhəmiyyəti var? Kəbənin içində, üzü qibləyə doğru olmadığından səhv namaz qıldığını zənn edən bir cahil, səhvi şəxsən özü işləmiş olar. Çünki, bu cahil qibləni, qiblədən ayrı olaraq görür və doğrunu səhv anlayır.

İndi gələk böyük bir şəhər bəlkə də ucsuz-bucaqsız bir aləm kimi olan insanın iç aləminə: «Bəzi kəslərin içində hakim olan şey, şeytan və nəfsdir. Bəzilərinə isə hakim, Süleyman kimi olan ağıldır və bu insandan itaət və xeyr istər. Allah adamının istəyi, iç səltənətinə Süleymanın hakim olması və «lahavle vela qüvvətə mütləq billah» deməklə, Allahı zikir etməklə, namaz qılmaqla, oruc tutmaqla. Şeytanın da güc bir vəziyyətdə qalması və qüvvətinin kınılmasıdır; hətta mömin, can və könüldən bu ibadətlərə tam bir sədaqətlə mülazəmet etsə şeytan tamamıyla ölür və yox olar. Süleyman kimi olan ağıl o zaman, bu məmləkətdə tam bir istiqal rəqibsiz olaraq hakim olar. Şeytanın mənası yox olduğu və Allahın rəhmət nuru o insanın içini doldurduğu zaman, Süleyman kimi olan ağılın, etdiyi və buyurduğu hər şey doğrudur. Çünki, o pəhrizlərdən və ehtiyatlardan məqsəd budur ki, hər iş qaranlıqda deyil, Allahın nuru və Allahın hidayəti ilə olar, şeytanın dəlaləti ilə deyil. Süleymanın istədiyi etdiyi əmr etdiyi hər şey tamamilə itaət və savab olar.

Hər nə qədər o iş zahirin zülm və günah, yaxşı, pis, doğru və səhv görülməsi məxluq tərəfindəndir. Xaliq isə bunlardan tamamilə bəridir. Çünki, Allah istədiyi şeyi edər (Surə: 14, ayə: 32). Əgər Allahın işinə və etdiyi şeylərə baxılsa, Ona təslim olmaq və razılaşmaq və Onu səmimiyyət və bağlılıqla qəbul

etməkdən başqa bir şey edilə bilməz. Kim bunun əksini düşünsə o, hər iki aləmdə də kafir və rədd edilmiş olar. Bütün aləmə mənsub olanların itaəti, Onun razılığı üçündür. Allah hər nə etsə o, doğrudur. Bir məmləkət kimi olan iç həyatından şeytanı atan və Haqqın istək və fərmanından başqa içindən heç bir şey keçməyən bir insandan meydana gələn hər şey doğrudur. Məsələn ağıllı bir adam, ata minmə, at onun məğlubu və məhkumu olar. Atın getməsi həqiqətən minicinin getməsidir. Çünki, at əgər öz başına olsa ya ot yemək üçün otlaq tərəfinə, və ya taylarının yanına yaxud qurdlara yem olmaq və ölmək üçün meşəyə doğru gedər. O halda atın quruluşçuluq, xeyr və fayda istiqamətinə getməsi şübhəsiz ki atdan deyil, minicidəndir. At faydasını və işini nə bilər? Atdan, eşşəklikdən və yolunu itirməsindən başqa nə gözlənilir?

O halda həqiqətdə, mənzil, xan, şəhər, bağ tərəfinə gedən atdır, deyə bilmərik. Hər nə qədər görünüşcə at gedirsə də atın əli, ayağı, sürücünün hökmü altındadır, bu halda gedən at deyil sürücüdür.

Övliyanın ürəyi, Allahdan ayrı ola bilməz və Onsuz hərəkət edə bilməz. Mōminin ürəyi, Allahın qüdrətinin iki barmağı arasındadır. O, ürəyi istədiyi kimi çevirər (H.). Əgər bu söz ümumi olsaydı və hər kəsin bunda hissəsi olsaydı, Allah bunu mōminə təsis etməzdi. Haqqın qüdrətinin əlində bir alət halına gəlmiş olan o ürəyi, Allah şəxsən vasitəsiz olaraq idarə edir. Eynilə bir minicinin, aləti olan atı idarə etməsi kimi. Minici istədiyi hər tərəfə Onu müddət bilər. O halda belə bir mōminin etdiyi hər şey doğrudur, Onu səhv görən, səhvi şəxsən özü etmiş olar.

Beyt:

*Onların yanında səhv, səhv deyil.
Aşışqlar nə etsələr doğru edirlər.*

BEŞİNCİ FƏSİL

Hərəkətdə olan, əzab və rahatdan təsirlənən və hər şeydən xəbərləli olan canlı varlıqlar üç növdür. Birinci növü, o aləmdə və o aləmin vəziyyətindən xəbərsiz və nəsibsiz olan heyvanlardır. İkinci növü, bu aləmə xarici olan, yuxu və yeməyə ehtiyacları olmayan, qüvvət və qüdrətləri, yeməkləri itaət və Allahın zikrindən olan, suda yaşayan balıqlar kimi bununla yaşayan mələklərdir. Üçüncü növü isə, heyvanı natik deyilən insanlardır. İnsanların elmi və nitqi mələyi, su və palçıqdan olan cisimləri isə heyvanidir. Mələklərin savabı və günahı yazılmaz. Çünki, bu Onların təbiətidir. Məsələn bir adamın şirin yeməklər yeməsi, qatqısız şərab içməsi və özünü zövq və səfaya verməsi nə qədər təbii isə, mələklər üçün də itaət və savab bunun kimidir. Mələklər haqqında savab və günah eyni dərəcədədir. Bunun kimi, heyvanların da əhval və hərəkətləri qələmə alınmaz. Heyvanın itaət qabiliyyəti yoxdur. Çünki, tamamilə cismanidir. Yuxu və yeməkdən başqa bir şey bilməz və bir şeyə də sahib deyil. İnsanın isə yarısı mələk, yarısı heyvan, yarısı süfli, yarısı ülvi, yarısı torpaq (haqq) olan dünyadan və yarısı isə təmiz (pak) olan dünyadan ibarətdir.

Haşiyə:

İnsan, ülvilikdən sufilikdən mürəkkəb qəribə bir qarışıqdır.

Heyvanlar torpaqda yaşayan ilanlar, mələklər isə dənizlərdəki balıqlar kimidir. İnsan isə, ilan və balıq kimidir. İlan olan yarısı, onu torpağa doğru çəkər. Balıq olan qisimi isə onu dənizə doğru aparar. Bu iki yarım qisim, bir-birləriylə, daimi bir mübarizə halındadır. Bu buna bənzədilə bilər: Məsələn, bir şəhərin əhalisinin yarısı kafir, yarısı müsəlman olsa, daim şəhərdə, bu iki ayrı qrup bir-birləriylə mübarizədə olurlar. Müsəlmanlar küfrün yox olub, bütün şəhərə özlərinin hakim

olmalarını istəyərlər. Kafirlər də müsəlmanlığın yox olmasını və bütün şəhərin öz əllərində olmasını arzu edirlər.

Haşiyə:

Biz də istəyirik, başqaları da istəyirlər. Baxaq taleh kimə yar olacaq və yar kimin olacaq?

Müsəlmanlıq qalib gəlsə, hər nə qədər şəhərdə kafirlər olsa da onlar uduzmaya uğradıqları üçün şəhərə müsəlman şəhəri deyirlər. Çünki, hökm məğlub ediləndir. Məsələn at, miniciyə məğlub olar və minici onu məğlub edilsə atın getməsinə minicidən bilirlər. Hər nə qədər görünüşcə at gedərsə də ağıllı kəslər: «Filan Larendeyə getdi və ya Aksaraya yaxud başqa bir şəhərə getdi» deyirlər. At qıra və otlığa doğru gedər. Şəhərlər və mənzillərə doğru getmək insanlara məxsusdur. At belə yollarda və məqsədlərdə insanın aləti olar. Yəni atın ayağı, insanın ayağı olur.

Küfr, insanda məğlub və nəfs məhkum olunca, o insana Allahsal deyirlər. O insanda şeytan olsa belə o şeytan, insanın məhkumu olduğu üçün şeytan deyil, mələkdir. Bundan ötəri Peyğəmbər: «Mənim şeytanım, mənim əlimdə müsəlman oldu» (H.) buyurmuşdur.

Haşiyə:

Sənin yanığının ətrafında pəri və şeytan əsgəri saf bağlamış; Süleymanın mülkü sənindir, üzüyü itirmə!

İnsanın şəxsi, vaxtın Süleymanı kimidir ki Onun taxtının və bəxtinin ətrafında mələklər, ruhlar, şeytanlar və pərilər saf bağlamış və kölə kimi Onun xidmətinə dayanmışlar. Üzük kimi əmanəti, qoruyan da Onun könülüdür.

Əgər bir şeytan Onun üzüyü olan könülünü, Ondən surət, mal və mövqe vasitəsilə alsın, Ondən sonra Onun bədən şəhə-

rində, şeytan, Süleymanlıq edər və özündə olan mələklik sifəti məğlub olar və aciz qalmış olar.

Haşiyə:

Can, içində aç, təbiət isə xaricində sərvət və saman içində. Nəhəng yemək içməkdən mədə fəsadına uğramış, Cəmşid isə aç. İndi sənin Məsihin bu yer üzündə; burada olduğun müddət-cə dərdinin dərmanına bax! Məsih göyə çıxdıqdan sonra dərdinin dərmanı itər.

Şeytan və pəri, Süleymanın hökmü altında olduqları zaman, Onun aləti olurlar, eynilə süvarinin əli altında və getməkdə olan bir at kimi... Necə ki bu, həqiqətdə atın deyil, süvarinin getməsi isə, bunun kimi şeytanın və pərinin işi də Süleymanın işi olar. Çünki, Süleymanın məhkumudurlar və Onun əmriylə iş görürlər.

Möminin nəfsi hər nə qədər canlı isə də, fərman altında olduğu üçün Ona nəfs deməzlər, ağıl deyirlər.

Möminin ürəyi, Allahın iki qüdrət barmağı arasındadır. Onu istədiyi kimi çevirər (H.). Həqiqəti görünlər, bu ürəyin hərəkət etməsinə ürəyin özündən deyil, Haqqdan bilirlər. Əgər bir çadır və bir bayraq, küləkli havada yellənsə, ağıllı kəslər, bunun küləyin hərəkəti olduğunu bilirlər. Çünki, nə çadır, nə də bayraq külək olmadan hərəkət edə bilirlər. Buna görə Ulu Allah, öz Kəlamı məcidində belə buyurur: Ey Məhəmməd! Sənin bədən nəşrdən çölə atılan oxun atıcısı, sən deyilsən, Bizik Çünki, sən Bizim böyüklüyümüz qarşısında ölmüsən və səndə varlıq, qoca və hərəkət etmə qüdrəti qalmamışdır. Əcəli zəruridən əvvəl mənim eşqimdə, «ölmədən əvvəl ölmə» (H.). hədisinin lazımcına ölmüş və yox olmusan. Ölü hərəkət etməz, əgər Onda bir hərəkət görülsə bu, Ondən deyil. Onu biri hərəkət etdirmişdir. Allah adamları, qalmamışlar, yox olmuşlar; Cəlalın eşqi və Haqqın böyüklüyü qarşısında, həlak olmuşlar. Artıq divar və qapı kimi hərəkətsiz və bihaberdirler.

Əgər bir divardan yaxud bir dağdan bir səs, bir kitab gəlirsə hər kəs, o səsin hatıfdən gəldiyini bilər. Yaxud divarda səs verən, bir adam gizlidir. Çünki, divarın öz-özünə səs vermə qabiliyyəti yoxdur. O halda əgər ölmədən övliya, ənbiya və şeyxi kamillərdən bir səs, bir söz eşitsən yaqin olaraq bil ki bu sözü Onların surətində başqa biri söyləyir. Çünki, Onlar yox olmuşlar və qalmamışlar. Atdığın vaxt sən atmadın; lakin Onu Allah atdı. (Surə: 8, ayə: 17)

Bevt:

*Onlar öz varlıqlarından fani və dost ilə baqidirlər.
Bu nə qəribə şeydir ki onlar həm varlar, həm yoxlayar.*

Əgər sən onlardan bir səs eşitsən o səs, onların surətinə girmiş olan başqa birinindir. Çünki, onlar qalmamışlar və yox olmuşlar. Necə ki bir divardan səs eşitdiyən zaman necə heyratə düşsən və bu hal səndə nə kimi bir dəyişiklik etsə, övliyadan bir söz eşitdiyən vaxt da belə olmağın, yəni o səsi divardan bil-məməkliyin lazımdır. Məsələn, bir adamı cin çarpdığı zaman müxtəlif dillərdə danışar. Halbuki o adam, bu hala tutulmadan əvvəl, bu dilləri bilməz və anlamazdı. Məsələn: ərəbcə danışar, Quranı heç oxumamış, əzbərləməmiş olduğu halda Quran oxuyar. Bunu görənələr bu sözləri onun deyil, pərinin söylədiyinə inanarlar. Bunun kimi, bir adam bir çox şərab içmiş olsa, serhoşluk halında və özündən xəbəri olmadığı bu vaxt dayanmadan bir çox şeylər söyləyər; ağıllılar: «Ondan bilməyin, çünki, o söyləmir, şərab söyləyir.» deyərlər. Çünki, pəri və şərabda elə bir qüvvət vardır ki bunlar insanı öz alətləri edərlər və onun surətində söz söyləyərlər. Lakin o söz, insanın sözü olmaz. Onların sözü olar. Belə olduğu halda insanın, pərinin, yerin, göyün, ərşin, kürsinin, varlıqlar və gerçəklərin yaradıcısı olan Allaha, bir insanı öz aləti etməsi və öz sözünü Ona dedirtməsi nə üçün layiq olmasın? İnsan ortada yoxdur və söylədiyi şeydə

də heç bir dəxli ola bilməz. Şübəhsiz ki sözlər Allahın sözləri olar.

Haşiyə:

O səs, hər nə qədər qulun ağızından çıxırsa da həqiqətdə Allahdandır.

Bunun kimi, məsələn Quran Peyğəmbərin dodağından, ağızından, damağından və dilindən səs, hərf və söz olaraq çölə çıxdığı halda, buna, «Haqqın kəlamı» deyərlər; Allahın Elçisi Məhəmmədin sözü, deməzlər. Hər kim belə söyləsə kafir olar.

Haşiyə:

Hərçənd Quran, Peyğəmbərin dodaqları arasından çıxmışdır. Lakin hər kim ki Onu Allah söyləmədi, Peyğəmbər söylədi desə o kafirdir.

Fəqir, kamala çatınca Allahdır və O bir dənədir, Onun ortağı yoxdur. Bu mərtəbəyə çatdığı üçündür ki Mənsur: «Mən Haqqım.» Demiş və Bəyazid də: «Cübbəmin içində Allahdan qeyri bir şey yox» demişdir. Madam ki fəqirdə sənin varlığından üzərində bir şey qalmışdır, sənə müşrik (ortaq qoşan) deyərlər. Tövhid aləmində, səni tövhidə inananlardan saymazlar.

Şirk (ortaq qoşma) iki cürdür: Sözlə şirk, hal ilə şirk. Allahın oğul və ortağı olduğunu söyləmək sözlə şirkdir. İnsanın içində Allahdan başqa şeylər üçün yer və yol olması da şirk halıdır.

Haşiyə:

Kamala çatmış bir kimsə öldü. Qəflətən varlıq dənizdən keçərkən varlığından üzərində bir tək et qalmışdı. O et həqiqi fəqirin gözüne zünnar göründü.

Haşiyə:

Dünən gecə bir qoca yuxumda mənə: «Eşq yolunun fəlakəti, mənlilik və bizlikdəndir.» demişdi. Mən Ona: «Mənlilik» və «Bizlik» necə olar? Bunu mənə izah edin, çünki, bütün çətinliklərin həlli sizin əlinizdədir» dediyim zaman o qoca, mənə cavab verib: «Haqqın eyni olmayan hər şey «Mən» və «Biz» dir və bu səhvən də özüdür» dedi. Hər şey həlak olar, fanidir. Ancaq O baqidir. (Surə 28, ayə: 88).

Buna təfsirçilər belə mənə vermişlər: Baqi ancaq Allahdır. Allahdan başqa mələklər, pərilər, ənbəyia, övliya, möminlər, heyvanlar quşlar otlayanlar hətta yer və göy, ərş və fərş kimi nə varsa hamısı yox olar və qalmaz.

Biz deyərik ki: Allah bu sözü, «Tək mən varım və məndən başqa hər şey yox olar» deyib ögünmək üçün söyləmir. Yaxşıca baxılsa bu xitabın, qulları üçün bir rəhmət və dəvət olduğu görülür. Yəni, bunu söyləmək istər ki: Əgər bəqa istəyirsinizsə baqi mənim, özünüzdən keçib mənə bağlanın ki mənim mənliyim sizin mənliyiniz olsun və varlıqdan xilas olun ki, mənim varlığım sizin varlığınız olsun Allah: Əgər mən bir qulu sevsəm Onun gözü, qulağı və dili mən olaram (H. K.) Mənimlə söyləyər, mənimlə görər, mənimlə eşidər. Mən, Onun nitqi, Onun dili və dilindən söyləyən olaram. Gözünün nuru mən olaram; o hər şeyi mənimlə görər. Eşitməsi də mən olaram; o hər şeyi mənimlə görər. Eşitməsi də mən olaram və mənimlə eşidər. Necə ki mənim varlığım var olmadan əvvəl ruhu cüzi ilə yaşadığı zaman, görmə, eşitmə nuru, elm, məlumat və söz qüdrətini həmişə o ruhdan aldısı üluhiyyət dənizindən bir damla olan Onun cüzi ruhu o dənizə çatdıqdan sonra da, Onun canı mən oldum. Ayrılıq pərdələri ortadan qalxdı. Bu dərəcəyə gəldikdən sonra Onun diriliyi, hərəkəti, sükunəti, görməsi, eşitməsi hamısı məndən olar və o Allah ilə qaim olar. Bu şəkildə öldürülmüş olan bir can, ölməz və mənimlə qaimdir, buyurmuşdur. Bunun kimi bir vedrəyə su

alınıb qoyulsa, bu su, biganelər və xarici ünsürlər arasında dənizdən ayrı olaraq olduğu üçün zaman zaman azalar.

Rəngi, qoxusu və dadı itər. Çünki, o suyun varlığını torpaq yer, külək aparar və günəşin istiliyi çəkər. O durğun suya Allah tərəfindən bir sel gəlirsə suyu götürər, təkrar dənizə aparar. Əlbəttə bu sel, ya bir kamil şeyxin bədəni ola bilər yaxud Haqqın cəzbələrindən bir cəzbə (H.) buyurulduğu kimi Haqqın bir cəzbəsidir. Haqqın cəzbələrindən bir cəzbə bütün insanların və cinlərin ibadətindən daha çox xeyirli və təsirlidir. Cəzbə ilə şeyx, bunların hər ikisi də o dəryanın bir dalğasıdır. Tək bu dalğa, su və palçıq surətində görülmüşdür. Təştin içindəki bir damlanı, Allahın rəhmət dənizinin bir dalğası dəryaya çatdırsa o damla, dəniz olar və o damlanın varlığı yoxluq tapmaz. Çünki, «Biz Allah için və sonunda Ona dönərik. (Surə: 2, ayə: 11)» ayəsi, belə dənizə çatan bir damla haqqında varid olmuşdur.

Şeir:

*Dənizin suyu, hər harada olursa olsun yenə dənizdəndir.
Dənizdən çıxar və təkrar dənizə dönər.*

Bunun başqa cür olmasının imkanı yoxdur. Möminlərin, övliyanın və ənbəyanın canları Haqqın şəxsinin günəşinin şüalarıdır. Allah xalqı qaranlıqdan yaratdı, sonra onların üzərinə öz nurundan saçdı (H.). Ev kimi olan bu bədənləri, qaranlıq olan palçıq və su aləmindən yaratdı və sonra zülmətdən etdiyi bu varlıq üzərinə öz nurundan saçdı.

Sonunda Onun nuru, təkrar Ona dönər. Günəş, səmada bürcdən bürcə gəzərək yer dəyişdirərkən, Onun işığı da bu evlər kimi olan bədənlərdə bir yerdən bir yerə keçər və axşam qərbdə batdığı zaman Onun, bizim bir ev kimi olan bədənimizdəki nurunun huzmeleri və parçaları da günəşlə birlikdə batar. Bunun kimi hər nə qədər bu nur ayrı bədənlərdə, yəni ayrı ruhlarda parlayar və var olsa da həqiqətdə bu canlar, bu ruhlər

baqi olan günəşin nurunun huzmeleridir və əzəli olan günəşə bağlıdırlar.

Beyt:

*Ey günəş! Məndəki bu işıqlı parıltılar səndəndir.
Mən, hər hara saçısan saç, yenə sənə bağlıyam.*

Ən can günəşi! Sən qaranlıq dünyaya bir ay işığı kimi işıq verirsen. Ayın işığı da günəşdəndir. Ay günəşdən nur, işıq alar. O halda həqiqətdə ayın işıq verməsi, günəşin işıq verməsidir. Çünki, sahib olduğu bu nur Ondandır. Xalq və taliblərin, Haqqın Cəlal günəşinin nuruna müqavimətləri yoxdur və buna dözməyə də gücləri çatmaz. Onun Rəbbi dağda təcəlli edincə, dağı parçaladı və Musa huşunu itirərək düşdü, (Surə: 7, ayə: 139) buyurulduğu kimi, dağ belə dözə bilməyərək parça, parça və zərrə, zərrə oldu. Haqq, günəşi eşqiylə xarab olan və araşdırıl peyğəmbərlər və övliyanın canlarını, öz Cəlalının nurundan doldurdu və xalqa o qəliblər vasitəsiylə o nuru anal-sınlar və Ona dözümlü edə bilsinlər, kainatı fəsadın qaranlığında o ayın işığı ilə xalq dələlət yolunu hidayət yolundan ayırı görünlər və tanışınlar, yaxşını, pisdən ayırınsınlar və şikayət etsinlər deyə göndərdi. Göydəki ulduzlar, parlaq və əzəli bir günəş olan şeyxin xidmətindəki müridlər kimidir. Çünki, Mənim eshabım, ulduzlar kimidir; hansına xəbərdar etsəniz hidayətə çatarsınız (H.), buyurulmuşdur. İş, əzəli olan günəşindir və baqi ancaq odur. Bədir ki zamanın qütbüdür, rəhman günəşinin məzhəridir və ulduzlar hamısı, Allahın Visali olan Cənnəti bəqada və günəşin nuru ilə dolmuş olan mürid və möminlər kimidir. Peyğəmbərlər, Haqqın zaval tapmaz xəlifələri və Cəlal günəşi nurunun qədəhləri olan bədirlər kimidirlər.

Allah: «Yer üzünə bir xəlifə göndərdim» (Surə: 2, ayə: 28). buyurur. Hər nə qədər bu, görünüşcə yer üzünün xəlifəsi olsa da həqiqətdə göy yüzünün də xəlifəsidir. Onun su və palçıqdan

ibarət olan görünüşü yerə mənsub olanların qibləsi və Onun naxışsız olan camalı, canı və könüllü səmaya mənsub olanların xəlifəsi olar. Bu üzdən göyə mənsub olan mələklərə: «Adəmə səcdə edin (Surə: 2, ayə: 32) əmri gəldi və Bütün mələklər səcdə etdilər. (Surə: 15, ayə: 30) buyurulduğu kimi bütün mələklər əmrə itaət və öz xəlifə və qabaqcıllarına səcdə etdilər.

Şeyx, yer və göy üzündə Allahın xəlifəsi olar. Yer üzünə mənsub olanların Ona tabe və məhkum olması necə fərz isə, səmaya mənsub olanlar üçün də eynilə belədir. Bu surətlə yer üzündə şeyxin və Allahın xəlifəsinin bədəni ilə səhv, haqqdan; əyri, doğrudan; pis, yaxşıdan; yaxınlar, uzaq olanlardan; torta, safdan; ürək, nağddan; yar, ağıyardan ayrıldı. Bundan əvvəl, bədir kimi olan şeyxin yoxluğu səbəbiylə hasil olan bir gecə qaranlığı içində hər şey, bir-birinin eyni görünürdü və gözəl ilə çirkin bərabər idi. Bir bədir kimi olan şeyxin bədəni ilə bütün gizli və örtülü olan şeylər zahir oldu.

Haşiyyə:

Övliyanın günəşi doğunca: «Ey qarışıq olan şey uzaqlaş və saf olan, gəl!» dedi.

Əbubəkr Sıddıq, Əbucəhdən; səmada da mələk, İblisdən üstün oldu. O aləm və bu aləm, Haqqın xəlifəsi olan şeyxin bədəni ilə bəzəndi və təmir edildi. Həqiqətdə bunların hamısı Allahın işidir. Çünki, bədir, nura Haqqın günəşi sayəsində malikdir. Allah, şeyx surətində Allahlıq edir. Bəzən birbaşa, bəzən vasitə ilə. Allah daha yaxşı və daha doğru bilər.

ALTINCI FƏSİL

Allahın işləri barəsində düşünün; Allahın Şəxsi haqqında düşünməyin; buyurulduğu kimi Haqqı tamaşa etmək istəsəniz Onun şəxsinə düşünməyin. Çünki, Onu anlamaq gücü sizdə yoxdur. Buna görə kədərli və çətinlikli olub heç bir zaman bu

bağdan, yəni girdabdan xilas ola bilməzsəniz. Əgər Allahın sənəti və işləri barəsində düşünsəniz fikriniz daha çox inkişaf edər və fərahlıq duyarsınız.

Əgər bir kimsə, baharın gerçəyini, əslini düşünər və Ona, gözünü ancaq bu bir nöqtəyə tikər və: «Əlbəttə baharın gerçəyini, əslini və Onun nə olduğunu və necə bədən tapdığını, niyə ibarət olduğunu görmək istəyəyəm!» desə o kimsə, baharı tamaşadan məhrum qalar və həqiqətini də heç bir zaman bilər bilməz. Gözü qamaşar, qaralar və hətta bağlanır. Bu faydasızdır və beləcə heç bir nəticəyə çata bilməz. Bu barədə nə nisbətə də məşğul olsa ruhi çətinliyi və zülməti də o nisbətə artır. Lakin belə etməyib də səhraya, çəmənliyə, bağçalara və güllüklərə, ağaclara, meyvələrə, çiçəklərə, rəngarəng qönçələrə, yaşılıqlara və axar sulara baxsa, bu təbii sərgidə baharın fəvqəladə gözəlliyini görər və ruhu fərahlıq taparaq sıxıntı və qəmdən xilas olar. Bu barədə nə qədər çox düşünsə Onun fərahlığı da o ölçüdə artır. Baharın gözəlliyini, lətafətini daha yaxşı anlar və bilər.

Haqqın şəxsini də bahar mövsümü kimi təsəvvür edin və göy, yer, günəş, ay, ulduzlar və dağlar, dənizlər, müxtəlif müxtəlif insanlar, surət gözəlləri olan qadınlar və uşaqlar, mənə gözəlləri olan övliyə və peyğəmbərlər haqqında düşüncənizi işlədin və bunları görməyə, tanımağa çalışın, bu gözəlliklərin, əsərlərin və yaxşılıqların aşiqi olun; sənətdən sənətkara gedin ki Allahı görmüş və tanımış olasınız.

Allah Quranı Məciddə belə buyurur: Başları üzərində olan göyə nə üçün baxmırlar ki biz Onu necə bina etdik (Surə: 50, ayə: 6.) Yəni, nə əcaib şey! Bizi nə üçün tanımırlar və görmürlər. Biz isə göyü necə yüksəlttik və yeri Onun altına necə sərdik? Və başqa bir yerdə də:

Nə üçün görmürlər ki dəvəni necə yaratdıq və göyə də baxmırlar ki, Onu necə yüksəlttik və dağlara da baxmazlar ki Onları necə yüksək dayandırdıq və yerin mismarları etdik və

görməzlər ki, yeri necə dümdüz yaydıq! (Surə: 88, ayə: 17, 20) buyurur.

Bunun kimi yenə buyurur: Mən ki Allahım, mənim zikrimi edən, ayaqda dayandıqları, oturduqları və yuxuda bir tərəfdən o biri yana döndükləri zaman, daim məni anan kəslər haqqı üçün and içərəm ki Onların düşüncəsi daim göyün və yer üzünün yaradılmasındandır. «Yarab! bu sənət əsərlərini yersiz və faydasız olaraq yaratmadın» deyirlər və bu sənətləri gördükcə heyətdə qalarlar və bunlardan faydalar, nemətlər, həddsiz hesabsız hikmətlər əldə edirlər. Hələ əldə etmədikləri başqa faydalar axtararlar və zaman keçdikcə bunlardan da faydalar təmin edirlər. Bu surətlə Onların bacarıqları, məlumat və fikirləri artır. Bu barədə Peyğəmbər Mustafa (Ona salam olsun) belə buyurmuşdur: İki günü bir olan kimsə aldanmışdır (H.). Yəni, hər kim ki Onun iki günü faydasından çox olmazsa, o kimsə bu dünya bazarında, dünya mallarını verib, axirət parçaları satın alan axirət tacirləri arasında aldanar və zərəərə uğrayarlar. Salikin, hər dəqiqə və hər an tərəqqi etməsi lazımdır. Əgər bir insan özünü zəlidə eyni halda görsə, həqiqət olaraq bilsin ki o, zərərdə və vaxtını boşa keçirmişdir. Eyni zamanda keyfiyyətsiz olan Həzrətin hüzurundan qovulmuş olanlardandır.

Onlar Allahı, ayaqda dayanarkən, oturarkən və ya yatmaqda ikən zikr edər, göylərin və yerlərin yaradılmasından Allahın qüdrətini istidlal və təfəkkür edirlər. Ey Rəbbimiz! Bunları batil yaratmadın, səni- tənzih və təqdis edərik, deyirlər. (Surə: 3, ayə: 188.)

Baharın gözəlliyini görməniz lazımsa Onu çeməndə, yaylalarda, ağaclarda, gül bağçalarında, reyhan və jəsmın tarla- larında, qönçələrdə, rəngli yarpaqlarda, yetkin və şirin meyvə- lərdə seyr edin ki daim mənəvi bir genişlik və hüzur içində olasmız və Didara qərq olasınız.

Nəzm:

*O şah, bəzən gizli, bəzən aşkar olaraq aləmdə göründü.
O, başdan sona qədər bu dünyanın canıdır.*

Digər bir beyt:

*Onun gözəlliyi, bir yaz, aləm isə, bir bağ kimidir.
Onun Camalı və lütfünü bağda tamaşa et!*

İlk beytdə, gizli və aşkar göründü, dediyimiz zaman bunun mənası: O, yəni Allah, şəxsi (yəni mahiyyəti baxımından) gizlidir. Bunu görmək imkanı da yoxdur. Amma sənət və sifəti baxımından aşkar (yəni görünə bilər) dir. Əlbəttə bu istiqamətdən həm aşkar və həm gizlidir. Necə ki can da, bütün bədəndə həm aşkar, həm gizlidir. Can, şəxsən görünməz, lakin əsər və sifəti etibarilə açıq və parlaqdır. Çünki, bədənin hərəkəti, ayağın getməsi, əlin tutması, yüzün və gözün parlaması, eşitmə, iyləmə və ifadəyə bunların hamısı canın əsərləridir. Bunlara baxdığınız zaman canın əsərləridir. Bunlara baxdığınız zaman canın camalını aşkar olaraq görürsünüz və canın qiymətini bilər, cana aşıq olarsınız. Əgər bir kimsə: «Mən canlıların bədənlərinin dəxli olmadan canın özünü görmək istəyirəm.» deyər qəbiristanlığa getsə, qəm görməkdən uzaq qalar. Can, bədənə özünü göstərmək üçün gəlmişdir. Canı bədənsiz olaraq görmək qeyri-mümkündür. Bunun kimi Ulu Allah buyurur ki: Mən keyfiyyəti müəyyən olmayan gizli bir xəzinə idim. Bilinmək və görülmək istədim bunun üçün də bu aləmi yaratdım. Nəticə olaraq deyər bilərik ki bir kimsə özünü göstərmək istədiyi zaman, ya bir şey söyləyər və ya bir şey edər yaxud özünü bilmələri və görmələri üçün bir sənət bir hünər göstərər. Bu adamın yüzünü, insanlar bu adam sənətini göstərmədən əvvəl də, görmüşlər. Hər nə qədər hər gün Onun zahiri surətini görsələr də yenə: «Bu adamı tanımırıq və bilmirik ki necə bir insandır?»

deyərlər. Lakin, Ondan bir söz eşitdikləri və bir iş və bir xasiyyət, bir lütf, bir hünər və sənət gördükləri zaman, hamısı: «Onun kim və necə bir adam olduğunu tanış,» deyər. Nəticədə tanışları şey, Onun zahiri surətindən başqa və ayrı bir şey olan, işidir. Çünki, Onun zahiri surətini daim gördükləri halda hamısı bir ağızdan, Onun kim və nə kimi, necə bir insan olduğunu bilmirik və tanımırıq, demişlər idi. Halbuki Onun işini, sözünü sənət və hünərini gördükdən sonra Onu tanıdılar. Onun surətini gördükdən sonra Onda tapdıqları və tanışları şey, Onda bənzərsiz olaraq olan mənəvi, bir cövhər idi; bunu gördükdən və tanışdan sonra: «Filan kimsə gözəl bir mənə və cövhərə malikdir və bunun üçün əlindən o iş və hünər gəlir; belə edir, belə edir. Kərəmi, xəsisliyi, saytmı, sərtliyi, könül almağı və lütfü yerində edir» deyər. Beləcə o adamın söhbəti artdıqca və ondan bu xüsusiyyətləri daha çox gördükləri zaman, Onu daha yaxşı bilərlər və daha çox tanıyalar. Bu adam nümayişini nə qədər artırsa və özünü daha yaxşı tanımaları niyyəti ilə yaxşı işlərini və gözəl hünərlərini nə qədər göstərsə, ondakı bu hünər və yaxşı halətləri görən, onu daha yaxşı və daha mükəmməl tanıyalar. Mən gizli bir xəzinə idim, bilinmək istədim, bunun üçün də xalqı yaratdım. (H. K.)

Ulu Allah, o şəxsi yaradan və onun işlərini meydana çıxarandır. Həddsiz, sapsız yüz minlərlə xalqın, göylərin, yerlərin, dağların, dənizlərin, mədən ocaqlarının, əjdaha, balıq və su aygırı, su quşları kimi dənizdə yaşayan canlıların, ay, günəş və ulduzların, buruc, buruc, ərş və kürsinin, lövhü qələmin, cənnət və cəhənnəmin, quldur və taxıların, övliya, ənbianın və mələklərin yaradıcısıdır. Bütün bu işləri, sənətləri və sifətləri ilə Ulu Allahı bir-birlərini tanışlarından və bildiklərindən min dəfə daha çox tanıyırlar və bilmirlər. Halbuki az bir işlə bir-birlərini tanıyır və: «Onun yaxşı olduğunu gördük və Onun nə kimi bir insan olduğunu və necə bir fikrə sahib olduğunu tamamilə anladıq və tanış» deyər. Belə olduğu halda, Allahı görmə və tanımada nə üçün kor, nadan və əbləh olarlar və

məlumatlıq və qarışıqlıqdan: «Görəsən Allah varmı? Varsa Onu kim gördü və kim görər?» deyirlər. Onu görmək qeyri-mümkündür. Və hər kim: «gördüm və ya görürəm.» deyə iddia etsə yalan danışır və qeyri-mümkün olan bir şeydən bəhs edir, deməkdir. Ey axmaq! O adamda gördüyün çox az bir iş və hünərlə: «Onun yaxşılığını gördüm və Onun böyüklüyünü bildim.» Deyirsən. Onda bildiyin, tanışın, o şey, Onun xarici görünüşündən başqa bir şey idi. Çünki, Onun xaricini hər zaman gördüyün halda, Onun kim və necə bir adam olduğunu bilmirdin. O halda bu qədər işlər, hünərlər və həddsiz, hesabsız, sonsuz elmləri ilə Allahı nə üçün görmürsən və bilmirsən? Sənin halın eynilə buna bənzər: Məsələn, bir adam bir bağçaya girsə və mən: «Bu bağçada tək bu kiçik yarpağı görürəm və bağçanı görə bilmirəm» desə, buna gülmək belə yersizdir. Belə bir göz və belə bir ağıla nə demək lazımdır? Buna ediləcək həcvə və lağa təəssüflər olsun! Çünki, həcv və lağı elə bir kimsəyə qarşı etməlidir ki Onun bədəni olsun. Belə bir gözün və ağılin mövcudiyinə imkan yoxdur. Bəlkə Onun yoxluğu bu şəkildə varlığından daha yaxşı olar. Bu səbəblə kafir deyər ki:

«Kaşki əvvəlcə olduğum kimi yenə torpaq olsaydım (Surə: 78, ayə: 41) və bədən tapmasaydım. Torpaq olsam məndən bir ot, bir bitki bitər və bunlar da bir işə yarayardı. İnsanların zövqlə baxacaqları bir şey olardım və Onlara bir qida təşkil edərdim. Torpaq olaraq mövcud olduğum zamanda, mənim bədənimdən bitən bir əldən düşmüşün halı, bağçada bir yarpaq görə və ucsuz-bucaqsız bağçanı görə bilməyən kimsənin halına bənzər. Belə zəhərli və faydasız bir ot quraq bir yerdə belə olmasın! Mən yoxluqdan dünyaya gəldiyimə və varlıq təbəqəsinin ən aşağısından, ən yuxarisına çatdığımə məmnun oldum. Bəli bu belə oldu, əksini düşünmə! Lakin, mənən gerilədim. İndi köhnəsi kimi torpaq olmadığım üçün «Kaşki torpaq olsaydım.» (Surə: 78, ayə: 41) deyər həsrət çəkirim.»

Ayandan sonra bəyan istəmək hüsrandır, deyilər. Ulu Allah, günəşdən daha aşkar, daha zahir və daha çox aşkardır. Günəşin mövcudiyəti üzərinə kim dəlil və şahid istəsə o, ziyana garkolmuşdur və anadan doğulma kordur. Onun dərdinə, xəstəliyinə heç bir çarə və dərman yoxdur. O kimsə heyvanı mütləqdir, bəlkə heyvandan hətta, cəmədattan belə daha aşağıdır. Çünki, cəmədat olan torpaq, nə üçün yaradılmışsa, Onu yerinə yetirər. Yer özündən bitki yetişməsi üçün yaradılmışdır. Ona nə əksən və nə əmanət etsən, Onu bəsləyər və çoxaldar. Bir dənəni On, bəlkə yüz dənə olaraq sənə geri verər. Əgər arpa əksən arpa, buğda əksən buğda, meyvə əksən meyvə və üzüm tiksən üzüm verər. Bunun kimi heyvanı da yük və insanları daşması, Onları məqsədlərinə çatdırması və şəhərdən şəhərə aparması üçün yaratmışlar.

İnsanı isə, Allahı tanıması və Ona qulluq etməsi üçün yaratmışlar. Bunları yerinə yetirmədiyi və Allahı tanımadığı, Ona qulluq etmədiyi təqdirdə, heyvandan daha pis olar. Çünki, heyvan nə üçün yaradılmışsa Onu yerinə gətirər. Yer və torpaq da bunun kimidir. İnsan, nə üçün yaradılmışsa Onu yerinə yetirmədiyi zaman, bir heyvandan daha pis olar. Bunun üçün Quranda: Onlar heyvanlar kimidirlər, bəlkə daha pisdirlər (Surə: 7 Ayə: 178) buyurulmuşdur. Belə kəslərin ürəyi daşdan daha sərttir. Çünki, daşdan su çıxı bilər və axa bilər; halbuki Onların daşdan daha sərt olan ürəklərindən tüstü bir hışım atəşindən başqa bir şey hasil olmaz.

Günəşin ancaq biri işıq, digəri hərarət olmaq üzrə iki sifəti vardır. Günəş bu iki xüsusiyyəti ilə məşhur və zahirdir. Gözləri görənlər, Onun işığını görürlər. Korlar isə Onun hərarətini hiss edərlər. O halda korlar və gözü görənlər üçün günəş gizli deyil, çünki, daim bu iki xüsusiyyəti ilə günəş meydandadır. Cəlil və böyük olan Haqq ki günəşin, göylərin və yerlərin, aşkar və gizli olan hər şeyin yaradıcısıdır, bu vəziyyətdə necə gizli və gizli ola bilər? Allahın sifəti saysız və sənəti sonsuzdur. Aşağı və yuxarıdan, sağ və soldan, ön və arxadan, isti və soyuqdan,

yaxşı və pisdən hər neyə baxsansa, hamısı Onun əsərləri və sifətləridir. O halda necə gizli ola bilər? Buna görə Allah buyurur ki Bunu bil ki yüzünü nə tərəfə çevirsən, Allah oradadır. Çünki, istiqamətlərin hamısı Onun işi və quruluşudur. O halda, Allahdan ayrı olan hara baxa bilərsən? üzünü nə tərəfə çevirsən Allah oradadır. (Quran, Surə: 2, ayə: 109.)

Əgər əşyanın və insanların müşahidələri əleyhinə, Onların tərəfindən, başqa bir tərəfə baxsan, Onlar baxdığın tərəfdə artıq olmazlar və bu halda sən nəzərindən itmiş bir vəziyyətdədir və sən də Onlar tərəfindən görülməz olarsan. Çünki, qaranlıq bir gecədə günəşin sifəti olan nə istiliyi və nə də işığı görə bilərsən. Əgər günəş, səmada və sən yerin altında yaxud dərin bir quyuda, olsansa bu vəziyyətdə də günəşdən ayrılmış olarsan. Çünki, günəş, ancaq işıq və istilikdən ibarət idi; halbuki sən, bu dərin quyuda, Onun hər iki sifətini də görə bilmirsən; elə isə günəşə nəzərən itmiş olarsan. Lakin, hər şey Allahın sifəti və quruluşu olduğundan Allahdan ayrılmaq imkanı yoxdur. Allahın olmadığı hara gedə bilərsən? Və Allahın sənətləri və sifətləri olmayan hara baxarsan? O halda Allah, bütün var olan şeylərdən daha çox aşkar və daha çox aşkardır. Hər kim zahir olan şeylər haqqında bir dəlil istəsə o, qaranlıq və hüsrən içində olar.

Beyt:

*Ey dəniz sahilində susamış olaraq yatan kimsə!
Ey xəzinə üzərində kasıblıqdan olən kimsə!*

Rubai:

*Bir şah ki nə aşağıdadır nə yuxarıdadır, haradadır?
Bir xəzinə ki nə bizimlədir nə bizdən ayırır, haradadır?
Orada; burada, dəmə də doğru söylə, haradadır?
Aləm tamamilə Odur. Bu həqiqəti görən harada?*

Rubai:

*Hər dərdə daim bir dərman görürəm,
Qəhr və cəfada lütf və vəfa görürəm.
Göy qübbəsi altındakı bu yer üzündə,
Hər hara baxsam, daim səni görürəm.*

YEDDİNCİ FƏSİL

Bir gecə yuxuda gördüm ki Mövlana (Allah Onun əziz olan ruhunu təqdis etsin!)nın mədrəsəsində zal və sahənlik dostlarla dolu idi və mən Onlar arasından yüksək səslə sözə başlayıb dedim ki: «Həyat və canlılıq, insanlara təqdim edilən bir feyz. Lakin bu feyz, hər kəsə ayrı bir təsir icra edir. Allahın elçisi Məhəmmədə təsir edən nur və feyz, Əbucəhlə təsir edən eyni nur və eyni feyz. Bununla birlikdə, Məhəmmədə yeganə, Əbucəhli biganə etmişdir. Birinin gözlərini açdı, o birisinin gözlərini kor etdi. Məsələn, bahar mövsümü də hər şey üzərinə eyni təsiri edir. Lakin bir yerdə gül, bir yerdə tikan bitir. Meyvələrin bəzisi şirin, bəzisi acı olar. Mustafa (Ona salam olsun) insanların pis xasiyyətləri buraxıb, yaxşı xasiyyətləri almaları üçün Onlara bəzi şəriət, əmr və nəhy qoydu. Bu surətlə o feyz, pislikləri deyil, yaxşılıqları artırmış olacaq. Məsələn, bağban acı olan zərdəlini kəşib Onun yerinə şirin şaftalını peyvəndlər. Buna bahar mövsümü və mart ayı təsir etsə bu şaftalı böyüyər və inkişaf edir. Bir heyvan kimi olan insan da belədir. Və Onda məlumatsızlıq, ota tapınıcılıq, yuxu, yemək, itaətsizlik, mürüvvətsizlik, şikayətsizlik, həsəd, xəsislik, zülm etmək, təcavüz etmək, iki rənglilik və ikiüzlülükdən ibarət olan heyvanlıq xasiyyəti mövcuddur. Bunun üçün Peyğəmbərlər belə buyurmuşdur: «Bu heyvani əxlaqı tərkin edin və Allahın əmri ilə mələklərin xasiyyətini alınıq. Belə etsəniz cənnət əhlindən və Allahın xas qullarından olarsınız. Xainlik edənlərə xainliklə qarşılıq verməyin.

Əmin insanlardan olmaq üçün çalışın. Halım və kərim olun. Doğruluğu, özünü və vəzifə edin və yalan söyləməyin. Vaxtınızı başqalarının əleyhində olmaqla keçirməyin. Kimsəyə böhtanda olmayın.

Başqalarını daim özünü seçin. Bir ölçü içində yeyin. Haram yeməyin. Öz halal malınızdan Allah rızası üçün verin. Başqalarının malına tamah etməyin. Oğurluqdan qaçın.

Yuxarıda zikr edilən və mələklərin əxlaqına zidd olan heyvani əxlaqın budaqlarını qətinlik və Onların yerinə bu budaqları peyvənd edin ki itməyən baharın bolluğu, o budaqlar üzərinə təsirini yaratdığı zaman bu bəyənmələ və mələklərə xas olan budaqları çoxlaşdırasınız. Çünki, heyvani əxlaq bir atəş, mələklərin əxlaqı isə bir nurdur. Atəş cəhənnəmdən, nur isə cənnətdən bir parçadır. Parçalar, hər şey əslinə dönər, qaidəsinə uyğun gələrək, sonunda öz bütünlərinə dönərlər. Dönəcəyiniz yerin cənnət olmasını istəsəniz heyvani əxlaqı, mələyi əxlaq ilə dəyişdirin. Belə etdiyiniz təqdirdə cəhənnəmin deyil, cənnətin bir parçası olarsınız.»

Beyt:

*Səndəki varlıq və mestlik duyğuları həmişə atəşdəndir.
Təbiətinin başlanğıcı da daim cəhənnəmdir.*

Beyt:

*Əgər sən indi cəhənnəm tərəfinə meyl etsən çəşilməz.
Çünki, parçanın hərəkəti, daim öz bütünlüyünün olduğu
tərəfədir.*

SƏKKİZİNCİ FƏSİL

Ulu Allah buyurur ki: «Ey Məhəmmədi Xalqın bölük bölük və ard-arda müsəlman olduğunu gördüyün zaman bu, sənəin dəvətinin kamal tapdığına bir işarədir. Allaha,

mübarizəsiz, məşğul olmadan üz çevirirlər. Etmiş olduğun günahların əfvini dilə. Çünki, bu, sənəin dünyadan köç etmənin zamanı gəldiyinə bir işarədir. Bundan sonra Haqq yoluna xalqı dəvət etmək üçün Allah sənəin səyinə və mübarizəyə möhtac deyil.

Sənəin səyin olmadan da artıq ola bilər. O halda sənəin bu dünyada qalmağına lazımlılıq qalmamışdır. Ey Məhəmmədi Allahın fəthi və köməyi sənə müyesser olduğu və insanların bölük bölük İslam dininə girdiyini gördüyün zaman Rəbbinə həmd et! (Quran, Surə: I 10, ayə: 1-3)

Sufilər, bu ayəyə başqa bir mənə verərlər. Onlara görə əşya və insanlar, bitki, heyvan və digər şeylər hamısı də dünyaya yetkinləşmək və kamala çatmaq üçün gəlirlər. Yetkinləşdikləri və kamala çatdıqları zaman Onlar üçün artıq həyat və bəqa qalmaz. O surətdə ki əgər bir meyvə isə Onu yeyərlər, bir insan isə qocalar, yetkin yetkin bir meyvə kimi Onu da torpaq yer. Bütün digər şeylər də bunun kimidir.

İndi gələk bizə: Biz isə belə anlayırıq: Ey Məhəmmədi Sənəin dəvətin kamala çatdı. Çünki, bu hal hasil olmadan əvvəl müharibə, mübarizə və möcüzə ilə, uzun zaman o qədər səy sərf etməyinə baxmayaraq, hər dəfə ancaq bir neçə adam, üzvlərini Allaha çevirdi. Yəni müsəlmanlığı qəbul etdi. İndi dəvətinin qüvvəti elə bir raddeyə gəldi ki bütün bu səbəblər olmadan insanlar bölük bölük Allahın dininə girirlər. Allaha şükür et və Onun adını dilindən buraxma! Onların imanını, mənim işim və səyimdədir, zənnində idin. Bundan ötrə Allahdan üzr istə. İndi isə səndə bu barədə bir səy qalmamışdır. Görürsən ki sənəin çalışdığı zamandan daha çox Allaha dönürlər. Başında da sonunda da hamısını mən etdim və edirəm kimi düşüncələrdən ötrə tövbə et və üzr istə! Bu tövbəni də yenə mənə bil, çünki, bütün bu gözəlliklər və parlaqlıqlar, hidayətlər hamısı mənim bağışlanımdır.

Mühəqqiqlərdən bəziləri də belə söyləyirlər: «Bundan məqsəd, müca-hədə əhvalıdır. O, hər işdən əvvəl mücahədə və

riyazətdə olar. Bədəni qüvvətlərini illərcə Haqq yolunda sərf etmişdir və bu qədər mücahədə və səydən sonra Ona qeyb aləmindən bir şey göstərilməmişdir. Qocaldığı, zəiflədiyi, bütün ləyənləri bitdiyi və özündən ümidini kəsdiyi zaman, işdən və mücahədədə olmadan, zaman zaman bəzi qərribə şeylər və qeybi mücahədələr və ilahi kəramətləri, mövqeləri həddsiz hesabsız olaraq görür. Bunun üçün Ulu Allah Ona: «Ey mənim qulum! Əvvəlcə gördüyün şeylərin sənə xidmətin, cəhd və itaətin vasitəsiylə olduğunu zənn etmə. Əlbəttə bax, bütün bu səbəblər ortadan qalxdı və bizim bağışlayaramıq yüz minlərdən daha çox olaraq, bir-biri ardından gəlir. Bu düşüncədən ötəri tövbə və istiğfar et və bil ki hamısı bizdəndir. Başqa cür görünsə də, yenə bizdəndir. Allah doğrusunu bilir.»

DOQQUZUNCU FƏSİL

Haqqın vəliləri iki cürdür. Bəzisi qürurlu, bəzisi təvazökar; bəzisi qorxunc və heybətli, bəzisi də sevimlidir.

Böyükliyi sevən, heybətli və əzəmətli olan vəlilin qüruruna «Qüruruya» deyirlər. Vəli, nəfsi «Ölmədən əvvəl ölünüz!» (H.) əmrilə ölmüş və yox olmuş kimsədir. O halda Onun qüruru, Allahın sifəti olan «Qüruruya» dandır. Çünki, bəşəri xüsusiyyətlər, o vəlidə artıq məhv olmuşdur. İnsanların qürurlu olması, pislənmiş olan nəfsdəndir.

Məsələn, dünya padşahları üçün də belə iki hal vardır. Bəzən taxta oturlar, o zaman perdedarlar və əmrlər qarşılarında əl bağlarlar, kələlər, gözətçilər qılınc çəkib Onları gözləyərlər. Onlar Əlbəttə bu zamanda üzlerini ədalət və siyasətə çevirmişlər. Bu surətlə aləmə ədalət və fəzilət ilə nizam verərlər. Zalımların şərinə, məzlumları qoruyarlar və iddiaları həll edirlər. Əlbəttə bu əsnada da hiddətli və yox edici olurlar. Hər kəsə qarşı lütf göstərməzlər. Digər bir hal da, bu haldan xilas olduqları zaman hasil olar, təklifsiz olaraq lütfə hərəm və xəlvəttə yoldaşları və dostları ilə qarışarlar və heybətini bir

tərəfə buraxırlar. Lutufkarca kiçik və böyük ilə danışırlar; ən dəyərsiz insanları, bir çox ədəbsizlikləri xoş görürlər. Bunun kimi Ulu Allah da qulu öz aləti edər və «Qüruruya» sifəti ilə aləmə mənsub olanlara tehevür və heybət göstərir. Bu padşah da başqa bir kələni özünə alət edər. Beləcə aləmə mənsub olanlar üzərində lütf və təvazö sifətləri ilə görünür. Hər nə qədər bu iki növü əxlaq zahirən başqa başqa və Onların hərəkətləri və sükunətləri bir-birinə zidd görünsə də, həqiqətdə heç də bir-birinə zidd deyil. Çünki, bu iki sifət bir tək padşahdan zahir olur. Bir baxıma təvazökarlıq, bir baxıma böyüklülük olaraq görünür.

Övliyanın bəzisi xalqa kompliment deməz. Hətta Padşahlara qarşı belə böyüklük göstərirlər. İnsanların yüzünə gülməzlər; kiçik bir şeydən Onları məsul tutaraq nə üçün belə etdin, deyər etiraz edirlər. Bu şəkildə, bəlkə əmri bilinən edirlər. Bəzi övliya da kiçik və böyük hər kəsi salamlarlar və hər kəsə qarşı təvazö göstərirlər. Onlarla razılaşırlar, qaynaşırlar və heç kimə qarşı etiraz etməzlər. Xalqın, bunların lütf və təvazölərinin bolluğundan ötəri, Onlardan qorxusu olmaz. Yəni xalq üzərində bir heybət və bir qorxu oyandırmazlar. Lütf və təvazölərinin çoxluğundan hər ikisi də Allahın vəlisi olurlar. Lakin, birinin xalqa qarşı göstərdiyi qürura, «Qüruruya» deyirlər, qürur deməzlər. Çünki, Allahın sifəti, Onun vasitəsiylə icra edilməkdədir. Onda heç bir bəşəri sifət qalmamışdır. «Ölmədən əvvəl ölünüz!» (H.) lazımcı, qocası olan ölmədən əvvəlki bu əcəldir. Allahın böyüklük və heybətindən, Onun kafir olan nəfsi ölmüş və yox olmuşdur.

Beit:

*Ey dost, əgər əbədi bir həyat istəyirsənsə ölmədən əvvəl öl!
Çünki, İdris belə ölümə bizdən əvvəl cənnətlik oldu.*

Bu bir ev kimi olan bədənimizin, qəlibimizin hakim və əmri, nəfsi kafir idi. Qəlib isə Onun bir aləti idi. Hər nə etmək

istəsə bədəni Onda bir alət olaraq istifadə edərdi. Nəfsi kafir, ölib yox olunca bir ev kimi olan qəlibin əmr və hakimi Haqq oldu. Bundan sonra bədənin hərəkəti, nəfsin əmri ilə deyil, Allahın məzhəri və aləti olar.

Bu barədə Həzrəti Peyğəmbər: Mōminin ürəyi Haqqın qüdrətinin iki barmağı arasındadır, O ürəyi istədiyi kimi çevirir (H.), buyurmuşdur.

O halda vəlinin hərəkət etməsi və gəzməsi, Haqqın tərpən-məsi və dönməsi və gəzməsi, deməkdir. Bu buna bənzədilə bilər: məsələn, bir kimsə bir başqasına deyənlə vursa, bu vuruşu deyənlə deyil vurandan bilər.

Allah buyurur ki: Əgər mən bir qulu sevsəm, Onun bədən evini məndən qeyri olan şeylərdən boşaldaram və bu evin əfəndisi mən olaram. Bundan sonra bu, hər nə görsə mən olaram. Bundan sonra bu, hər nə görsə mənimlə görər, hər nə eşitsə mənimlə eşidər, hər nə söyləsə mənimlə söyləyər. Onun dili mən olaram. Yəni Onun dilindən deyilən hər şeyi mən söyləmiş olaram. Əvvəlcə o eyni heyvani qəlib, bir can və nəfsi əmməyə ilə yaşamışdı və Onun danışmaq, eşitmək, gəlmək, getməkdən ibarət olan hissələri, heyvani olan o can vasitəsilə işləməkdə idi. O heyvani ruh qalmaqca, bütün o alətləri mənim vasitəmlə işlədilər.

Əgər mən bir qutu sevsəm, Onun qulağı, gözü, dili, əli mən olaram; o mənimlə görər, mənimlə eşidər və mənimlə danışar (H. K.).

Beyt:

*Onlar özlərindən fani, dostları ilə baqi olmuşlar idi.
Bu nə qəribə şeydir ki həm varlar, həm yoxlayar!*

Öz nəfslərinin qənaətlərində olduqları zaman yox, Haqqın qənaətində olduqları zaman isə vardılar.

Eynilə kimyadan qızıl olmuş bir mis kimi. Bu vəziyyətdə olan misə həm yox, həm də var deyirlər. Yəni mislik sifətindən

yox olmuşdur, misliyi altına dönmüşdür. Buna görə Ulu Allah, Atdığı zaman sən atmadın lakin Onu Allah atdı (Surə: 8, ayə: 17), buyurmuşdur. Yəni: «Ey Məhəmməd! atdığı Oxu atan sən deyilsən. Allahdır. Bunun mənası yuxarıda deyilmiş olduğu kimidir.

Bədəni Allahdan qeyri olan hər şeydən təmizlənmiş və boşalmış olan hər quldan meydana gələn bütün şeylər, savabın da özüdür. Hətta zahirən küfr, günah, üsyan belə olsalar. Çünki, bu artıq bir alətdən başqa bir şey deyil. Ondan hər nə meydana gəlirsə gəlsin, Onun bunda heç bir daxli yoxdur. Hamısı Allahdandır. Əlbəttə bunun üçün Onların haqqlarında və əməllərində «Bu, yaxşıdır; o, pisdir, bu, zülmüdür; o ədalətdir;» deyər qənaət edilə bilməz. Bu qənaəti, bu hökm və şikayəti qulların işlərində edirlər. Çünki, Onlar öz nəfslərinin aləti olmuşlar.

Allahın işlərinə etiraz edilməz. O, istəsə yaşadar, istəsə öldürər. Hər ikisində də ədalətlidir. Çünki, Allah istədiyi şeyi edər; istədiyi hökmü verir. (Surə: 14, ayə: 32)

Aləmdə, insanlardan hasil olan şeyi yaxşı və ya pis, ədalət və ya zülm, deyər təsvif etmələri Haqqın razılığına uyğun olub olmaması baxımındandır. İnsanlar bu işləri öz qocaları ilə edirlər. Varlıq və nəfsləri meydana gəlir.

Bu səbəbdən meydana gələn iş Allaha aid ola bilməz. Peyğəmbərlər və övliyə, Haqqın razılığının, zülm və şər əhlindən hasil olan xainlik və əyri yola sapmaq, itaətsizlik etmək, qəflətdə olmaq və digər pis işlərlə məşğul olmaqda olmayıb, daim xeyr, ədalət və yaxşı şeylərlə məşğul olmaq ilə, itaət, ibadət və pəhrizkarlıqda olduğunu xəbər verirlər. Bu halda, yaxşıda və pisdə qənaət etmələri, Haqqın razılığına uyğun gəlməsi üçündür. Əgər məqsəd Haqqın razılığı olmasaydı əslində yaxşı və pis olmaz və kimsə yaxşılığı, pisləyə seçməzdi. Ağillilər isə Haqqa çatdıran pisləyi, minlərlə yaxşılığa seçirlər. Çünki, Nə qədər məziyyətlər vardır ki, uğurludur və nə qədər itaətlər vardır ki uğursuzdur. Bundan da məlum olar ki əslində yaxşı və

pis, istənilən şey deyil. Haqqın razılığı bu işlər üçün bir ölçü olmuşdur. Bunun fərqi ağıllılar arasında o ümid ilə meydana çıxmışdır. Məsələn bir adam kimsəsiz bir çölə gəlmiş və bulud da günəşi örtmüş olsa, qiblənin hansı tərəfdə olduğunu bilməz və kimsəni də tapa bilməz ki Ondən soruşsun. Hər tərəfi araşdırar nəhayət zənni qalib gələrək bir tərəfi qiblə olaraq seçər. Namaz qılar. Etdikdən sonra qiblənin o tərəf olmadığını öyrənsə, namazı təkrarlamaz.

Etdiyi namaz doğrudur. Günəşin buludla örtülü olmadığı, qiblənin bilindiği və hər kəsin o tərəfə doğru namaz etdiyi bir yerdə, bir kimsə başqa tərəfə dönüb namaz qılsa, namazı qəbul olmaz. Madam ki səcdəni qibləyə doğru etmək lazımdır, bütün bu ehtiyat və tədbirlərə nə lazımlılıq var?

Əgər Kəbənin içində olsanız namazı nə tərəfə etsəniz qılın, doğru olar. Sağdan, soldan daşınmağa çağırmaqdan məqsəd, səcdənin Kəbəyə doğru olması üçündür. Lakin Kəbənin içində səcdə, hər nə tərəfə edilsə edilsin doğru və yerində olar. Məlum olan Kəbənin xaricində olan bir kimsəyə, səcdə üçün Kəbə, müəyyən bir işarədir.

Peyğəmbərlər, insanlar. Allahın razılığına uyğun bir işi edə bilsinlər deyər, yaxşı və pisi, ədalət və zülmü bir ölçü qəbul etdilər.

Allah adamı özündən tamamilə boşalıb, Cüneydin: «Cübbəmin içində Allahdan qeyri bir şey yoxdur.» dediyi kimi Allah ilə dollarsa, etdiyi hər şey doğru və Kəbədə namaz qılarkən olduğu kimi olar. Buna yaxşı və ya pis, yəni səhv və ya doğru sığmaz. Allah etdiyi üçün yaxşı, pis, zülm və ədalət bir olar.

Haşiyə:

Allah adamı yəni Allah ilə özündən keçmiş olan, hər nə etsə rəvadır. Allah üçün edilən işlərdə səhv yoxdur. O halda, o nə etsə doğrudur. Ulu Allah istəsə yaşadar, istəsə öldürər. Ədalətliləri öldürür, zalımları qocalana qədər yaşadır.

Kafirələrin məmləkətlərində rahatlıq və təhlükəsizlik aşkar edir; Müsəlman məmləkətlərində narahatlıq, təhlükə və qıtlıq çıxarır. Kafirələri müsəlmanlara qalib edir; müsəlmanları, itaət əhlini və salehləri də Onlara əsir edir. Haramılar və oğruları dənizdən gəmi ilə selameten keçirir, muttakileri və Allaha tapınanları batırır.

Zənginlər, padşahlar, sahib olduqları malın və sərvətin çoxluğundan ötəri, bütün insanları öz iyalləri etmiş bəsləyirlər. Allahdan minlərlə niyaz ilə bir oğlan istəyirlər və bunun üçün bir çox qadın alarlar, yenə də istədikləri olmur. Halbuki həyatdan bezmiş və özünü bəsləməkdən aciz olan bir kasıba, qız və ya oğlan bir yerinə On beş uşaq verir. Əgər Allahın etdiyi bu işləri insanlar etmiş olsadılar, Onu tutar və parça parça edərdilər.

Necə ki Peyğəmbərləri haqsız yerə öldürdülər; (Surə: 3, ayə: 108.) Bunun kimi, bütün işlər Allahdan olar. Hər kim bunları ayırır və bunlara etiraz etsə kafir olar. Kəbədə namazı sağa, sola, önə arxaya doğru etmək necə bir işə və fərq yoxsa Allahın aləti olmuş olan Allah adamlarının qüruru, təvazösü, xəsislik və cömərdliyi, ədalət və zülmü, yuxu və oyanıqlığı həmişə eynidir və eyni hökmü daşıyar. Allahın işlərinə etiraz etmək doğru olmaz. Müridin də şeyxi haqqında belə hərəkət etməsi lazımdır. Mürid, riyazət etmək, yemək yemək, yatmaq, oyanmaq kimi inkarı tələb edən hər sifəti şeyxdə gördüyü zaman bütün bu uşaq tərəfindən və alaledə işləri kəramətlər və möcüzələr dərəcəsinə bilsə, şeyxin kəramətlərindən faydalanar, yüksələr və irəliləyər.

Hətta ən qiymətsiz bir işdən belə mütəəssir olması, yəni bu pis olan işin belə, ən kiçik bir ayrılıq olmadan Onda eyni təsiri oyandırması lazımdır. Belə olmazsa Ona həqiqi mürid sınımaz. Çünki, həqiqi mürid, şəkəri bilmiş, dadını dadmış olanlardır. Əgər şəkərin şirinliyini müxtəlif surətlər və rəngarəng şəkillərlə ortaya qoysalar, şəkəri bilən və tanıyan kimsə, bunlar arasında bir fərq görməz və yediyi zaman hamısından eyni dadı

alar. Əgər; «Bu şəkər, bundan daha şirin idi» desə şəkəri, hələ olduğu kimi bilmədiyindən Onda, hamlik damarı mövcud deməkdir.

Allah adamı dəyişib, mis kimi olan ruhu altına döndüncə və acı zəhəri şəkər kimi şirinləşincə o, tamamilə itaət və müşahidə olar. Etdiyi hər şey müridlərə nümunə və rəhbər olar. Müridlər bu işlərdən Allahın əsərlərinin dadını alarlar və nurlanarlar.

Keç ey mömin! Sənin nurun mənim şəhvet atəşimi söndürdü (H). Bunun şərhə uzundur.

Məsəl:

Ağıllı olana bir işarə kafidir. Əgər evdə biri varsa bir söz yetişər.

Lakin yaxşı bil ki belə bir şeyx və mürid az olar. Yaxşıca diqqət yetirsən belə bir mürid, şeyxin özüdür.

Bunlar ayrı iki şey deyildirlər. Həqiqətdə bir tək adamdır. Bu hal buna bənzədilə bilər: İnsanın doğurduğu uşaq insandan başqa bir şey deyil. Quş olmadığı kimi, eşşək balası da olmaz. Anasının südünü əmə, böyüyər və anasının, atasının olduğu mərtəbəyə çatar. Allah adamı üçün də bu belədir. Allah adamının ruhu, bu aləmdə cismani qəlibə və şəhvani təbiətə zəif, qəribə və bir uşaq kimi düşmüş olduğundan, itaət və ibadət vasitəsilə Allahın mərhəmət südünü ehtiva et, böyüyər və beləcə bəslənmiş olar. «O Onları sevər. Onlar da Onu sevrələr» (Surə: 5, ayə: 59) buyurulduğu kimi, kamal tapdığı zaman, Allahdan başqa özündə nə varsa hamısını yandırır və bu şəkildə Onda xaricilik damarından tək bir damar və xaricilik adına heç bir şey qalmaz. O zaman Ondan: «Mən Haqqım və özümü təşbeh edərim, şanımlı nə qədər böyük oldu. Cübbəmin içində Allahdan başqa bir şey yoxdur.» səsi yüksələr.

Haşiyyə:

Tövhid aləmində, talib ilə aranulanın sifətlərini ayrı-ayrı görən, nə talib, nə də aranılındır.

ONUNCU FƏSİL

Bir hafız, Allah göylərin və yerin nurudur (Surə: 24, ayə: 35), ayəsini oxudu. Ulu Allah buyurur ki: Mən göyün və yerin nuruyam. Gördüyünüz işığı, qaranlığı, həyatı, dadı və varlığı həmişə məndən bilin. Həqiqətdə bütün bu gözəlliklər, mənim. Sizde mənim camalımı və gözəlliyimi vasitəsiz və təmas etmədən görə biləcək o saf göz yoxdur. Öz gözəlliyimi şəkillər və pərdələr vasitəsi ilə sizə göstərirəm. Çünki, sizin keyfiyyətsiz olan mənanız kefi olan surətlə qarışmışdır. Qarışıq olan safı görə bilməz. Mənim gözəlliyim də sizin görmənizə uyğun gəlmək üçün qarış idi. Aləmin bütün varlığı, bir bədən kimidir. O bədənin başı, göy və ayağıyerdur.

Onun gözdən, qulaqdan, dildə ibadət ulduz kimi olan hassələrinin diri, parlaq, gördücü, eşidici və söyləyici olması ruhu küllüdəndir. Bunlar eynilə bir insan bədəni kimi canlı biridir. Hətta təzə və canlı görmə, gözün, yüzün parıltısı və bütün üzvlər və duyğular həmişə candandır. Canı, yəni, bu ruhu küllünü bunlar vasitəsi ilə müşahidə edirlər. Can, bədənə ayrılrsa bu gözəllik və parlaqlıq qalmaz. Bundan da müəyyən olur ki Onların hamısı, qəlibdən, bədənə üz göstərən ruhun gözəlliyi idi. Bunun kimi, bu aləmin heyəti mövcudluğu da göyün ulduzlar və aydan işıqlanması yerin insanlardan, heyvanlardan, quşlar, cəmadat, ağaclar və meyvələrdən bəzənmiş olması kimi həmişə üzvündəki varlıq nuru candandır. Əgər can dilə gəlib: «Mən canım, bədənin nuruyam və Onun başı və ayağıyam» desə, bunun mənası: mən canım və Onun təzəliyi, canlılığı bəndəndir, deməkdir. Can, əgər bu qəlibdən ayrılrsa qəlib, xəstə və xarab olar. Bir göy kimi olan başın ulduzları, göz, qulaq, ağız və burundan ibarət olan hassələridir. Bunların

hamısı da işə yaramaz bir hala gəlirlər. Tökülrlər və yox olurlar. Bunun kimi qol, bilək, omba, düz, əl və ayaq, damar, sinir, oynaqlar və bədənin bağlarından ibarət olan geri qalan bütün üzvlər də bir-birindən ayrılır və tökülrlər. Zərrə zərrə olurlar.

Əlbəttə bu aləmin, varlığın qiyaməti də belə qopar. Allah nurunu, bu aləmdən kəssə aləm cansız qalar. Ağacların meyvələri, hər il yetkinləşincə yerə düşüb yox olduqları halda, ağaclar daha uzun müddət necə yaşayarlarsa, aləmin meyvəsi və bir parçası olan insanlar da yetmiş, səksən il yaşadıqdan sonra ölərlər; buna görə bütün olan aləmin ömürü daha uzundur. Aləmin əcəli gəlincə, ki bu qiyamət günüdür, aləmin başı olan göy parça parça olar və tökülrlər, göylər yarılar və parlaq, işıqlı günəş, qaralar, ulduzlar tökülrlər, dağlar yerlərindən oynayar, yırtıcı heyvanlar bir-birinə girər, dənizlər atəş kəsirlər. Və yenə aləmə ölümsüz deyən və Onun sona çatmasını inkar edən kəslərin bəsirsizliyinə qarşı Allah belə buyurur: Göylər yarılar, ulduzlar aşığı tökülrlər, dənizlər birləşər, məzarlar yerlərindən oynayar və alt-üst olurlar. (Surə: 82, ayə: 1-2.)

Göylərin yarıldığı, günəşin qaraldığı, ulduzların töküldüyü, dağların getdiyi, cırıcı heyvanların toplandığı, dənizlərin sununun istiləndiyi, (Surə: 84, 81 - Ayə: 1-6.) Dağlar pambıq kimi atılar. (Surə: 101, ayə: 4) Bunların hamısı, aləmin varlığının ölümü haqqında deyilmişdir. Onun cüzi bir şəxsi olan insan öldükdən sonra torpağın altında göy kimi olan başı parça parça, yer dərəcəsinə olan ayaqları isə darmadağın bir hala gəlir və məhv olar.

Əlbəttə bu aləm də bir ağaca bənzər ki o ağacın ölümü, Onun bütün parçalarının və meyvələrinin ölümüdür. Yəni Onun əcəli gəldiyi zaman nə göy qalar, nə də yer. Nə cənub qalar, nə də ay, nə dəniz qalar, nə də dağlar. Hamısı bir-birindən həll edilib dağlar və ayrılır. Bu eynilə ölümdən sonra insan bədəninə meydana gələn dəyişikliyə bənzər.

Öldükdən sonra göz bir tərəfə, qulaq bir tərəfə, burun və ağız bir tərəfə gedər. Sümük, damar və sinirlər kimi geridə qalan digər üzv də bir-birindən ayrılır və torpaq olurlar. O torpaqdan bəzən təşt, bəzən kasa, bəzən çömlek, bəzən də kərpic edirlər. Onlara: «Ey parçalar bir-birinizdən ayrılırsınız! Biz bir və toplu deyil idinizmi?» deyilsə:

«Qətiyyə! belə deyildik, biz əslən dağınıq və bir-birimizdən ayrı idik; bizi ruh bir araya gətirmişdi və ruh vasitəsi ilə bir olmuşduq; ruhsuz qalınca təkrar əvvəlcə olduğumuz kimi dağıldıq və bir-birimizdən ayrıldığımız deyərək. Həqiqətən yer, göy və dağlardan ibarət olan aləmin parçaları bir parça halında görünərlər; halbuki bunlarda əslində kiçik zərrəciklər kimi dağınıq idilər. Allahın əmri Onları bir etmişdir. Onlar canları olan o nurdan məhrum qaldıqları zaman hamısı, ölmüş bir insan bədəni kimi, dağlar və kiçik zərrələr halına gəlirlər. Mövcud bütün varlıqlar gözlə görünərlər, hiss edilə bilərlər, yaradılmışlar. Lakin, sonunda hamısı yox olurlar. Allahdan başqa hər şey yox olar (Surə: 28, Ayə:

88), Allah göylərin və yerin nurudur. Surə: 24, ayə: 35.) Bunun mənası yuxarıda deyilmişdi.

Onun nuru Mişkat kimidir (Surə: 24, ayə: 35.) Mişkat, monastırda olan kiçik bir pəncərədir içində şam asarlar. Çırağ, büllur içindədir, büllur par-par yanan bir ulduz kimidir. (Surə: 24, ayə: 35) O şamda parıldayan, yanan ulduzlar kimi nur saçar. Şam Allahın vəlisidir. Onun könülü, saf bir zeytun yağı kimidir. Bu yağ Allahın nurunun bir otudur. Şam şölə verərkən əridiyi və nurunun qidası olduğu kimi, o könül də Allah yolunda yox olmuşdur. Yağ və nur arasında bir cinsiyyət və gizli bir-birlik vardır. Çünki, hər nə qədər şəkil və əsl maddəsi baxımından eyni cinsdən olduqlarını göstərməzlərsə də, həqiqətdə Ona uyğundurlar. Bir insan üçün də bu belədir. Çörək, su və digər bütün müxtəlif yeməklər, şəkil və görünüş baxımından deyil, teşekkül baxımından onunla bir cinsdəndir.

Yaşılıqlar, çiçək bağçaları, axar sular, quş səsləri və çalğıçıların nəğmələri də insanla eyni cinsdəndir. Çünki, insan bütün bu şeylərdən istifadə etdiyi nisbətə qüvvətlənər və böyüyər; Onunla eyni cinsdən olar. Faydasız şeylər, insanı böyütməz. O halda Ona zidd olar. Hər nə qədər şəklen Ona bənzər və Onunla eyni cinsdən görünərsə də, Ondən qüvvət almıdığı və tapmadığı üçün Onun ilə eyni cinsdən olmayıb tərsinə, Onun zidd idi olar. Suya kömək, sudandır.

Atəşə isə atəşdən. Atəşi artırən hər şey ancaq Onun cinsindən olar. Yəni, atəşi ancaq Onun cinsindən olan bir şey artırar.

Məsələn odun, hər nə qədər şəkil etibarilə Onun cinsindən olmasa və bu cinsə zidd görünərsə də, Onu artırdığı və qüvvətləndirdiyi üçün Onunla eyni cinsdən olduğunu bilmək lazımdır. Sədəqə və lütfkarlıq insanlar üçün rəhmətdir. Işıq və itaət də kafirləri öldürməkdə eyni cinsdəndir. Zalımları məhrum və nəhy etmək hər nə qədər zidd və eyni cinsdən deyilsə də, bu hər iki iş də savaba və rəhmətə layiqdir.

İşığın artmasıyla insanın üzü daha işıqlıq bir hal alır; Əlbəttə bu baxımdan hər ikisi də eyni cinsdəndir. Yəni işıq, insanı ağ göstərir. Bir çox şeylər vardır ki zahirən və həqiqətən şəkil və əsl baxımından bir görünərlər, lakin həqiqətdə bir-birlərinə ziddirlər. Çünki, bir-birlərinə faydaları toxunmaz və bir-birlərinin söhbətindən feyz almazlar. O halda yuxarıdan bəri izah edildiyi kimi bir şeyin əslinə uyğun gələn, Onu artırən və qüvvətləndirən hər şey, Onunla eyni cinsdən olar. Bunun üçün möminin ürəyi yerində olan zeytun yağı da Onunla eyni cins və o nurun bir dəstəsidir.

Allah insanları qaranlıqdan yaratdı yəni cisimi heyvanini bu qaranlıq aləmindən var etdi və qədim olan öz nurundan, bu yaradılmış olan şeylər üzərinə saçdı. O nur, bu qaranlığın içində həpsolunmuş və qarışmışdır. Əlbəttə bu qarışma üzündən Onun adı, zeytun yağı olmuşdur. Lakin nur, eyni nurdur. Onun zeytunyağı kimi olan könüllü parlayar, vüslat işığına

təmas etmədən və əslinə tamamilə çatmadan Onu görəni, tamamıyla əsl nuruna çatmış zənn edərlər. Belə ki ənbiyanın əksərisi, çatmadan əvvəl belədir, yəni o zamanda «biz çatdıq» deyərlər. Çünki, Onların könüllərinin yağı o, nurdandır; bəlkə o nurun eynidir. İbrahim (Ona salam olsun) da göyə baxdığı zaman öz ürəyini gördü. Öz könülünün zeytununu, parlaq bir ulduz olaraq tamaşa etdi və gördüyü nura «Əlbəttə mənim Allahm budur.» Dedi. Lakin parlayan ayı görəncə o zaman da yenə «Mənim Allahm budur» dedi. Günəşi göyün dördüncü təbəqəsində görəncə: «Mənim Allahm budur və bu hamısından böyükdür. (Surə: 6, ayə: 78.) Yəni gördüyüm bu parlaqlıq digərlərininkindən daha çoxdur» dedi. Bütün o parlaqlıqlar şamın içindəki zeytunyağından görünürdü, sonunda öz əsl nuruna çatdı və parça bütününe çatdı. Mən varlığımı, göyləri və yerləri yaradana doğru çevirdim. (Surə: 6, ayə: 79). Şərqlidə, qərblidə olmayan mübarək bir zeytun ağacından yandırılar. Atəş toxunmasa da Onun yağı az qala işıq verəcək kimidir. (Surə: 24, ayə: 35)

Allah göylərin və yerin nurudur. (Surə: 24, ayə: 35.) Allahın bu sözünün xülasəsi budur: Mən ki Allahım yerin və göyün nuruyam və bütün varlıqların canıyam, möminin könülündən parlayar və hər şeyi işıqlandıraram.

Məsələn, böyük bir sarayda bir şam və ya bir lampa olsa, bu lampanı sarayın içində bir küncdə olan pəncərənin içinə yaxud bir lampalığa qoymuş olsalar, bu lampanın bir dil kimi olan şöləsinin parlaq işığı evin içini tamamıyla işıqlandırar. O lampadan çıxan işığın o kiçik lampanın şöləsindən olduğu açıqdır. Zahirən və ya şəklen ev böyük belə olsa, mənə tərəfindən böyük olan ev deyil, lampadır. Bunun kimi Allahın nuru, Allahın vəli olan qulunun könülündən parlayar. Yeri və göyləri işıqlandırar; Onları diri, parlaq və işıqla dolu bir halda tutar. Allah, vəlinin könülündə olması barəsində belə buyurur: «Mən ki Allahım, göylərə və yerlərə sığmadım, ancaq mömin qulumun könülünə dayazdım» (H.). Bunun kimi lampanın işığı

da deyər ki: «Məni suda axtarışınız, çünki, oraya sığmadım; həm su qabili qəyyum deyil. Yəni Onda sizi mənə çatdırma qabiliyyəti və qüvvəti mövcud deyil. Məni granit kimi sərt daşlarla dolu yerlərdə, bir dağda axtarışınız; çünki, dağ və daş məni qəbul etməzlər. Məni içində zeytunyağı olan o kiçik lampada axtarın. Çünki, mənim ərşimin taxtı odur. Yəni mən tək möminin ürəyindəki gözəl, təmiz zeytunyağı (Möminin ürəyindəki iman) ilə qarışdır edərəm. «Allah insanı zəif olaraq yaratdı.» (Surə: 4, ayə: 32.) lazımcına bu lampa yəni möminin bədəni, kiçik və zəifdir. Lakin o lampa, zeytunyağı olmadan yer və göy mənim nurum ilə necə dollar idi? O halda bütün bu nemətləri, o lampadan bilin. Əlbəttə bu lampa vəlidir.

Sən olmasaydın fəlakətləri yaratmazdım. (H. K.) Allah buyurur ki: «Ey Məhəmmədi Yeri və göyü sənün üzündən yaratdım, sən olmasaydın yaratmazdım. Mən daim səninlə bərabərim. Sən də mənimləsən. Mənim ata və bəxşişim sənə çatır; mənim arvadım səninlədir. Nəzərim daim sənün üzərindədir.» Sənün üçün də belədir. Çünki, Onlar Onu sevdilər, o da Onları sevər. (Surə: 5, ayə: 59) Lakin, mənim nəzərim sənün surətinə deyil, ürəyinədir.

Mən ki Allahım; nəzərim surətinə deyil, ürəyinə və niyyətinədir. Bu ürəkdən göylərə və yerlərə həyat və işıq çatır. Yenə bu köüllə, aləmin bədəni gümrah və qaimdir. O yerdə və göydə Allahın xəlifəsidir. (Surə: 2, ayə: 28.) Yer və göy o vəlisi vəhdət ilə diridir.

Allah sizin surətlərinizə və əməllərinizə baxmaz. Bəlkə ürəklərinizə və niyyətlərinizə baxar (H.) Mələklərə: «Adəmə səcdə edin» əmri gəlincə bütün mələklər səcdə etdikdən sonra, yer və göy aləmin varlığının bütün cüzləri, zərrələri, şeytan, pəri və balıqdan aya qədər olan digər bütün varlıqlar nə üçün səcdə etməsinlər? Bunların hamısı dərəcə etibarilə mələklərdən daha aşağıdır. Padşah və əmrləri səcdə etdikdən sonra kölələr və sipahilər nə üçün səcdə etməsinlər? Bunların başlarını yerə qoymaları, səcdə sayılmaz. Bu, səcdənin şərhi və tərcüməsidir.

Yəni, mən sənün taxtında yəm və səndən aşağıyam və sən mənim fevkimdesin. Mən sənün mutiimim, sən isə mənim mürrəbbim və köməkçimsən, deməkdir. Bu, eynilə koruğun, üzümlüyə ibadət etməsi kimidir. Koruğun üzü üzümə doğrudur və məqsədi üzüm olmaqdır. Sonu odur. O halda səcdə edən koruk, özünə səcdə edilən üzümdür.

Cansız cisimlər bitkiyə səcdə edər və Onu istər. Bitkilər, heyvana, heyvan insana, insan isə mələyə səcdə edər. Mələk (Məlaikə) Allaha səcdə edər və məlik insanın xülasəsidir. İnsanın iki halı vardır. Hamlik və xəcalətlik halında mələyə səcdə edər. Yetkinlik və çatma halında -Allaha çatınca- mələk Ona səcdə edər. İnsan özünə səcdə ediləndir. Mələk, fəlak və bütün varlıqlar Ona səcdə edər. Onun mədhini söyləyər və Onu təşbeh edirlər. Əsasən Onun şanını tənzih etməyən heç bir şey yoxdur. (Surə: 17, ayə: 16.)

Allah insanın könlünün şamından iki aləmdə parlayar və hər iki aləm o Adəmdən xalq olundu ki o, işıqlıq və münəvvərlik dəmidir. Yer və səmada Allahın xəlifəsidir. (Surə: 2, ayə: 28.) Ərzdən məqsəd, bu aləm evidir. Bu ev Allahdan utanan, qorxan və təvazökar insanların məskənidir. Səmadan məqsəd, o əbədi aləmin sarayıdır. Ora mələklər, təmiz insanlar, Allaha yaxın olanlar və ruhların məskənidir. Buna görə də Allahın vəlisi, öz zamanında hər iki aləmin də padşahı və əfəndisidir. Onun nurunda bütün aləm işıqlıq və işıqlıdır. Ondən qida alır, Onunla doğru yolu tapar. Müqəllid və mürşid də insanların anladıqları şey, bu atəşin nurlarıdır. Atəş əhlinin parlaqlığıdır. Çünki, dünya, əhli cəhənnəmin odunudur və dünya cəhənnəm surətindədir.

Beyt:

Əgər cəhənnəmə meyl etsən çəşilməz.

Çünki, cüzlərin hərəkəti, daim öz küllərinə doğrudur.

Səhvət atəşi, özlərinə qalib gələn və nəfslərini, təbiətlərini zəbt edən heyvan kimi insanlar cəhənnəmin cüzləridir.

Bu cür heyvan kimi olan insanları şəhvət atəşi və nəfs qalib gəlmişdir. Bunun üçün Onlar cəhənnəm parçalarına daxildirlər. O halda necə olar da bunlar şəhvət atəşinin cüzlərindən mürəkkəb olan bu dünyaya meyl etməzlər?

Felin əslinə dönməsi təbiidir. Çünki: Yaxşı şeylər, yaxşı kəslər üçün; pis şeylər pis kəslər üçündür. (Surə: 24, ayə: 26). Bu sudi nur, atəş əhli indində gerçək nur kimi görünər. Quruda yaşayan quşlar üçün torpaq həyatdır; lakin balıqlar və sukuşları üçün bu eyni torpaq ölümdür və böyük bir işgəncədir. Həyat verən o nurun görməyənlər, həyatı yox edən bu atəşə - nərə-nur deyirlər. Bu nurların əsli, günəşin surətidir. Günəş də atəşin mədən ocağı və bulağıdır. Ay və ulduzlar günəşdən faydalanırlar. Yer üzündə olan hər atəş, hər alov və işıq günəşin bir cüzü və bir əsasıdır. Bu istiqamətdən nurlar atəşə mənsubdurlar, nur deyildirlər. Onların yalnız, adları nurdur. Halbuki mənəvi bir nur yandırmaz; bəlkə həyat, can verir. Lampanın işığını və atəşin parıltısını yaşıl bir yarpağa dəyirsən yarpağı dərhal qurudar və qarardar. Bunun kimi insanın bədəninə və ürəyinə də toxundursan bunları da yandırır və yaralar.

Bu halda bunun, adının «nur», əslində «nar» atəş olduğu məlum olar. Mənəvi nur çatdığı yerə həyat, canlılıq, sağlamlıq və rahatlıq bağışlayar. Sevinc, hüzur, fərahlıq, bacarıq məlumatı, görüş, vəcd, eşq və şövq, vüslat, əməl, məqsəd bunların hamısı dağıdıcı deyil, quruluşçu nurlardır. O halda o nur, mənəvinin parlaqlığıdır. Əsl olan, bu nurların əslinin əslidir. Demişdik ki, hər bədəndə olan belə yüz minlərlə nurun hamısı o nurun əksindən meydana gəlmişlər və o Allahın nurudur. Parlayan bir ulduz kimi, o mishabın dili, vəlinin bir şam kimi olan cisimindən, yeri, göyü, ərşi, kürsini nurla doldurmuş və işıqlandırmışdır. Çünki, Allah, göylərin və yerin nurudur. (Surə: 24, ayə: 35).

Bu məsəl deyil, misaldır. Ağıl, məlumat və zəka ilə bunu həll etmək qeyri-mümkündür. Bu havada sədaqət və eşq

qanadıyla uçmaq lazımdır. Dadmayan bu halı bilməz. Yazını öyrənmədən oxuna bilməyəcəyi kimi.

Beyt:

*Bir şeyi axtarışdan tapa bilməzsən.
Lakin dost, bu qaidədən müstəsna.
Onu tapa bilməyincə axtara bilməzsən.*

Söylədiyimiz bu sözlərdən hər birinin hüdudsuz bir şərh və həddsiz təfsilatı vardır. Onu söyləmək və yazmaq üçün ömürlər lazımdır. Lakin sözlərin sirləri, bu hala vəqf olan kəslər üçün deyilmişdir. O kəslərə min dənədən bir dənə deyilsə, Ondan hamısını anırlar. Məsələn, bir camaat arasında bir çox hadisələr baş versə bir neçə adam buna vəqf olsalar, bütün camaatın bu kaziyeleri bilməsi, anlaması lazım deyil. Əsasən Onlara uzun uzandıya izah etməyə də lazımlılıq qalmaz; xülasə olaraq izah etmək kafi gəlir; bəzən «filan hekayə» deyirlər. Hekayənin geri qalan qisimini müfəssələn izah edilməyə lazımlılıq qalmadan, bu birlik tərəfindən aydın olar. Allah doğrusunu bilir.

MƏHƏMMƏD NURİ ŞƏMSƏDDİN

Istanbulda yetişən böyük övliyalar-dan Məhəmməd Nuri ibn Seyid Hüseyin 1801-ci ildə İstanbulda doğuldu. Ləqəbi Şəmsəddin olan Şeyx Hacı Məhəmməd Nuri məşhur sufi Seyid Əbdülqadir Geylaninin on beşinci nəslindədir.

Məhəmməd Nuri Şəmsəddin təhsil yaşına girdiyində Mərcanağa məktəbində Qurani Kərim öyrənməyə başlayır və 14 yaşında Qurani Kərimi əzbərləyir. 1815-ci ildə isə Baltaçı adı ilə tanınan Həsən əfəndidən sərf, nəhf və məntiq elmini öyrənməyə başlamışdır.

1826-cı ildə həcc ziyarətinə getmiş, həcc ziyarətindən döndükdən sonra Süleymaniyyə cəmesində Hafiz Məhəmməd Əmin Əfəndinin dərslərində iştirak etmişdir. 1828 ili Ramazanı ayında, Məmməd Nuru Əfəndi Məmməd Səid Əfəndinin hüzuruna gələrək, özünü tələbəliyə qəbul etməsini xahiş etdi. Məmməd Səid Əfəndi, onu tələbəliyə qəbul etdi. Məmməd Nuru Əfəndi 1836 ilinə qədər təsəvvüf yolunun ədəbini və əsaslarını öyrəndi.

Məhəmməd Nuru Əfəndi də, atasının 1816-cı ildə ölümü ilə buraxdığı anası Nailə Xatunu, Məhəmməd Səid Əfəndiyə evləndirmiş, atalıq mövqeyinə oturtmuşdur. 1834 ilinə qədər təriqət götürmüş, ədəblərini və mərifətlərini tamamlamış, xəlifəlik, vəlilik rütbəsinə çatmışdır.

Məmməd Nuru Əfəndi, 1836 ilində Mövlana Yəhya Əfəndi dərgahında dərs vermək üzrə, Sultan İkinci Mahmud Xan tərəfindən təyin edildi. Daha sonra, Nüsrətiyə məscidində dərsləri verməyə başladı. Bu dərslərin bəzində, Sultan da

hazır oldu. 1841 ilində ikinci dəfə həccə getdi. Həcc dönüşü dərslərinə və tələbə yetişdirməyə davam etdi.

1857-ci ildə Mədinəyi Mүнəvvərəyə gedərək Səadət Qaynağı Fəxri Risalətin (Rəsulullahın) hüzurunda beş ay alınıni yerə qoymuşdur. Sonra dönüb otuz il irşad səccadəsində qalmışdır.

1863 ildə şevval ayının 14 çərşənbə axşamı gecəsi nəfəslərini tamam edərək izzət sahibi Rəbbinin hüzuruna getmişdir. Cənazə namazı, alimlərdən, məşayihdən, Müsəlman camaatdan qatılan böyük bir izdihamla Beşiktaşda Cəld Sinan Paşa Məscidi Kəbirində əda edildikdən sonra adı çəkilən Mövlana Yəhya Əfəndi Həzrətlərinin mübarək türbəsinin iç qisimində, sol tərəfə basdırılıb qəbiri edildi.

Məmməd Nuru Əfəndinin hər şeyi, dini İslama və sünəti seniyyəyə uyğun idi. Gözəl təbiətli, zahid, comərd və kamil bir şəxs idi. Çox tələbə yetişdirdi.

Məmməd Nuru Əfəndinin yazmış olduğu risalələrdən bəziləri bunlardır: 1- Miftah-ül-kulub, 2- Murakabe, 3-Tasavvuf yolunun şərtləri, 4- Vasıyyətnəme, 5- Pendiye, 6- Evradı Fethiyyə Evradı Behaiyyə.

RİSALƏYİ PƏNDİYYƏ*

Tövsiyələr mövzusu

Rəhman Rəhm Allahın adi ilə..

Aləmlərin Rəbbi Allaha həmd olsun. Salat və salam, cənabımız Məhəmmədün özünə, əlinin və səhabələrinin hamısına..

Sonra..

Aşağıda edəcəyimiz xalisanə tövsiyələrimizə görə əməl Təriqəti Məhəmmədiyə salıqlərini, bir nəfəs budağısı ilahi razılıqdan ayırmasın. Amin !.

Təriqəti Məhəmmədiyəyə girən mömin qardaşım, sözlərini, işlərini, hallarını pak şəriətə uyğun hala gətirməlidir. Çünki, bir kimsə, izah ediləcək bu üç şeylə mömin olur.

- a) Əhli Sünnə itikadı..
- b) Dillə ihrar etmək..
- c) Faydalı əməl işləmək..

İzah edilən üç şeyi özündə yığan şəxsi, Quranda Cənabı Haqq:

- Mömin..

Olaaraq adlandırmış və tərifləmişdir. İzah edilənin əksinə, bir kimsənin:

- a) Etiqadında pozuqluq olsa, münafiq,
- b) Dilindəki təsdiqdə pozuqluq olsa, kafir,
- c) Edəcəyi işlərdə pozuqluq olsa, fasiq olur..

Əlbəttə: - Şəriətsiz təriqət olmaz.. Demələri, bu mənadadır.

Bundan sonra, Haqq yolçusu salikə lazım olan odur ki, şeyxi tərəfindən özünə verilən virdləri və zikrləri vaxtında yerinə yetirə. Bu vaxt, əhlüllah şərtlərini, rabitəni də qorumaq lazımdır.

* Risaləyi Pəndiyyə-Öyüd kitabı

Dərhal hər yaradılmışı, ibrət nəzəri ilə baxmaq yerində olur.

Bir kimsənin, xaricdə gözəl əməli görüldüyü zaman, Ona həsəd edilməsi belə dayansın, Ona qibtə etmək də həqiqətdə calz deyil. O kimsənin gıyabında, faydalı əməllərinin artması üçün dua etmək lazımdır.

İzah edilənin əksinə, bir kimsədə pis əməl görüldüyü zaman da, Onun gıyabında özünü pisləməmək lazımdır. Uca Mövladan, Onun Rəsulüllah cənabımızın gedişatına uyğun hala gəlməsini diləyib xahiş etmək yerində olur.

Bir kimsəyə, gerçək yuxu, gözəl bir hal gəldiyi zaman Onunla öyünməməlidir:

- Rəbbimin lütfkarlığıdır.. Deyib keçməlidir.

İzah edilənin əksinə, Allah rızasına zidd bir şey ortaya çıxdığı zaman da, dərhal peşman olmalı, nəfsini ayıblamaq surəti ilə tövbə istiğfar etməlidir.

Təriqəti aliyyə şeyxlərindən birinə rəşqəndiyi zaman, insan öz şeyxinə göstərdiyi hörməti eyni şəkildə Ona da göstərməli, hörmətdə qüsurluq etməməlidir. Dərhal o şəxsdən himmət diləməlidir.

O böyüklərin dərğahına rəğbət edildiyi zaman, öz dərğahına rəğbət olunmuş bilməlidir. Onların dərğahında olan möminlərə təriqət qardaşı gözü ilə baxmalıdır. Onların könüllərini götürməyə, xatirlərini xoş etməyə baxıb Allah zikri ilə məşğul

olmalıdır. Pir cənablarımızdan ruha-niyyət bolluğu diləyərək, hörmət ilə dönməlidir. Ən uyğunu da budur.

Bəzi məclislərdə məşayih haqqında danışılar isə Onların gözəl hallərini izah edən gözəl sözlər söyləmək, o məclisdə bu yoldan hərəkət temək ən uyğundur.

Başqa şeyxlərin dərvişləri ilə qarşı-qarşıya gəlindiği zaman, o dərvişə, təriqətinə, şeyxinə sevgi verəcək danışmalı. Şeyxinə, təriqətinə sevgisini bir qat daha artırması üçün təşviq etməlidir. Ən layiqi də budur.

-Təriqəti aliyyələrin hamısı da birdir, hamısı Haqqın razılığına ulaşdırır.

Deyib ayrı qeyri görməməlidir. Dərhal, ilahi bolluğa zühur yeri olmaya cəhd göstərməlidir.

Öz şeyxini, başqa şeyxləri inkar edənləri heç kim azarlamaman, yumşaq sözlə, Onun könülünü xoş etməyə baxmalıdır. Ondan ayrıldıktan sonra da, o kimi sözləri bir hikmətə yormalı və Onun ardından xeyir-dua etməlidir. Ən yaxşısı da budur. Ona təkrar qarşılaşdığı zaman da:

- Bu adam təriqəti inkar edir.. Deyərək buğuz etməməlidir. Ona salam verməli, könülünü xoş etməyə, ürəyini qazanmağa çalışmalıdır.

* **

Şəriət əhlinə kiçik hesab etmə gözü ilə baxmaq, mədəniyyət sahibinin qazancı deyildir.

Bəzi məclisdə, şəriəti mutahhara üzərinə vəz və nəsihət verilmə sırasında söz qarışdırmamalı. Orada izah edilənləri insafla dinləməli, gərəyi ilə də əməl etməyə çalışmalıdır, lazım olan da budur.

* **

İnsan, özünü cümlə yaradılmışlardan aşağı görməli, tam mənası ilə yoxluğa keçmiş bilməli.. Bütün davranışların bu yolda olması ən yaxşısıdır.

* **

Bəzi kəslər, təsəvvüf kitablarını oxumuş ola bilər. Hallarını izah edən dərvişləri dinləyən də ola bilər. Adı çəkilən kitabları oxuduqdan, dərvişləri dinlədikdən sonra, bir kimsənin içinə şübhə düşsə, şəriət alimlərinə soruşmalıdır, oxunanlar və izah edilənlər şəriətə uyğun isə, gözəldir. Şəriətin qəbul etməyi bir vəziyyət ortaya çıxırsa, o oxunanlar və izah edilənlər də qəbul edilməməlidir. Çünki, şəriət bir ölçüdür, təriqətin əsasıdır. Təriqətdə keçən hallar, daim şəriətə ərz olunmalı, Ona əsasdan tərs düşən Şeylər qəbul edilməməlidir:

- Şəriət başqa, təriqət başqa.. Demək, əskikli birinin sözüdür.

Halbuki, kamal əhli Allahın vəli qulları, Məhəmmədi mədəniyyətlə sifətlənmiş, hallarını Qurana uyğun hala gətirmişlər, Quran əmri xaricində qalan şeylər üçün də:

- İstidrac..Demişlər və geri çevirmişlər.

On səkkiz min. ələmin şərəfli Məhəmməd Mustafanın - Allah Ona salat və salam etsin- gözəl sünətlərini be-nimsemiş, Onun gedişatına uyğun gəlmiş və beləcə doğru yola girmişlər. Yoksa, pozğunluq yoluna girib:

- Biz təriqət əhliyik.. Demək, böyük bir səhvdir,

Rəhm Allah tərəfindən geri çevrilər. Allah, bizi və sizi, elə pozğunlardan qorusun.

Təriqəti aliyyənin ayaq sürüşdürücü yanları çoxdur. Halından xəbərsiz olaraq, deyilən söz, Məhəmmədi ümmətini yoldan çıxırmağa yetər, belə bir şey də qətiliklə yetkin insanın işi ola bilməz. Əhlüllah yolunda gidən şəxslərə o kimi şeylər çox uzaqdır. Çünki, Onların işləri, möminləri Quranın dəlaləti

ilə Haqq yola, Allah sevgisinə və Allah rızasına döndürməkten ibarətdir.

* **

Təriqət qardaşları arasında olan alverlər diqqət istər, həm də çox çox.. Çünki, alış-verişdən ötəri aralarında meydana gələn gücənlik, feyz götürməyə maneədir.

* **

Təriqət qardaşlarından birinə, bir dünyalıq ehtiyacı başgöstərsə.. dərhal şeyxinə xəbər vermək lazımdır, vəziyyətini saxlamaq yerində olmaz. Əks halda, Onun təriqətə qarşı sevgi bağı qopar ki: Belə bir şey, Allahın rızılığına ziddir. Bunun üçün:

- Şeyxin, gizli olaraq məlumatı yoxdurmu, bunu məndən götürsün?..

Demək, səhvdir. Çünki, gizli əsas olaraq Allah bilir. O bildirsə, vəli qulları da bilir.

- Mütləq vəli qullar, gizliyi gizliyi bilir..

Hökmü caiz deyil. Bunun üçün, dərhal hər şeyin xaricdən açıq açıq izah edilməsi şərtdir. Vəziyyət izah edildiyi zaman, edilən şərh də, anlatılana görə olacaq, Onun gərəyi ilə də əməl olunacaq.

* **

- Təriqəti Məhəmmədiyədə feyz götürmək, xidmətlə olur..

Buyurmaları, ancaq Cənabı Haqqın əmrlərinə yapışmaq, yasaklarından qaçınmaqdır. Yoxsa:

- Təriqət, xidmətlə olurmış..

Deyib də, dərviş olan kəslərdən pul və hədiyyə istəyib Onların hizmetində olmaq deyil. Çünki:

- Yar ol, bar olma.

Deyilmişdir ki: Qətiliklə heç kimə yük olmamaq lazımdır.

Pulu və digər şeyləri istəyən kimsə, şeyxin xəlifəsi, dərviş kardeşlərdən biri isə dərhal vəziyyət şeyxə izah edilməlidir, beləliklə də o kimi vəziyyətlər ortadan qaldırılır. Çünki, o kimi şeylər, dərvişin zikrinə və fikrinə mane olur.

Şeyx tərəfindən bir şey istənsə istənən şeyə baxmalı: Əgər altından qalxa bilməyəcəyi bir şey isə:

- Belə bir şeyi yerinə yetirməyə Allah razı olmaz..

Deyib o işlənen şeydən uzaq dayanmalıdır. Bu ayrılmağı, səssizcə yapmalı, mənfəi yanı dilə gətirməməlidir.

Bu vaxt, bunu bilmək lazımdır ki: Həqiqi mənada mürşid olan zatlar, Allah üçün, Allah uğruna irşad işinə məmur edilmişlər. Bunlar, Uca Haqqın rızılığına zidd iş etməzlər, o kimi çətin işlərlə də müridləri sınağa tabe tutmazlar.

Əgər istənən şey az, məsələn bir dirhəmlik bir şey isə, o miqdar hədiyyə növündən şeylər isə yerinə gətirilə bilər, amma imkan varsa.. Bu miqdarda, zaman zaman şeyx tərəfindən Haqq yolçusu salikə işarə yollu verilən xidmətlər də dərhal yerinə yetirilməli, bolluğun kəsilməsinə mane olmalıdır.

Təriqəti Məhəmmədiyəyə girən bir Məhəmməd ümməti, Allahın əmanətidir. Əmanətə hiyanət etmək, əskikli birinin işidir. Kamillərdən, belə bir şey ortaya çıxmaz. Onlar, xüsusilə, Uca Haqqın sevgisinə dair şeyləri müridə təlqin edər, daim Onu irşad etmə yolunda olurlar.

Bu təriqəti aliyyədə tam təvəkkül, geniş mənası ilə təslim, işləri Cənabı Haqqa buraxmaq, ürəyin istiqamət üzrə olması, Uca Haqqdan başqa bir tələbin və məqsədin olmaması vəziyyətindən ibarət ikən, necə müridlərdən bir şeylər istənə bilər?.

Hər nə qədər bir istək olmadan gələn hədiyyə qəbul edilir isə də, hədiyyə gətirən ilə, hədiyyə gətirməyən yanında bərabər olmalıdır. Hədiyyəni, qul vasitəsi ilə verən, Uca Haqq olduğundan çox diqqətli olmaq lazımdır.

Uca Rəbbim, ilahi müvəffəqiyyətinə məzhər etsin. Amin !..

HƏDDİNDƏN ARTIĞ ÜMİD

Təriqəti aliyyədə, heç bir şey üçün həddindən artıq ümidə qapılmamalıdır, daim Allah rızasına talib olmaq lazımdır.

* * *

TƏRİFLƏNMƏK - PİSLƏNİLMƏK

Bir kimsə. səni tərifləyəcək olsa, o tərifə qəti olaraq ürəkdən varlıq verməyəsən.

- Şəkil, rəssama aiddir.

Deyib zikrinlə, təfəkkürünlə məşğul olmağa bax: əsas məqsəd budur. Bir kimsə də səni pislər isə o pisləyəne buğuz etmə. O kötüləməyi nəfsinə təqdim et, əgər o pislilik özündə varsa belə söylə:

- Rəbbim, mənə qüsürümü qullarının dili ilə bildirdi.

Sonra da, tövbəyə gəlib istiğfar et. Bundan başqa, o adamın ardından, lehinə dua etmək lazımdır.

Əgər özündə elə bir pislilik yoxsa, Uca Haqqa şükrələr et. O adama da haqqını halal et, yenə Ona dua et, yetkinlik bunu gərəktirir.

DƏVƏT

Bir məclisə dəvət işi çıxdığı zaman, oraya getmək lazımdır. Getdikdən sonra, ev sahibindən gələn qüsür olsa, buna da əsla gücənməməlidir, o qüsuru bir hikmətə yormalıdır.

Böyüklerin məclisinə dəvət baş verdiyi zaman gedilər isə, orada bulunan böyüklərə təzim edilərkən, həddindən artıq davranmaqdan və geri qalmaqdan çox çəkinmək lazımdır, bu, şərtidir.

Bir məclisdə, Ondan əvvəl dəvət edildiyin məclisi söyləməmək gərəkdir, uyğun düşməz, ilk məclisdə olan birinə düşmənliliyi olan çıxırsa, qeybət edilməyə səbəb olursan. Halbuki təriqət əhlinə uyğun olan, Cənab-ı Mövlanın qullarını pis zənnə sürüyəcək bir şeyə səbəb olmamaqdır. Bu da, təriqət ədəbləri arasında sayılır. Dərhal hər vaxt, hayra aparacaq şeylərə səbəb olmaq, ən uyğundur.

Bir kimsə, digər bir kimsə haqqında pis zənn bəsləyər, yaxud hallərindən birini pis bir dillə izah edər isə dərhal Onu təsdiqləmə. Sus, lakin ürəkdən o kimsə haqqında bu niyazda ol:

- Ya Rəbbi, bu qulunun açıqladığı hallar o kimsədə var isə, bağışla, özünü gözəl xasiyyətlərə büründür. Əgər o kimsədə, bu pis hallar yoxsa, bu pis zənn bəsləyəni, həsəddən Ötəri meydana gələn kötu xasiyyətlərindən qurtar.

Ən uyğunu da, o sırada belə bir niyazla məşğul olmaqdır.

* * *

DİN ALİMLƏRİNİ SEVMƏK

Meydana gələn sözlərdən ötəri, din alimləri haqqında buğuz etməməli, daha çox seviməlidir. Çünki, din alimlərinin mövqeləri yüksəkdir. Din alimlərini sevmək, Allahın Rəsulunu sevməkdir, Allahın Rəsulunu sevmək isə, Allahı sevməkdir.

Bir kimsə, din alimlərinə hörmət göstərüb əllərini öpər isə nə qədər nə qədər ilahi lütfkarlıqlara qovuşar.

Din alimlərinə kiçik hesab etmək gözü ilə baxmaq, küfrə səbəb olur. Halbuki, küfr növü şeylərdən, Allahın mədəniyyət sahibi qulları təmizlənmişdir. İrfan sahibi qullar, din alimləri belə dayansın, bir qarışqanı da küçümsemezlər. Harada qaldı ki:

- Biz təriqət əhliyik, Onlar din alimləridir..

Kimi, əlverişsiz danışıla və pis görüşə girilə..

Qullarına əskik gözü ilə baxmaqdan Rəbbim qorusun, mədəniyyət sahibi gözü ilə baxma müvəffəqiyyəti lütfkarlıq etsin. Amin!.

* **

MÜRİD OLMAQ İSTƏYƏN

Bir mürşidə bəndə olmağı istəyən mömin qardaşım.əvvəlcə tövbə edəcəyi şəxsi gərəyi kimi xaricindən araşdırması və sınağı lazımdır Şəriətə uyğun gəlməkdə, təqvada, xasiyyətdə, itikadda, digər hallarda araşdırmalıdır. Təriqət-ı Məhəmmədiyədə, Rəsulullah cənabımızın gedişatına uyğun gəlməkdəki qeyrətinə yaxşıca diqqət yetirməlidir.

İzah edilən şərtləri mənimsəyən kamil bir mürşidi tapdığı anda həmən Onun xidmətinə girməli, Ona hörmət barəsində qüsurlu olmamaya bakmalıdır. Bu şəkildə işə başlaması üzərindən qırx il keçmiş olsa da, zikrinə, fikrinə heç bir kəsiklik gəlməməlidir. Hələ yeni girmiş kimi, verilən vəzifəsi əskiksiz, şövlə, istəklə etməlidir.

Belə bir salikin bəsinət gözü açılmasa da, təriqəti aliyyədən ləzzət götürməyə də, yenə mürşidində qüsurlu axtarmamalıdır:

- Öz qüsurlum..

Deyib bəsinətinin açılması üçün, həddindən artıq bir ümidə qapılmamalıdır. Çünki, həddindən artıq ümid, Haqq yolçusu salik üçün bu yolda bir maneədir. Əsl bəslənən ümid, bu yolda Allah rızasına dönməkdən ibarətdir, bəsinətin açılması, keşif, kəramət deyil..

Kəramət, Uca Allahın qullarına bir ikramıdır, bunu mədəniyyət sahibləri bilirlər. Bunun üçün, nələr olduğunu dillə izah etmək mümkün deyil. Ona layiq olmaq üçün, Məhəmmədi mədəniyyət, rəbbani xasiyyətlər lazımlıdır.

Haqq yolçusu salikdə bir kəramət zühur edər isə qətiliklə Ona bir varlıq verməməli, Allah rızası talibi olmağa çalışıb cəhd göstərməlidir. Allah, cümləmizə belə olmağı nəsib etsin Amin!.

ŞEYX DƏYİŞDİRMƏK

Bir dərvişin, dayanıb dayanarkən:

- Qırx ildir, bəsinətim açılmadı..

Deyərək, başqa bir şeyxə gedib intisab etməsi olmaz. Ancaq, şeyxi, özünə bir başqa şeyxə getməsini işarə yollu izah etsə o zaman olur, belə bir şey, övliyaullah yolunda çox olur. Bəzən, bir neçə şeyxdən mərtəbələrini tamamlayan müridlər vardır ki, əhli olanlar bunu bilirlər.

Üstdə izah edildiyi kimi bir vəziyyət yoxkən, bir başqa şeyxin xəbərini götürüb öz şeyxinin icazəsi olmadan gedər isə, bolluq götürmək belə dayansın, daha çox övliya tərbiyəsinə möhtac olur. O getdiyi şeyxin bolluğunu, görəsən Ali Allahdan başqasını verir?. Cümlə lütfkarlıq, Uca Haqqdan olduğuna görə: Haqq yolçusu salikə lazım olan odur ki, olduğu yerdə qala, istiqamət sahibi olaraq bolluğunu Uca Haqqdan istəyə..

Şeyxi yeniləməklə, ilahi feyizlər yenilənməz. Harada olursa olsun, Ali Haqq, o qulunun halına uyğun gələn ilahi lütfkarlığı kəsməz.

Vəziyyəti izah edilən müridə düşən, üstün himmətli və çalışqan olmaqdır, ümid kəsmək səhvdir. Qaldı ki: Allahın rəhmətindən ümid kəsmək də yerində deyil.

- Cümləyə rəhmətindən nemətlər yağıdır Uca Allahdır.

Deyib oldığı təriqətdə içdən gələn bir arzu ilə Allah rızası yolunu götürməyə baxmalı, addım-addım Allah rızası bayrağı altına girməyə qeyrət etməlidir.

ADLARA ZÜHUR YERİ OLMAQ

İzah edilən mənada kəşf kəramət, müşahidə arzusu hünər deyil. Məhəmmədi mədəniyyət sahibi olaraq, qulluq mövqeyində Rəsulullahın edəplərini izləyərək Allah rızası taxtına qurulmalıdır. Bütün adlara zühur yeri olduqdan sonra vəhdət sirrindən keçib, vəhdət-i vücud ilə şəxs tövhidinə zühur yeri olmaq,

ən fəzilətli mövqedir. Nə var ki, izah edilən yüksək məqam, bu bədən ilə olmaz, mənən bu bədəndən keçmək gərək..

- Bədən..

Adı ilə bilməyin Allahın şəxsindən başqa şeyləri, Uca Haqqın şəxs varlığında yox etmək, hər iki dünyaya da sevgi bəsləməkdən keçmək lazımdır. Hətta cəsəddən və ruhdan da əlaqəni qoparmalıdır:

- «Hər şey, əslinə dönər..»

Cümləsindəki məna gərəyi olaraq, əmanətlərin hamısını sahibinə teslim etməlidir. Əlbəttə o zaman hər şeyin:

- «Bu anda da elədir..»

Cümləsindəki sirrə məzhər olduğu görülür.

Ancaq, vəziyyət elə olsa da, ölçü şəriətdir. O sirrə çatan şəxs, şəriətin əmri ilə davranar, şəriətin dayandırması ilə də dayanar.

MÜRİD

O sirrə məzhər olan şəxs haqqında bu cümlədəki məna etibarlıdır:

- Mürid odur ki, iradəsi olmağa..

Onun haqqında bu məna da etibarlıdır:

- Mürid, Allahın muradıdır.

İzah edilən mənələrdən ötəri, o sirrə çatan şəxs üçün belə demişlər:

- Uca Haqqın hərəkət etdirməsi ilə hərəkətə keçər, Uca Haqqın dayandırması ilə də dayanar.

Bu mənələrin dərhal hamısı da yerindədir.

Ancaq, Allah sevgilisi Rəsulullah cənabımız, ümmətini Quran yolu ilə hidayətə və doğru yola dəvət etmişdir. Quran yolu xaricində olan üçün də:

- «Dəlalat, pozğunluq..»Buyurmuşdur.

Uca Mövlaya çatmaq, ancaq, Allahın sevgilisi Rəsulullahla ulaşmaqla olur. Allahın sevgilisi Rəsulullahla çatmaq isə, Quran

yoluna girməklə olacaq. Bu mənaya görə, Qurana uyğun gəlməyin kimsədən zühur edən şeyə:

- İstidrac.. təbir edilir..

Quran əmrinə tabe olan mömindən zühur edən şeyə də:

- İlanə və ya kömək. Təbir edilir.

Belə bir şey, Allahın vəli qullarından gəlir isə o zaman, Onun adına:

- Kəramət..Deyilir.

Əlbəttə bu izah edilən yerlər, təriqətdə ayaq sürüşdürən yerlərdir. Bunun o yerlərdən keçərkən, çox diqqət yetirmək lazımdır.

Dərhal hər şey, Uca Allahın əlindədir. Dəlalat tərəfinə əyilənə cəlal Miftahül - Klub - Könüllər Açıq Kitab, F.: 3İ formasını geydirər. Hidayət tərəfinə istəkli olana da, camal formasını geydirər.

Mülkündə, Onun bir ortağı və bənzəri yoxdur, nə istəsə Onu edər.

Bu vəziyyətdə, Haqq yolçusu salikə lazım olan, qulluq mövqeyində doğru dayanmaqdır. Hidayət yoluna girmək üçün varlığını sərf etmək lazımdır. Həmənlər hər nəfəsdə.

- Aman ya Rəbbi, sənə sığınaram.

Deməlidir. Hər nə qədər:

- Qorxu ilə ümid arası bir halda olmaq gərək..

Demişlərsə də, bir kimsədə Allah qorxusu yanı ağırılıq təşkil etsə, eşq olsun, amma ümid tərəfi ağırılıq təşkil edirsə, diqqətli və ayık olmalıdır. Dərhal hər nəfəsi şəriət ölçüsüzə çatmalıdır. Rəbbim, bu yolda müvəffəqiyyət lütfkarlıq etsin.

TƏRİQƏT HAQQINDA DANIŞMAQ

Təriqəti aliyyə haqqında danışmaq, ancaq təriqət ədəblərini açıqlamaqdan ibarətdir. Həqiqəti Məhəmmədiyəyi, şəxsi ilahiyəni bilməyi, ilahi hikməti dillə izah etmək olmaz işdir.

Şəriətin və təriqətin yeri dildir, Onun tərcüməçisi də sözdür. Onun üçün, Onları bu dillə izah etmək asandır.

Mərifətin və həqiqətin yeri də ürəkdir, Onun tərcüməçisi də haldır. Hal necə dilə, sözə gəlsin ki?.

- Hal, sözlə naməlum, izah edilməz..

Demələri bunun üçündür, çünki, bu bir zövq işidir. Sırf mənada şəriətə uyğun olan mərifətin bir dəyəri yoxdur, bunu da anlayın kəslər bilirlər. Ancaq, içdə və xaricdə şəriət ölçülərinə uyğun mərifətin dəyəri yük- tündür, amma, belə olan bir bacarığa da bir varlıq verməmək lazımdır.

Ölçü daim şəriətdir. Bu ölçünü istifadə edərək, pozğun yollardan xilas olmayı, Cənabı Haqq, nəsb etsin. Amin!.

* * *

HALAL LOXMA

Bir dərvişin yeyib içməsinə ayık və dinc olması, təriqət ədəbləri arasındadır. Halal yoldan qazanıb halal loxma yemək isə, Allahın emirləri arasındadır. Səbəbinə gəlincə: Haram loxma ilə bəsirət açılmaz.

Şəriətdə haram işləmək, təriqət əhli üçün küfrdür, həqiqətdə isə, öyle bir şeyin və kimsənin heç yeri yoxdur. Bu mənalar, çox diqqət yetirilməsi lazımlı işlər arasındadır.

Uca Rəbbim, Məhəmməd ümmətinə halal ruzi lütfkarlıq etsin. Amin!.

MÜRŞİDİN İLTİFATI

Bir dərviş, mürşidi tərəfindən gördüyü iltifata aldanmamalıdır, zikrinə, təfəkkürünə daha çox diqqət yetirməlidir. Yeri gəlincə, təkdir görsə də, əsla gücənməməli, daha çox sevməlidir.

Mürşidə bəzən mənəvi tıkanıqlıq gələ bilər. Belə bir vəziyyətdə, mürid hüzdə çox ədəbli olmalıdır. İcazə verdiyi andan oradan getməlidir.

Mürşidə bəzən mənəvi açıqlıq gəlir, lətifə yollu sözlər edər. Bu sözlərə bir varlıq vermədən, yenə zikrinə, təfəkkürünə davam etmək ən uyğundur. Yoxsa:

- Mürşidim mənə belə tərif dedi, belə lətifə etdi. Bundan sonra mən də kamil insan olmuşum..

Demək, böyük səhvdir. Halbuki o kimi iltifatı və lətifəni, qətiliklə kendisinə mal etməməsi lazımdır. Çünki, ümid edilənin əksinə bir hal hüzdə edər isə təriqətdən qovulmağa səbəb olur. Bunun üçün də çox çox diqqət yetirmək lazımdır.

Unutmamalı ki: Mürşidin halı eyni səviyyədə deyil, davamlı mənəvi tıkanıqlıq və mənəvi açıqlıq halları ilə keçər. Bu vəziyyətlərdə Haqq yolçusu salikə lazım olan, mürşid tərəfindən zühur edən əmrə görə hərəkət etməkdir. Şəriət əmrlərinə uyğun tapdığı müddət, Onun əmrlərini hər vaxt dinləyib yerinə yetirməlidir.

Yakarıda xüsusiyyəti izah edilən mürşidlərdə şəriətə zidd bir şey bulunmaz. Bunun üçün Haqq yolçusu salikə düşər ki: Mürşidə bağlandıqdan sonra, əmrlərini əskiksiz yerinə yetirə, bu, fərzdür.

MÜRİDLƏR

Müridlər arasında bu təbir məşhurdur:

- Köhnə dərviş, yeni dərviş..

Amma bu təbirlər xoş deyil. Dərhal hamısına:

- Məhəmməd ümməti..

Deyərək baxılar isə köhnəsi, yenisi qalmaz. Bəzən dərvişlər arasında:

- Bu içəridə, bu çöldə..

Təbirləri də vardır ki, çox çirkin bir sözdür. Bunun üçün belə demelidir:

- Bu muhibdir, bu da münib.. (Sevən və tövbə edən..)

Bu təbirlər daha gözəldir.

Münib olan bir dərvişə şeyxi çox sevgi göstərər isə bunu bir hikmete yormalıdır. Çünki, mürşidin halları bilinməyən bir sirdir. Hələ bir görək: Mürşidin iltifatı nədəndir, müridin halı nədir?.

Mürşid ilə mürid arasında əzəldən bir müqavilə vardır. Bunun üçün müridlərin o tərəfə qibtə edərək baxmaları caiz deyil.

Mürşidin çox itələyibər göstərdiyi bir müridə, qalan müridlərin də ziyadə etibar göstərməsi yerində deyil. Qardaşların, öz aralarındakı itibarları normal səviyyədə olması lazımdır. Bura da, çox diqqət istəyən bir yerdir.

* * *

YUXU- KƏŞF

Təriqəti Məhəmmədiyədə batının məna ilə əməl caiz deyil, dərhal hər şeyin şəriətə uyğun düşməsi şərtidir. Əgər batının ilə əməl etmək mümkün olsa, ilahi səltənət boşa çıxır. Ondan sonra da, dərhal hər kəs, rüyası, kəşfi, müşahidəsi, şeytan tərəfindən bəzi xarab işlərlə əməl etməyə başlar. Birinin fikiri də digərinə uyğun gəlməz. Tam bir qarışıqlıq meydana gəlir ki: Dərhal hər kəs havalanar. Belə bir şeyin ortaya çıxacağı, günəşin açıqlığından da açıqdır.

Köməyindən və yaxşılığından ötəri, Allaha həmd olsun. Quranı Azimül-Bürhan dərhal hər mənanı özündə yığdığı üçün:

- Quran.. adı verildi. Haqlını haqsızdan ayırdığı üçün də:

- Quranı Mübin.. adı verildi.

bu mənadan ötəri də, pir cənablarımızın dərhal hamısı da, Quran ilə irşad etmiş, Ona görə hərəkət etməyi əmr etmişlər.

Bir təriqət ki, Quran əmrlərinə ziddir, o, pozğunluq yoludur, heç bir şəkildə etibara layiq deyil. Çünki, o yol, Allah tərəfindən geri çevrilmiş, şeytan tərəfindən də uydurulmuşdur. Bu mənalara detalları, digər kitablarda da açıqlanmışdır.

* * *

TƏSƏVVÜF KİTABLARINI OXUMAQ

Yazıcısı müəyyən olmayan təsəvvüf kitablarını oxumaq çox yerində sayılmaz. Pozğun təriqətlərə mənsub biri tərəfindən yazılmış ola bilər ki: Onun üçün, öz xarab yolunu bildirmək üçün yazdığı sözlər vardır. Onlara, bilmədən:

- Təsəvvüf sözü..

Deyə baxılar ki, səhv- yola azılar.

ƏHLİ SÜNNƏ

Əhli Sünnət olanlara, dil uzatmaq yerində deyil.

Zamanımızda bəzi cahillərin keçmişdəki böyüklərə kendi ölçülərinə görə hörmətsiz olmaları səbəbi ilə bəzisini bəzisdən üstün tutarlar. Bunların etdiyi hər, nə qədər sevgidən irəli gəlməkdə isə də, qiyamət günü utanmalarına səbəb olacağı açıqdır. Bunun içini Onlar üzərində durmayalım. Çünki, bizə düşən maddələrdən deyil. Bir hikmətə yorulan vəziyyət saymalıdır.

TƏRİQƏT PİRLƏRİNİ SEVMƏK

Uca Allahın hökmünə və qəzasına bir maneə törədici yoxdur, öz mülkündə dilədiyi kimi qənaət edər. Bizə lazım

olan da, tam mənası ilə teslim olub ilahi hikmətinə qarışmadan arifi billah olmaqdır. Yoxsa, təriqət iddiası deyil. Qiyamət günü olduğu zaman, hesablaşma yerində dərhal hər şey meydana çıxacaq. O zaman, sənin iddian boşuna olur. Belə boş düşmək isə ehlüllaha tabe olub övliyaullah yoluna girən şəxslərə yaraşmaz.

Xüsusilə pir efendilərimizin bəzisini sevməkdə ödə keçirmək, bazısını da sevməməkdə geri buraxmaq, öz pirinin təriqətindən başqa təriqətlərə qarşı sevgisizlik göstərmək də caiz deyil. Sevgi işində, cümlə vəliləri və pirləri bir bilmək lazımdır. Ancaq, bu vaxt, şeyxinə üstün nəzəri ilə baxmaq yerindədir:

- Mənim şeyxim, digər məşayihdən və filan pir də digər pirlərdən daha üstün dərəcədədir.

Deyə bir iddiada olmaq, ehlüllah yoluna tərs düşər.

Çünki, təriqəti aliyyətlərə girməkdən məqsədimiz, eynilə cemi, cemin də ceminə, hakkal-yakini, vəhdət sirrini, şəxs tövhidini tapmaq və vəhdət-i vücuda çatmaqdır. İzah edilən ayrılıqlara girincə də, istədiyimizə ulaşamayacağımız açıqdır, şəxs tövhidindən bəhs etmək isə, boş yerə məşğul olmaqdır.

Halbuki arifi billah olan şəxslər, cümləsini bir bilərlər, təsvir edildiyi şəkildə də işlərini icra edərlər.

İzah ediləndən başqa, bir mürşidə tövbə etməkdən məqsəd, gözəl xasiyyətləri təhsildən ibarət ikən pirlər, keçmişdə yaşayan qiymətli şəxslər haqqında:

- İrəlidir, geridir..

Kimi sözlər, atmaq və belə yersiz şeylərlə məşğul olmaq yaraşarmı?. Çünki, Onların Allah qatındakı dərəcələri bizə görə məchuldur, bilinməsi də lazımlı deyil.

Heç bir şəkildə Allahın məlumatına vəqf deyilik:

- Elm, məlumata tabedir.

Hökmü də əsasdır. Bunun üçün, bizə düşən, şəriətin əmr-lərinə boyun əydikdən sonra, o böyüklərin hamısına qarşı sevgi bəsləməkdir. Ayrıca Onların ruhaniyyətlərindən bolluq götürüb

bir an əvvəl Məhəmmədi mədəniyyətə nail olmaqdır. Onların halları, şanları, dərəcələri Rəhman Allah tərəfindən əhli olan şəxslərə bildirilmişdir.

Ey mənim mömin qardaşım, vaxtı ikən insafa gəl. Dərhal hər nəfəsdə, Uca Haqqa münacat et. Bunları birlikdə edək, Məhəmməd ümmətinə və dövlət böyüyümünə dua edək.

Haqqın qullarına xeyr arzu edib sonlarının da xeyrlə sonuqlanmasına duaçı olaq.

Heç kimə könül qırıqlığı edib də qırılmayaq, belə bir şey haramdır.

Bizə əza cəfa edənlərə qarşı səbirli olub yaxşılıq edək. Düşməyə, bildirmədən, ikram edək.

Dərhal hər kəsin xidmətini görək, çətinliyini aradan qaldırmaqda köməkçi olaq. Uca Məvlanın xidmətində davam edib qul haqqlarını da sahiplərinə geri verək. Allah haqqlarını da, ölmədən əvvəl əda etməyə çalışalım.

Ana ata haqqlarına hörmətli olaq, Onları güdək.

Mal toplamaya düşməyək. Daim kasıblara, zəifləyəyə ikram edərək, ürəklərini çəkək.

Evlərimizdə olan və xidmətimizi görənləri, özlərinə yaraşar şəkildə görüb güdək:

- Allahın qullarıdır..

Deyərək, köüllərini xoş edək, qürura qapılın da böyüklə-nərək zəhmət çəkməyək.

Uşaqlarımıza elmihalı, Əhli Sünnə etiqadını, digər lazımlı şeyləri oxuyub öyrədək, bunun üçün ciddi bir səy xərcləyək.

Rəbbim, cümləmizə oxunan və öyrənilən şeylərlə əməl etməkdə başarı lütfkarlıq etsin. Amin !..

Sonumuzu xeyr etsin. İki dünyada Cənabı Haqq cümləmiz-dən razı olsun.

Bu vəsiyyətnaməmizi oxuyan Məhəmməd ümməti qardaşlar qüsurumuzu bağışlasın. Xeyir-dua ilə bu Kasıbı ansan. Amin!.

Rəsulların cənabni, Onun əli və səhabələrinin bütünü hörmətinə!.

Bu risalə 1301 (M. 1883) ili zilkade ayının ilk günlərində, Vəfa, Meydanı yaxınındakı Esad Əfəndinin mətbəəsində imtiyaz sahibi tərəfindən tab və təmsil olunmuşdur.

Yazan: İbrahim Nureddin I

Bu şəxs, əsərin fikir və söz yazan deyil, xətt yazandır. Əsərdəki söz və fikir sahibi Məmməd Nuru Şəmsəddindir.

ÖMƏR NƏSUHI BİLMƏN

Ömər Nəsuhi Bilmən 1883-cü ildə Ərzurumun Salasar kəndində anadan oldu. Atası Hacı Əhməd Əfəndi, anası mühib xanımdır. Kiçik yaşda atasının vəfat etməsi üzərində, Ərzurum Əhmədiyyə mədrəsəsi müderrisi və nakibüleşraf baş məmuru olan əmisi Abdürrezzak Elmi Əfəndinin himayəsinə girdi. Əmisinin və Ərzurum müftisi Narmanlı Hüseyn Əfəndinin rəhlə-i tədrisində keçdi.

İki müəllimi də yaxın fasilələrlə ölünə, 1908də İstanbula gedərək dərslərinə davam etdiyi Fatih dersiamlarından Tokatlı Şakir Əfəndidən icazət aldı. Ders Vekaletince açılan imtahanı qazanaraq 1912də dersiamlıq şəhadetnamesi aldı. Bu vaxt oxumaqda olduğu Medresetul kudatı da bitirdi. 1912-ci ilin sentyabr ayında Bəyazid Mədrəsəsi dersiama olaraq vəzifəyə başladı. 1913 te Fetvahane-i Əli müsevvid mülazımlığına təyin edildi. Bir il sonra başmülazımlığa qalxma edildi. 1915 te Heyət-i Telifiyyə üzvü oldu, 1922-ci ildə bu dairənin qaldırılması üzərində dersiamlığa davam etdi.

1943-cü ildə İstanbul müftiliyinə getirildi. 30 İyun 1960 tarixində Türkiyə Respublikasının beşinci Diyanət İşləri Başçısı olaraq təyin edildi və daha bir ilini belə doldurmadan təqaüdə ayrıldı. On ay kimi qısa bir müddətdə vəzifəsindən ayrılmasının səbəbi, dövrün idarəçilərinin Türkçə azan və daha bir çox mövzuda Diyanət İşləri Başçılığını siyasi məqsədlərinə alət etmək istəməsi idi.

Ömər Nəsuhi Bilmən 1960-cı illərdə dində islahat vacibliyini müdafiə edənlərə: «Pozulmayan bir dində islahat olur mu «deyir və İslamın ortaya qoyduğu iman, əxlaq və hüquq prinsiplərinin orjinallığını, universallığını özündən gözlənilən layəqət və cəsarətlə müdafiə edirdi.

Uzun məmurluq həyatı boyunca müəllimlik xidmətində də olan Ömər Nəsuhi Bilmən, Darüşşafaka Liseyində iyirmi ilə yaxın bir müddət əxlaq və vətəndaşlıq dərsləri oxutdu. İstanbul İmam Natiq Məktəbində və Yüksək İslam İnstitutunda üsuli-fiqh və kəlam dərsləri verdi. Həyatının sonuna qədər elmi işlərini davam etdirdi və səkkiz cildlik təfsirini təqaüdcü olduqdan sonra yazdı.

12 Oktyabr 1971-ci ildə İstanbulda vəfat edən Ömər Nəsuhi Bilmən Edirnekəpi Sakızağacı şəhidliyinə dəfn edildi. Ömər Nəsuhi Bilmən, İstanbul müftiliyinə təyin edildiyi tarixdən etibarən vəfat edənə qədər gərək elmi və əxlaqi nüfuzu, istərsə də səmimi dindarlığı və təvazökarlığı ilə dini mövzularda ölkə insanının başlıca güvən qaynağı olmuşdu.

Ərəb və fars dillərini də çox yaxşı bilən, Türkcə ilə birlikdə üç dildə şeir yazı bilən Ömər Nəsuhi Bilmən, Fransızcanı da mükəmməl öyrənmişdi. Özü Ərzurum ağzı ilə danışdığı halda əsərlərində istifadə etdiyi üslub ağdalı lakin mükəmməl deyilə biləcək qədər möhkəmdir. Gəncliyində yazdığı Türkcə və Farsca şeirlərində də duyğu, düşüncə və ölçü baxımından olduqca başarılıdır. Hayatının böyük bir qisimini yazmaqla keçirən və əsas islami elmlər sahəsində çox sayda əsər verdi.

BÖYÜK İSLAM ELMİHALİ*

Ön söz

Müsəlmanların hər mövzuda məlumat sahibi olmaları bir vəzifədir. Din mövzusunda məlumat isə, Elmihal (hər kəsin vəziyyətinə görə lazımlı olan məlumatlar) adını alaraq ən əhəmiyyətli yeri tutur. Hər müsəlmanın bağlı olduğu İslam dini mövzusunda kifayət qədər məlumat sahibi olması bir borcdur. Əldə etdiyi məlumatlarla də üzərinə düşən dini vəzifələri yerinə yetirmiş olacaq.

Əslində bütün insanlığın mənəvi ruhu yerində olan dindən, din məlumatından heç kim uzaq qala bilməz. Həmişə istər primitiv olsun, istər mədəni cəmiyyətlər, heç biri bir dinə bağlı qalmaqdan çölə çıxma bilməmişdir.

İnsanların gerçək xoşbəxtlikləri və səadət ilahi bir din yolu ilə ortaya çıxır. Sağlamfikirli kəslərin ruqları və vicdanları, belə bir din ilə narahatlıqdan xilas olur, sakitləşər. İnsanlığın yaradılışındakı yüksək məqsəd, ancaq belə ilahi bir dinə sarılmaqla reallaşar.

Elə isə, oyanıq bir ruha, təmiz bir vicdana sahib olan insan belə həqiqi bir dindən necə uzaq qala bilər: Öz mənliyini, gələcəyini və xoşbəxtliyini qorumaq istəyən bir insan, belə uca bir dinin inanclara, təmizliyə, ibadətə, halal və harama, əxlaqa dair müqəddəs hökmlərindən möhtac olduqlarını öyrənib tətbiq duyğusundan necə xəbərsiz qala bilər?

O mübarək dinin yaşamasına, yüksəlməsinə, yayılmasına, mədəniyyət saçan şanlı tarixinə aid bəzi məlumatları öyrənmək istəyindən, insan necə qafil ola bilər?

Heç şübhə yox ki, mənlilərini itirməyən oyanıq adam və cəmiyyətlər bu ehtiyacı ruqlarında eşitmişlər. Dini əsərləri axtarmağı, Onları tapıb oxumağı lazımlı görmüşlər. İnsanların,

* Bu əsərin sadələşdirilmiş mətni. İxtisarla verilmişdir.

yaratılışlarındakı meyilləri və ruhi ehtiyacları səbəbiylə hər əsrdə din alimləri tərəfindən saysız dini əsərlər yazılmışdır. Ancaq hər dövrün və mühitin vəziyyətinə və qabiliyyətinə görə bu kimi əsərlərdə bir yenilik göstərmək, mənə və ruhları dəyişməyəcək şəkildə dini məsələləri imkan daxilində hər kəsin anlaya biləcəyi bir ifadəylə yazmaq, bunların bəzi hikmət və faydalarını sadə bir dillə ortaya qoymaq da çox lazımlıdır. İslam dininin əhatə etdiyi hökmlər əsas baxımından dörd hissəyə ayrılır:

- 1- Etiqada air hökmlər,
- 2- İbadətlərdə və əməllərdə aid hökmlər,
- 3- Halal-haram olan şeylərə, mübah və məkruhlara aid hökmlər,
- 4- Əxlaqa aid hökmlər.

Bu dörd qisim hökmlər üzərində çox geniş və qiymətli kitablar yazıldığı kimi, xülasə halında asan aydın olur kitablar da çox yazılmışdır. Gerçək budur ki, bu dörd qisimin hər biri üzərində ayrı-ayrı bir kitab yazılmış, lakin bu dörd qisimi bir araya yığan kitablar azlıqda qalmışdır.

Biz əslində ətraflı əsərlərdən uzaq qala bilmərik. Ancaq belə geniş əhatəli əsərləri oxuyub Onlardan lazımı məsələləri seçib ayırmağa hər kəsin gücə çatmaz. Vəzifələri və zamanları buna əlverişli olmaz. Çox qısa əsərlər də ehtiyacı qarşılamağa kafi olmaz, məqsədi qarşılamaq. Üstəlik bu əsərlərin ifadəsi ağır olsa, istənilən məlumatları əldə etmək çox çətinləşər.

Müxtəlif vəzifə və xidmətlərə ayrılmış olan din qardaşlarımızın dini ehtiyaclarını kifayət qədər qarşılamaq üçün «Elmihal» kitabı yazılmasını çox kəslər məndən istəyərək mənə müraciət etmişlər. Bunun üzərinə müqəddəs dinimizin etiqata, təmizliyə, ibadətə, kərəhiyyət (xoş olmayan) və istihsana (gözəl olan şeylərə), əxlaqa dair hökmləri üzərində və bir qisim böyük peyğəmbərlərin həyatları ilə İslam dininin tarixçəsinə aid On

kitabdan ibarət olduqca böyük bir «Elmihal» kitabı yazmaq bir vəzifə saydım. Uca Allahdan yardımlar diləyərək bu vəzifəni yerinə yetirməyə başladım. Ən etibarlı, ən qiymətli din kitablarımıza müraciət etdim. İbadətlər qisimini daha uzunca hazırlamağa çalışdım. İkrəm və feyzi bol olan Uca Allahın kömək və lütfkarlığı ilə meydana gələn bu əsərə «Böyük İslam Elmihalı» adını verdim.

Əgər bu əsərim, din qardaşlarımdan faydalanmalarına xidmət edərək xeyirli dualarını qazanmağa vəsilsə olsa, özümü bəxtiyar sayaram. Bütün yazı və işləri ilə tək Haqq Təala Həzrətlərinin nzasını qazanmaq istəyən aciz bir yazar üçün bundan böyük bir mükafat olmaz.

Müvəffəqiyyət Uca Allahdandır...

Fateh Dərsiamlarından Ərzurumlu Ömər Nəsuhi Bilmən

Din və Mahiyyəti

Din insanın Tanrı, digər insan və varlıqlarla münasibətlərini təşkil edən və həyatına istiqamət verən, Onlarla əlaqədar davranışlarına əsas olacaq qaydalar bütünüdür. İnsanla birlikdə var olan, tarixin bütün dövrlərində və bütün birliklərində qarşılaşılan din faktı, müxtəlif şəkillərdə özünü göstərməkdədir. Bütün bu müxtəlifliyi əhatə edəcək bir tərifi çətin olmaqla birlikdə bu müəssisəyə verilən adlardan yola çıxaraq dinin mahiyyəti haqqında məlumat sahibi oluna bilər.

I. DİN SÖZÜ

Ərəbcə mənşəli bir söz olan din lüğətdə «ənənə və adət, cəza və qarşılıq, mükafat, itaət, hesab, boyun əymə, hakimiyyət və qalibiyyət, səltənət və mülkiyyət, hökm və fərman, məqbul ibadət, millət, şəriət» kimi müxtəlif mənələrə gəlir.

Bu gün Qərb dillərində din qarşılığı istifadə edilən religion sözünün əsl Latıncadır və «bir şeyi vəzifə əldə etmək, təkrar

təkrar oxumaq, etmək», ayrıca «insanları Tanrıya bağlayan bağ» mənalarını ehtiva etməkdədir. Sözü bu iki mənası diqqətə alındığında religion sözü, həm insanları Tanrıya bağlayan bağ (iman), həm də müəyyən bəzi davranışları diqqətlə etmək (ibadət) kimi din anlayışının iki təməl xüsusiyyətini ifadə etməkdədir.

Hinduizmin müqəddəs dili Sanskritcə dharma, Budizmin müqəddəs mətnlərinin yazıldığı Pali dilində isə dhamma din qarşılığıdır və «gerçək, doktrina, düzgünlük, qanun, düstur» kimi mənalara gəlməkdədir.

Hər dini mədəniyyətin din anlayışını ifadə etmək üzrə seçdiyi sözlərə aid mənaların ortaq nöqtəsinin «yol, inanc, adət, qulluq» olduğu deyilə bilər.

Bütün bu sözlər, kökləri insanın iç həyatında olan və səmərələri müxtəlif davranışlarla təzahür edən köklü bir fenomeni ifadə etməyi məqsəd qoymağdadır.

Qurani Kərimdə din sözü doxsan iki yerdə keçməkdə, ayrıca üç ayədə də dəyişik törəmələri iştirak etməkdədir. Quranda bu sözlün başlıca bu mənalarda istifadə edildiyi götülər: «İdarə etmə, idarə olunma, itaət, hökm, tapınma, tövhid, İslam, şəriət, hüdud, adət, cəza, hesab, millət».

Qurani Kərimdə din termininin, surələrin nazil meydana gəl sırasına görə qazandığı dəyişik mənaları bu şəkildə sıralamaq mümkündür: İlk dövr Məkkə ayələrdə bu söz «yəvmüddin» (din günü, hesab, cəza-mükafat günü) şəkildə keçməkdədir və insanın, iman və əməlinə görə hesaba çəkiləcəyi axirət gününü ifadə etməkdədir (əl-Fatihə 1/4, əz-Zariyat 51/6).

Məkkə dövrünün ikinci yarısında isə artıq, məsuliyyət və hesabdən tövhid və təslimiyyətə keçilməkdədir. Bu dövrdəki ayələrdə insanın yalnız Allaha ibadət etməsi, Ona ortaq qoşması vurğulanaraq dinin Allah tərəfindən qoyulan və insanları Ona çatdıran yol olduğu ifadə edilməkdədir. Bu dövrdə «dinən qyəmən» (dümdüz din), «millətə İbrahim» (İbrahimin dini) ibarələri eyni ayədə yan-yanı keçməkdədir (əl-Ənam 6/161).

Mədinə dövründə milləti İbrahim və müsəlmin sözləri bir yerdə keçməkdə (əl-Həcc 22/78), tövhiddən ümmətə, özünü Allaha təslim edənlər camaatına keçilməkdədir. «Din ül-həqq» ifadəsiylə təhrif olunmuş və batil dinlərə qarşı bu yeni dinin möhkəm əsasları ifadə edilmiş və Onun bütün dinlərə üstün qılınacağı müjdələnilmişdir (ət-Tövbə 9/29, 33, əl-Fəth 48/28, əs-Saf 61/9).

Yenə Mədinə dövründə «Allah qatında din şübhəsiz İslamdır» (Ali İmran 3/19, əl-Bəqərə 2/193), «Kim İslamdan başqa bir dinə yönəlsə, Onun dini qəbul edilməyəcək, o axirətdə də itirənlərdəndir» (Ali İmran 3/85) tərcüməsindəki ayələrlə İslamın digər dinlərə qarşı üstünlüyü vurğulanmışdır.

Məkkə dövründə din anlayışı: «Tarixin axışına və təbiətin gedişinə istiqamət verən, zamana və aləmə hökm edən, dini ortaya qoyan, hesab gününü əlində tutan Allahın nüfuzu» şəkildə yekunlaşdırıla biləcək bir məzmun qazanarkən Mədinə dövründə bu məzmun genişlənilərək «Adamın Allaha bağlı bir həyat sürdürməsi, müsəlman birliyinə qarşı vəzifələrini yerinə yetirməsi, Allahın mütləq qənaət və hakimiyyətə sahib olması» (əl-Bəqərə 2/193, əl-Ənfal 8/39) kimi ünsürlər də dinin məzmununa qatılmışdır.

Qurani Kərimdə din sözü yalnız müsəlmanların deyil, başqalarının inanclarını da ifadə etmək üzrə istifadə edilmiş olmaqla birlikdə, xüsusi mənada din sözüylə İslam nəzərdə tutulmuş (Ali İmran 3/99), İslamla din sanki bərabər mənalı iki söz dərk edilmiş və bütün peyğəmbərlərin gətirdiyi dinin İslam olduğu ifadə edilmişdir (Ali İmran 3/85, ən-nisə 4/125, əl-Maidə 5/3, əş-Şura 42/13).

Kənar yandan Quranda din sözü həm üluhiyyəti həm ubudiyəti yəni, Tanrı və qul baxımından iki fərqli mənası ifadə etməkdədir. Buna görə din, xaliq və məbud olan Allaha nisbətlə «hakim olma, itaət altına alma, hesaba çəkmə, cəza-mükafat vermə», məxluq və abid olan qula nisbətlə «boyun əymə, acizliyini anlama, təslim olma, ibadət etmə»dir. Nəticə

etibarilə də din, bu iki tərəf arasındakı münasibəti təşkil edən qanun, nizam və yolun ümumi adıdır.

II. DİNİN TƏRİFİ

Tərifə ən çətin anlayışların başında din gəlməkdədir. Dini təriflərkən gərək keçmişdə yaşamış gərəkse indiki vaxtda mövcud bütün inanc şəkillərini əhatə edən və hamısında müştərək əsasları ifadə edən bir tərif etmənin çətinliyi ortadadır. Dinin bütün dinləri içinə ala biləcək bir tərifə ancaq din anlayışının sərhədləri qəti bir şəkildə təyin olunduqdan sonra edilə bilər. Əhatəli bir tərif üçün prioritetli olaraq şəxsi təcrübə yoluyla əldə edilmiş olan dindarlıq anlayışını təhlil etmək və əldə edilən nəticəsi dini gerçəklərlə müqayisə etmək lazımdır. Bütün çətinliklərinə baxmayaraq yenə də dinin müxtəlif tərifləri edilmişdir və bu təriflər ümumiyyətlə tərif edənlərin öz sübjektiv fikirlərini əks etdirməkdədir.

Müasir Qərbli elm adamları tərəfindən dinin bir-birindən fərqli tərifləri edilmişdir. Bu təriflər böyük ölçüdə fərdi təcrübə ilə zehini, hissi, taabbüdi və ictimai işçilərdən ibarət beş ünsürün birini ya da bir neçəsini önə çıxıraraq edilmişdir. Fərdi təcrübə xaricində qalan mövcud bu dörd ünsürü bu şəkildə açıqlamaq mümkündür:

a) Zehini ünsür. İnsanın özündən üstün bir güc və qüdrətin mövcudluğunu zehin qəbulu. Tanrı anlayışı və ya çox ümumi ifadəsiylə müqəddəs anlayışı, bütün dinlərin özündəki təməl ünsürdür.

b) Hissi ünsür. Zehin varlığı qəbul edilən bu üstün güc və qüdrətə qarşı ürəkdən duyulan bağlılıq duyğusu.

c) Taabbüdi ünsür. Zehin varlığı qəbul edilən, ürəkdən özünə bağlanmış uca qüdrətə qarşı bəzi davranışları etmə öhdəçiliyi.

Buna davranış faktoru da deyilməkdədir ki, çox ümumiyyətlə ibadətə və ya qulluq gərəkələrini ifadə etməkdədir.

d) İctimai ünsür. Eyni zehini, hissi, taabbüdi ünsürləri paylaşan insanların meydana gətirdiyi ictimai qrup.

Dinlərdə olan bu ünsürlərin yanında, din elmləri baxımından dini meydana gətirən xüsusiyyətlər olaraq qəbul edilən və bütün dinlərdə ola bilən ünsürlərin başlıcalarını bu şəkildə sıralaya bilərik: Təbiət üstü, fəvqəlinən varlıqlara inanc (Tanrı, mələklər, cinlər, ruhani varlıqlar kimi), müqəddəslə müqəddəs olmayanı ayırma, ibadət, ayin və mərasimlər, yazılı və ya yazısız ədəb (müqəddəs kitab, əxlaqi qanunnamə), təbiət üstü, fəvqəlinən varlıq və ya müqəddəslə əlaqədar duyğular (qorxu, güvən, sirr, günahkarlıq, tapınma, bağlılıq duyğuları kimi), fəvqəlinən ilə əlaqə (vəhy, peyğəmbər, dua, niyaz, ilham kimi vasitə və yollarla), aləm və insan, həyat və ölüm sonrası fikiri, həyat nizamı, ictimai qrup (cəmaat) və bu qrupa mənsubiyyət.

Bəzi dinlərdə bunların hamısı, bəzilərində isə yalnız bir qisimi olur. İslam alimləri dinin tərifini, Qurani Kərimdə iştirak edən şərtləri və İslam inanclarını göz qarşısında saxlayaraq etmişlər. Buna görə haqq dinin tərifini bu şəkildədir: **Din ağıl sahibi insanları öz seçimləriylə şəxsən xeyirli olan şeylərə aparan ilahi bir qanundur.**

İslam alimlərinin din tərifləri haqq din üçün düşünülmüş dərin əhatəli təriflərdir. Bu təriflərdə ortaq nöqtələrdən biri dinin ilahi qaynaqlı olduğunun vurğulanmasıdır. Buna görə gerçək din bəşər qaynaqlı ola bilməz. Yenə bu təriflərdə dinin ağıl və iradə ilə əlaqəsi göstərilmişdir, bu da dinin bir ağıl və seçim mövzusu olduğu mənasını daşıyır. Nəhayət dinin insanları özü etibarilə xeyr olana yönəldən bir qanun şəklində təyin olunması dinin eyni zamanda bir hərəkət sahəsi olduğunu göstərir. Buna görə din, insanın kainatdakı varlıqları müşahidə edərək duyğular üstü ilahi gerçəkləri qavramasından ibarət görülməli biləcəyi kimi adamın öz səyiylə çata bilməyib, yalnız vəhy kanalıyla əldə edə bildiyi gerçəklər bütünü olaraq da tərif edilə bilər.

III. DİNİN QAYNAĞI

İslam inancına görə dini vəhy yoluyla bildiren Allahdır, bütün gerçək dinlər Allahdan gəlmiş və safiyətlərini qoruduqları müddətcə qüvvədə qalmışdır.

İlk insan eyni zamanda ilk peyğəmbərdir və özünə bildirilən din də tövhid dinidir. Allahın varlığı və birliyi ilə peyğəmbərlik və axirət inancı bütün ilahi dinlərdə dəyişməz qanunlar olaraq iştirak edir. Bundan ötəri Hz. Adəmdən Hz. Məhəmmədə qədər bütün peyğəmbərlərin gətirdiyi haqq dinlərin ortaq adı İslamdır. Ancaq tarixin axışı içində insanlar haqq dindən uzaqlaşmış və bəşəri zəiflik nəticəsində səhv yollara, batil inanc və yaşayışlara yönəlmişlər, dində meydana gələn bu pozulma və fərqliləşmə səbəbiylə Allah peyğəmbərlər göndərərək insanları ya köhnə dinlərini əsl şəkildə öyrənilib tətbiqə çağırmış və ya yeni bir din və şəriət göndərmişdir.

Bu baxımdan İslamın insan və din dərkini, insanın və dinin təkamül iddialarıyla uyğun gəlməz. İslama görə insan başlanğıcda ən gözəl bir konsistensiyada yaradılmışdır (ət-Tin 95/4). Hz. Adəmdən etibarən bütün insanlar, Allah tərəfindən göndərilən tövhid dininin əsaslarını qavrayıb mənimsəyəcək və həyatlarını bu əsaslara görə təşkil edəcək səviyyədə zehini, ruhi və bədəni tutuma sahib qılınmışdır. Allahın başlanğıcdan etibarən insanlara bildirdiyi dinin tövhid dini olduğu və Onların bu dini mənimsəməyə uyğun bir fitrətdə yaradıldığı ifadə edilmişdir (ər-Rum 30/30).

İslam alimləri Quranın bu mövzudakı şərhələrinə söykənərək insanda haqq dini mənimsəmə mövzunulunun fitri olduğunu ifadə edirlər. Yenə İslam alimlərinin çoxuna görə ayədə (ər-Rum 30/30) keçən fitratullah təbiri Allahın dini deməkdir ki, o da İslam və tövhiddir. Ayə və hədislərdə haqq dinlərin ilahi qaynaqlı olduğu israrla vurğulandığından İslam alimlərinin din təriflərində də bu qeyd daim iştirak edir. Bu səbəblədir ki, hər hansı bir haqq dinin, peyğəmbərinə və ya ortaya çıxdığı qövmə

nisbət edilərək adlandırılması İslami ədəbiyyatda çox qəbul görməz.

Qərbdə XVI əsrdən başlayaraq primitiv qəbilələrin həyat və dinlərinə maraq duyulmuş, XVIII əsrdən etibarən dinin qaynağı mövzusunda müqəddəs kitabların verdiyi məlumat xaricində bəzi qaynaqların təsbitinə çalışılmış, arxeoloji, antropoloji işlərlə əldə edilən tapıntılar qiymətləndirilərək keçmişdəki millətlərin, hətta tarix əvvəli cəmiyyətlərin dinləri və inancları üzərinə bəzi tezislər irəli sürülmüşdür. Məsələn ilk dövrlərdə insanların təbiət hadisələrinin təsiri altında qalıb Onlara müqəddəslik ətf etdiyi (natürizm), ruhlara, xüsusilə də ecdat ruhlarına tapındığı (animizm), böyüyə, bitki və heyvanların müqəddəsliyinə inandığı (totemizm) və ya müqəddəsi cəmiyyətin və ictimai sanksiyanın belirlədiyi, primitiv cəmiyyətlərə aid bu inanışların irəli dövr dinlərinin təməlini meydana gətirdiyi kimi nəzəriyyə və fərziyyələr irəli sürülmüşdür. XIX əsrin ortalarından etibarən Qərbdə təsirli olan pozitivist və materialist təbliğatlar ilə təkamül nəzəriyyəsinin, müqəddəs kitablarla zidd düşən iddia və fərziyyələrə qaynaqlıq etdiyi deyilə bilər. Dinin ən sadə, ən sadə və sadə şəklinə primitiv qövmlərdə rast gəlinə biləcəyi fikirindən yola çıxan bu nəzəriyyələr, zamanla bunu, araşdırmalarının söykəndüyü elmi üsul olaraq da mənimsədilər. Həmin nəzəriyyələr, təkamül nəzəriyyəsinə əsas götürməkdə və dinin qaynağının xurafat növündən inanclar, batil etiqadlar və çox tanrıçılıq olduğunu, təkamül nəticəsində insanlığın tək Tanrı inancına çatdığını müdafiə etməkdə idi.

Bu nəzəriyyələrin yanında yenə eyni elmi yolları izləyən və lakin tamamilə fərqli nəticələrə çatan bir başqa nəzəriyyə daha vardır ki, o da primitiv monoteizm nəzəriyyəsidir. Bu tezisə görə insanoğlunun ən köhnə inancı tək Tanrı inancıdır. Taylorun animizm nəzəriyyəsinə qarşı ilk ciddi etirazda olan şagirdi Endryu Lanq, Cənub-şərq Avstraliya primitiv qəbilələrində animizmə rast gəlinmədiyini lakin insanların əxlaqi ədəbə

uyğun gəlib uyğun gəlmədiklərini nəzarət edən və göydə olan bir uca Tanrı anlayışına hər yerdə rast gəldiyini ortaya qoydu. Buna bənzər bir primitiv tək tanrılıq Vilhelm Şmidt tərəfindən də müdafiə olundu. O, bütün primitiv qəbilələrdə bir uca varlıq inancının dəlilləri olduğunu isbat etdi. Bütün dini inkişafın başlanğıcında görülən hər şeyə qədr bir uca varlıq inancının tarixi-mədəni dəyişmələr nəticəsində daha sonraları politeizm, animizm kimi inanclara çevrildiyi, bununla birlikdə bu köhnə inancın izlərinin hələ mövcud olduğu tezisi elmi ətraflar tərəfindən açıqlandı.

Dinin qaynağı mövzusunda ən son elmi nəticələr vəhyin bildirdiyini dəstəkləməkdə və dinin qaynağının tövhid inancı olduğunu ortaya qoymaqladır.

IV. DİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Din tarixin bütün dövrlərində və bütün cəmiyyətlərdə daim mövcud olan universal və köklü bir faktır. İnsana xitab edən və insan üçün həmin olan din, insanla birlikdə var olmuş və tarix boyunca varlığını davam etdirmişdir.

Din insanlığın imtina edilməz bir gerçəyi olması səbəbiylə bundan belə də varlığını davam etdirəcək. Tarixin hansı dövrəsinə baxılsa baxılsın dinsiz bir cəmiyyət görülməməkdədir. İnsanlıq tarixinin hər dövründə din, canlılığını qorumuş və insan həyatının ayrılmaz bir xüsusiyyəti olma xarakterini sürdürmüşdür. Bunun da təməl səbəbi, insanın dini bir varlıq olması, başqa bir ifadəylə dini duyğunun, fitri (doğuşdan gələn) bir xüsusiyyət olaraq insanın öz öz varlığı haqqındakı şüur ilə birlikdə ortaya çıxması, bu şüur ilə birlikdə inkişafıdır.

Din duyğusu insanın doğuşdan özü ilə gətirdiyi bir duyğudur. İnsan, hər vaxt və hər yerdə uca, qüdrətli və ulu bir varlığa sığınma, Ona güvənmə və Ondən kömək diləmə ehtiyacını hiss etmişdir. Bu sığınma və güvənmə duyğusu, din ilə qarşılanmaqladır.

Dinin fitri olması Quranda bu şəkildə ifadə edilməkdədir: «Sən yüzünü bir hanif olaraq dinə, Allahın fitrətinə çevir ki, O, insanları bu fitrət üzərinə yaratmışdır. Allahın yaratması dəyişdirilə bilməz» (ər-Rum 30/30).

İnsan, quruluşu etibarilə dinə möhtacdır. Çünki, insan ruh və bədəndən ibarətdir. Bədəni ehtiyacları qarşılamaq necə həyatın bir gərəyi isə, mənəvi varlığın davamı da ruhi ehtiyaclarının qarşılmasına bağlıdır. Onun bu ehtiyaclarını qarşılayan ən köklü müəssisə isə dindir. İnsanın, uca bir qüdrətin mövcudiyətini qəbul edib Ona yönəlməsi, dua və niyaz ilə Ona sığınması, doğuşdan gətirdiyi sığınma, güvənmə və bağlanma duyğularının ən gözəl qarşılığıdır. Bu güvənmə, sığınma və bağlanma duyğuları insanda elə köklüdür ki, tarix boyunca bütün insanlar bu və ya bu şəkildə bir adam, obyekt və ya varlığa müqəddəslik və ucalıq nisbət edib bağlanmışlar.

Özünə yönəlinəcək, sığınılacaq ən mükəmməl varlıq isə şübhəsiz kainatın yaradıcısı olan Allahdır. Müxtəlif dinlərdə fərqli adlarla xatırlanan, müxtəlif şakillərdə təsvir edilən uca qüdrət və ya müqəddəs varlıqların özündə bu inanc yatmaqladır.

Hər şeyi var edən bir uca qüdrətin mövcudiyətini qəbul edib Ona bağlanma insanı qüvvətləndirdiyi kimi, dua, niyaz və Allaha sığınma insanı ucaldar.

Din fərdləri müqəddəs duyğu və vərdislərdə birləşdirən, cəmiyyətləri ucaldan və inkişaf etdirən bir təşkilatdır. Din insanlara istiqamət verib, Onları yaxşı və faydalı şeylər etməyə yönəldən bir həyat nizamıdır.

Din eyni zamanda əxlaqi bir müəssisə olaraq insanlara istiqamət verən, ən mükəmməl qanunlar və ən möhkəm nizamlardan daha qüvvətli bir şəkildə adamı içdən əhatə edən, qucaqlayan və istiqamətləndirən bir intizamdır.

İnsanın psixoloji quruluş və yaşayışında qarşılaşdığı təklik, çarəsizlik, qorxular, kədər və sarsıntılar, xəstəliklər, müsibət və fəlakətlər qarşısında Ona ümid, təsəlli və güvən təmin edən ən

son sığınacaq din olmuşdur. Ayrıca dini yaşayışın insanı ruhi böhranlardan qoruduğu, özünə və ətrafına qarşı daha həssas və balanslı etdiyi bilinməkdədir.

Dindəki axirət inancının həm dünya həyatındakı davranışlarda təsirli olduğu həm də insandakı əbədiyyət duyğusuna cavab verdiyi ortadadır.

İnsanlığın mənəvi və zehini inkişafında dinin əhəmiyyətli payı vardır.

V. DİNLƏRİN TƏSNİFİ

Dinlərlə əlaqədar elmi araşdırmalara paralel olaraq dinlər dəyişik bucaqlardan müxtəlif meyarlara görə təsnifə tabe tutulmuş və ələ alınan meyarlara görə fərqli təsnif sxemləri ortaya çıxmışdır.

Qərbdə din təsnifləri ümumiyyətlə Tanrı anlayışı, sosioloji-tarix və coğrafiyatarix bucaqlarından olmaq üzrə üç anlayışa söykənən olaraq edilməkdədir.

Tanrı anlayışı ələ alınaraq edilən təsnif bu şəkildədir:

1. Tək tanrılı dinlər (ilahi dinlər).
2. DUALİST (iki tanrılı) dinlər (Atəşpərəstlik).
3. Çox tanrılı dinlər (Köhnə Yunan, Roma və Misir dinləri kimi).
4. Tanrı mövzusunda açıq və dəqiq olmayanlar (Budizm, Şintoizm kimi).

Sosioloji-tarixi baxımdan edilən din təsniflərindən biri bu şəkildədir:

1. Qurucusu olan dinlər (Yəhudilik, Xristianlıq, İslam, Budizm kimi).
2. Ənənəvi dinlər (kimin təbliğ etdiyi müəyyən olmayan dinlər, primitiv dinlər, Köhnə Yunan, Köhnə Misir dini kimi).

Bir başqa təsnif isə belədir:

1. Primitiv dinlər. Bundan məqsəd, bəzilərinin dini inkişafın ilk pilləsi olaraq düşündükləri animizm, natürizm,

totemizm, fetişizm kimi əslində yalnız bir kült olaraq diqqətə alınma biləcək nəzəriyyələr deyil, primitiv qəbilə dinləridir (Nuer, Dinka, Ga dinləri kimi).

2. Milli dinlər. Ümumiyyətlə bir qurucusundan danışılmayan, yalnız bir millətə aid olan ənənəvi quruluşdakı dinlərdir (Köhnə Yunan, Misir, Roma dinləri kimi).

3. Dünya dinləri. Xristianlıq və İslam kimi.

Coğrafi-tarixi baxımdan isə dinlər, Orta şərq və ya Sami qrupu (Yəhudilik, Xristianlıq və İslam), Hind qrupu (Hinduizm, Buddizm, Jainizm), çin-Yapon qrupu (Konfutsçilik, Taoizm, Şintoizm), Afrika qrupu şəklində bir ayrımə tabe tutula bilər.

Dinlər tipoloji, morfoloji, fenomenoloji xüsusiyyətləri göz qarşısında tutularaq da təsnif edilə bilər. Vəhyə söykənən-söykənməyən, missionerliyə yer verən-verməyən, axirət inancı olan-olmayan, müqəddəs kitabı olan-olmayan, keçmişin-günümüzün dinləri, bir bölgəyə və ya qitəyə xas dinlər dəyişik bölgə və qitələrə yayılan dinlər kimi təsnif kütlələrinə görə də din təsnifləri edilə bilər.

İslam alimlərinin din təsnifi «haqq din-batıl din» şəklindədir və bu ayrım Qurani Kərimə söykənəkdədir. Qurani Kərimdə İslam üçün «Allah qatındakı din» (Ali İmran 3/19), «dümdüz din» (ər-Rum 30/30), «haqq din» (ət-Tövbə 9/33, əl-Fəth 48/28, əs-Saf 61/9) təbirləri iştirak etməkdədir. Yəne Qurani Kərimdə İslam xaricindəki inanc sistemlərinə də din deyilməkdədir (ət-Tövbə 9/33, əl-Fəth 48/28, əs-Saf 61/9, əl-Kafirun 109/6). Buna görə qaynağının ilahi olması və orijinal şəklini qoruması səbəbiylə İslam haqq dindir. İlahi vəhyə söykənməklə birlikdə əsl şəklini qoruya bilməmiş dinlərə də (Yəhudilik, Xristianlıq) dəyişdirilmiş, təhrif edilmiş mənasında təhrif olunmuş dinlər deyilməkdədir. İlahi vəhyə söykənməyən dinlər isə batıl dinlərdir.

İslami qaynaqlarda vəhyə söykənən dinlər üçün ümumiyyətlə «milel», batıl dinlər üçün «nihal» sözləri də istifadə

edilər. Nihlə (çoxlugu nihal) sözü, din içində ibarət olan təriqət mənasında da istifadə edilir.

Bu təməl təsnif etmə xaricində bəzi İslam alimləri tərəfindən daha detallı təsniflər də edilmişdir. Məsələn, tanınmış İslam alimlərindən Şəhristani ilahi dinlər-batıl dinlər ayrımını etməkdə, əsl mənada din əhli olaraq müsəlmanları, Əhli kitab deyilən yəhudiləri və xristianları, kitabı olması şübhəli olan Atəşpərəstləri saymaqda, öz bəşəri dərklərinə uyğun gələn kəslər olaraq da filosoflar, Sabilər, Dəhrilər, ulduzlara və bütlərə tapınanlarla Brahmanları zikr etməkdədir.

İslam inancına və Qurani Kərimə görə ilk insan müxtəlif nəzəriyyələrdə önə sürtüldüyü kimi primitiv, məntiqi düşüncə və şərhdən məhrum bir vəhşi deyil, Allahın əmrlərinə həmsöhbət olan məsuliyyətinin şüurunda və ən gözəl şəkildə yaradılmış seçmə bir varlıqdır. İlk insan eyni zamanda digər bütün varlıqlar arasında Allahın xəlifə olaraq xarakterizə edib seçdiyi bir peyğəmbərdir.

Yəhudilik və Xristianlıqda olduğu kimi İslamda da din ilahi bir qaynağa söykənməkdədir. Bu səbəbdən dinin ilk şəkli, XIX və XX əsrlərdə qarşıya qoyulan nəzəriyyələrdə olduğu kimi çox tanrıçılıq, batıl inanclar, xurafatlar və büt-pərəstlik deyil, bir uca qüdrətə iman yəni tövhid inancıdır. Necə ki, monoteist (tək tanrı) nəzəriyyə də bunu təsdiqləməkdədir.

İslama görə ilk peyğəmbərin təbliğ etdiyi din ilə daha sonra gələn peyğəmbərlərin və son peyğəmbər Hz. Məhəmmədin təbliğ etdiyi din, təməl xüsusiyyətləriylə eynidir. Allaha iman, peyğəmbərlik müəssisəsi və axirət inancı hamısında vardır. Yalnız yaşanılan bölgə və dövrə görə dəyişən bəzi qaydalar xaricində təməl inanc əsaslarında və ümumi prinsiplərdə dəyişmə yoxdur. Çünki, dinin xitab etdiyi insan, təməl xüsusiyyətləri baxımından hər dövrdə eyni insandır.

Bütün peyğəmbərlər haqq dini təbliğ etmiş, Onun yaşanmasını təşviq etmiş, özləri də nümunə olmuşlar. Hz. Musanın gətirdiyi dinə Yəhudilik, Hz. İsanın gətirdiyi dinə də

Xristianlıq adı sonradan verilmişdir. Nə Hz. Musa, nə də Hz. İsa bu adları istifadə etmişlər. Onlar Allahın əmrlərini təbliğ etmiş, bir olan Allaha iman və qulluğa çağırmış, ilahi kitab olan Tövrat və İncilə görə yaşamağa dəvət etmişlər.

Qurani Kərim, peyğəmbərlərin gətirdikləri dinlərin eyni haqq din olduğunu qaynaq və təməl əsaslar baxımından ifadə etmiş, amma İslam adını son peyğəmbərin təbliğ etdiyi dinə ad olaraq vermişdir. «Bu gün sizə dininizi ikmal etdim, üzərinizə nemətimi tamamladım və sizin üçün din olaraq İslamı seçdim» (əl-Maidə 5/3) tərcüməsindəki ayə də bunu ifadə edir.

VI. DİGƏR DİNLƏR və İSLAM

Miladi VII əsrdə Hz. Məhəmməd, İslam vəhyini təbliğə başladığında yer üzündə ateizm, büt-pərəstlik, politeizm (şirk), ulduzlara tapınma da daxil bir çox din və inanc şəkilləri mövcud idi. Bu dinlərdən Atəşpərəstlik, Brahmanlıq, Budizm, Sabilik, Yəhudilik və Xristianlıq ən əhəmiyyətliləri olaraq və hətta bir dərəcəyə qədər vəhy dinləri olmaları istiqamətiylə o günün Məkkəliləri tərəfindən asanlıqla qəbul edilə bilən dinlər idi. Lakin yeni bir din göndərilmişdir. Çünki, bütün bu dinlər, zaman içində orijinal və əslinə uyğun şəkillərini itirmiş, zaman və məkana bağlı olaraq müxtəlif dəyişikliklərə uğramışlar, ayrıca özlərindən sonra gələcək və şərtləri daha da yaxşılaşdırıb mükəmməlləşdirəcək bir şəxsi və Onun mesajını müjdələmişlər.

Atəşpərəstlik ən köhnə dinlərdən biriydi və Zərdüştün gətirdiyi dinin pozulmuş şəklinə verilən ad idi. Zərdüşt tək Allah yəni Ahura Mazda inancını təbliğ etmiş, Onun seçdiyi kəslərə ilahi vəhyin gələcəyinə, mələklərə və ölüm sonrası həyata imanı əmr etmişdi. Zend-Avestada (Yaşt, 13, XXVIII, 129) bütləri qıracaq olan Soeşyant adlı birinin gələcəyi bildirilməkdədir. Ancaq Zərdüştün təbliğ etdiyi tövhid inancı daha sonra həm yaxşılıq həm də pislik tanrısı olmaq üzrə iki tanrı inancına

(düalizm=sənəviyyə) çevrilmiş, Tanrının qüdrət və qüvvətini təmsil etdiyinə inanılan atəş ucaldılaraq atəş kül idi (Atəşpərəstlik) meydana gəlmişdir.

Brahmanizm çox tanrılı bir dindir. Gerçəkdə Brahmanlar tək Tanrıya inanmaqla birlikdə Onun varlıqları və ya Onun sifətləri şəkildə də olsa Tanrının bəzi təzahürlərinə tapınma bunlarda da mövcuddur. Hindlilər Tanrının özünü tarixin hər dövrəsində müxtəlif şəxsiyyətlərə bürünərək insanlara göstərdiyinə inanırlar. Bu hulul (avatara=enkarnasyon) inancı həm Tanrının bədənləşməsi və maddi şəkillərlə təsvirinə həm də minlərlə ilahın mövcudiyyəti qənaətinə gətirib çıxarmışdır. Digər tərəfdən bu dində mövcud olan qəsd sistemi, dinin universal gərəyi olan bərabərlik və qardaşlıq ünsürləriylə də ziddiyyət təşkil etməkdədir və bu din, bağlı bir din mahiyyətindədir. Çöldən biri bu dinə girə bilməz və Ona mənsub olanlar da əbədi bir tənəsüx halı içindədirlər.

Əsl mahiyyətini itirib çox tanrıçılığa, Tanrının bədənləşməsi və tənəsüx inancına azması və qəsd sistemini mənimsəməsinə baxmayaraq Brahmanizmdə də «irəlidə gələcək, gözlənilən kimsə» inancı vardır. Buddizm Brahmanizmdəki bütə tapınma inancını rədd edib Ona qarşı çıxmaqdan doğulmuş bir dindir və ana din olan Brahmanizmdən bir çox əsas daşımaqdadır. Bir baxıma Brahmanizmdəki bütə tapınma qırılması yolunda bir islahat xüsusiyyəti daşıyır. Ancaq bütələrə qarşı olan Buddanın gətirdiyi din özündən sonra Budda heykəllərinə tapınma şəkildə bütəpərəst bir xarakterə bürünmüşdür.

Budda, həyatın təbii hadisələrini bir iztirab olaraq görür və bundan qurtuluşu bütün arzu və ehtiraslardan uzaqlaşmağa bağlayırdı. Bu da Onları həddindən artıq riyazət, nəfsə əza və hətta dünya həyatının tamamilə tərک edilməsi kimi həddindən artıqlıqlara göndərirdi. Quruluşundakı köklü dəyişiklik və pozulmalara baxmayaraq Buddizmdə də irəlidə gələcək bir qurtarıcı (Maitreya və ya Metteya) müjdə və gözləməsi vardır.

Sabilik də İslamın gəldiyi əsrdə mövcud bir inanc idi. Sabilər hicri ilk əsrdə müsəlmanların hakimiyyəti altına girmiş və Onlara zimmilik statusu tanınmışdır. Sabilərin olduqca köhnəyə söykənən bir tarixləri olmaqla birlikdə necə doğulduğu, kimin tərəfindən yayıldığı açıq və dəqiq olaraq bilinməməkdədir.

Sabilikdə bir uca varlıq inancı mövcud olmaqla birlikdə işıq aləmi ilə qaranlıq aləm arasındakı mübarizəyə söykənən bir düalizm inancı hakimdir.

Peyğəmbərlik inancının mövcudiyyəti müzakirəli olmaqla birlikdə Hz. Yəhyaya böyük əhəmiyyət verilməkdə və öz peyğəmbərləri olaraq açıqlanmaqdadır. Digər tərəfdən Sabilər Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsa və Hz. Məhəmmədi pislik peyğəmbəri, yalançı olaraq xarakterizə etməkdədirlər. Xülasəylə deyilə bilər ki, Sabilik orijinal şəklini itirmiş, zamanla müxtəlif inanc-lar qarışmış və müntəsibləri azalmış bir din mahiyyətindədir.

Bu gün ilahi qaynağa söykənən dinlər deyə qəbul edilən Yəhudilik, Xristianlıq və İslamiyyətin təməl xüsusiyyətlərini və İslam dininin digər ikisindən fərqli olduğu istiqamətləri də bu şəkildə təsbit mümkündür:

1. Allah inancı. Yəhudilik Tanrının birliyi üzərində ısrarla dayanmasına baxmayaraq, heç olmasa tarixlərinin bəzi dövrlərində Ona bəşəri xüsusiyyətlər nisbət etmişlər və sanki Tanrını bəşəri orqan və duyğular daşıyan bir insan kimi təsvir etmişlər, insanlaşdırmışlar. Xristianlar isə Tanrının birliyini fərqli şəkildə ələ alıb teslisi müdafiə etmişlər, həddindən artıq bağlılıq duyğusuyla, Hz. İsanı tanrılaşdırmışlar.

Halbuki İslam, Allah inancı barəsində gərək yəhudilərin gərəksə xristianların sonradan düşdükləri səhv və həddindən artıqlıqları düzəltmiş, Tanrının bəşəriləşməsinə və ya bəşərin tanrılaşmasını rədd etmiş, bu nöqtədə Hz. Musa və Hz. İsanın həqiqi mesajını xatırladaraq Allahın bir və bənzərsiz olduğunu vurğulamışdır.

2. Mələk inancı. Mələklərin Allahın oğulları və qızları olduğu iddiasını və bəşəri şəkillərdəki təsvirlərini rədd edərək həm yəhudi və xristianların düşdükləri səhvi göstərmiş həm də Allahın ucalığını vurğulamışdır.

3. Müqəddəs kitablar. Nə yəhudilər nə də xristianlar, Allah tərəfindən Hz. Musa və Hz. İsayə verilmiş müqəddəs kitabları orijinal şəkilləriylə mühafizə edə bilməmişlər, Tövrat və İncil zaman içində ya itmiş və yenidən yazılmış, ya da müxtəlif əlavə və azaltmalara məruz qalmışdır. Qurani Kərim isə həm vəhy edildiyində yazıya keçirilmiş olması həm də əzbərlənmək surətiylə mühafizə edilməsi istiqamətiylə orijinal və əslinə uyğun şəkliylə günümüzə qədər gəlmişdir.

4. Peyğəmbərlik. Yəhudilik və Xristianlıq sonradan təhrif edildikləri üçün nümunə və öndər şəxsiyyətlər olan peyğəmbərlərlə əlaqədar müxtəlif iddia və böhtanlarda olub sonra gələcək peyğəmbərləri qəbul etməzken İslam, həm bütün peyğəmbərlərə imanı şərt qəçmiş həm də Onları layiq olduqları gözəl xüsusiyyətlərlə təsvif etmişdir.

5. Dünya-axirət tarazlığı. Yəhudilik dünya həyatına, Xristianlıq da dünyadan uzaqlaşmış mənəvi həyata daha çox ağırlıq verərək İslam hər ikisi arasındakı tarazlığı qurmuş və qorumuşdur: «Allahın sənə verdiyindən (ONun yolunda xərcləyərək) axirət yurdunu istə, amma dünyadan da nəsibini unutma...» (əl-Qəsəs 28/77).

6. Mükəlləfiyyətlərin azlığı. Maddə-məna, dünya-axirət tarazlıqları baxımından ən ölçülü və asanca yaşana bilər, müxtəlif əmr və hökmlərdə asanlıq nəzərdə tutması baxımından ən asan olan din İslamdır. İslam, digər ilahi dinlərdə var olan bəzi ağır dini məsuliyyətləri ortadan qaldırmış, insanın yaradılışına ən uyğun və yaşana bilər qaydaları təqdim etmiş, beləcə dini daha da ağırlaşdıran və yaşanmasını çətinləşdirən din şərhçilərinə də əhəmiyyətli bir xəbərdarlıq etmişdir. Bu son dinin peyğəmbəri Quran- də bu şəkildə izah edilir: «Yanlarındakı Tövrat və İncildə yazılı tapdıqları o elçiyə, o ümmi

peyğəmbərə uyanlar (var ya) əlbəttə o peyğəmbər Onlara yaxşılığı əmr edər, Onları pisləkdən daşınmağa çağırar, Onlara təmiz şeyləri halal, murdar şeyləri haram edər. Ağırılıqlarını və üzərlərindəki zəncirləri endirər. O peyğəmbərə inanıb Ona hörmət göstərən, Ona kömək edən və Onunla birlikdə göndərilən nura (Qurana) uyanlar var ya, əlbəttə qurtuluşa çatanlar Onlardır» (əl-Araf 7/157).

Bu ayədə həm Musa şəriətində mövcud çox saydakı qayda və öhdəçiliklərə (təmizlik qaydaları, yeməklərlə əlaqədar əsaslar, qadınla əlaqədar qadağanlar kimi) həm də İncillərdə ortaya qoyulan təlimin tələb etdiyi həddindən artıq riyazətçi meyllərə işarə edilməkdədir.

İslam, daha əvvəlki şəriətlərdə mövcud bəzi ağır yükləri qaldırmış və ya yüngülləşdirmiş, dini daha asan və yaşana bilər etmişdir. Çünki, «Əlbəttə beləcə sizin insanlığa şahidlər olmanız, rəsulun da sizə şahid olması üçün sizi münasib bir ümmət etdik» (əl-Bəqərə 2/143) buyurulmaqdadır. Rəsulullah da «Asan və uca Hanifliklə göndərilim» (Müsnəd, V, 266, bax. Buxari, «İman», 29) deyərək İslamın digər şəriətlərə görə daha münasib, asan və dözümlü olduğunu vurğulamaqdadır. Quran və Sünnədə, dini mükəlləfiyyətlərin azaldılaraq və lazımlı və kafi səviyyədə tutulduğu, İslamın insanlara ağır yüklər yükləmək üçün deyil, rəhmət və inayət olaraq göndəriləndiyi sıxılıqla təkrarlanır. Quran və

Sünnədəki bu vurğu səbəbiylə də İslam alimləri dinin izahat və şərhində daim asanlıq və uygulanabilirliyi seçmişlər.

İslamın peyğəmbəri peyğəmbərlərin, Onun gətirdiyi din də dinlərin sonuncusudur. İslamın bir başqa xüsusiyyəti Onun universallığıdır. Son din olması baxımından əvvəlkiləri qucaqlayıcı və ən mükəmməl olmasıdır.

İkinci Hissə

İslam Dini

I. İSLAM DİNİNİN MAHIYYƏTİ

Din, istər həqiqətin doğrudan əks olunması və ya bucaqlımı olaraq qəbul edilsən istər insan yaradılışının bir gərəyi olaraq qiymətləndirilsin, nəticədə insanın özündə, fitrətində məskun olan və oradan qaynaqlanan «müqəddəsə hörmət, Ona bağlanma və Onunla inteqrasiya olunma» ehtiyacını qarşılıyar və Onu kainat içindəki təkliyindən qurtaran bir can simiti vəzifəsini yerinə yetirər.

Din sözü bəzən bir fərdin və ya qrupun doğru qəbul etdiyi və davranışlarını əmrləri istiqamətində təşkil etdiyi şey mənasında istifadə edilsə də, öz və gerçək istifadəsində din, bəşər fantastikası olmayan, tam tərsinə Tanrı qaynaqlı olan şey mənasındadır. Vəhy edilmiş olaraq xarakterizə edilən və bir baxıma Tanrının göydən yer üzünə və insanoğluna uzadılmış qurtuluş ipi olan dinin təməl məqsədi, insan ilə Tanrı arasında təsirli, güclü və sağlam bir bağ qurmaqdır.

Bu mənada vəhy qaynaqlı bütün dinlərin bir, tək və eyni olduğunu söyləmək doğru olur. Necə ki, Qurandakı «Allah qatındakı din İslamdır» (Ali İmran 3/19) ifadəsi, Allahın etibar etdiyi, etibarlı saydığı və diqqətə götürdüyü tək dinin, xüsusi mənasıyla son ilahi din sayılan İslam dini mənasını ifadə etməsinin yanında, Tanrı qaynaqlı olan vəhy edilmiş dinlərin özdə birliyini və bu dinlərin təməl xüsusiyyətinin seçilən sözün lüğət mənasına da uyğun şəkildə- Tanrıya boyun əymə, Ona bağlanmış və təslim meydana gəl olduğunu da ayrıca vurğulamaqdadır.

Bir dinin mükəmməl olduğu iddiası, yalnız mənsubları baxımından o dinin bütün o biri dinlərə seçim edilə bilər olduğunu eyham edər. Bir dinin bu məqsəd istiqamətində bütün o biri

dinlər qarşısında inanc və ibadətə bağlı simvolik tutarlılığını, safiyət və orijinalıdasını qorumaq məqsədiylə özü üçün bir ifadə meydana gətirməsi və ittiham, isnad və etirazlara qarşı bir müdafiə etmə mexanizmi inkişaf etdirməsi haqlı və mənalı görülmə bilər. Lakin vəhy qaynaqlı olan və qopuqsuz bir ənənə zənciriylə gələn bütün dinlər, öz və orijinalıda etibarilə eyni zirvəyə aparən yollar olaraq təyin olunar və İslam dini bu halqanın son və pozulmaqdan qorunmuş şəklini təmsil edər.

Dinin Tanrı tərəfindən vəhy edilmiş olduğunun deyilməsiylə vəhy, dinin daha doğrusu odandıq dinin təməl xüsusiyyəti edilmiş olmaqda və dolayısıyla dinin sadə bir Tanrı inancından ibarət olmadığı, Tanrıya inanmaq yanında, Onun dəyişik formalarda təcəlli edəcəyinə inanmaq lazım olduğu da vurğulanmış olmaqdadır.

İslami ədəbiyyatda bu təcəlli və inayət yəni Tanrının özünü göstərməsi, ümumiyyətlə «yaratma və buyurma» (xaliq və əmr) anlayışlarıyla ifadə edilir.

Qurani Kərimdə isə yaratma və buyurmanın Allaha aid olduğu vurğulanar. Buyurma, Tanrının iradəsinin nəticəsidir və din bu iradənin içində iştirak edər. Özü etibarilə məqbul və qavrana bilər olsa belə din, Tanrı iradəsinin vəhy yoluyla bucaqlımı olduğu üçün, nəzəri olaraq, insan ağılı da daxil bütün bəşəri güclərdən üstündür. Bu yanaşma Tanrısəl iradənin bucaqlımı olan vəhyin «aktiv və qurucu», buna müqabil vəhyə həmsöhbət olan insanın ağıl və digər mərifətlərinin «passiv və alıcı» mövqedə olduğuna işarə etməkdədir.

Tanrısəl iradənin insanlara nəqliyyatının peyğəmbərlər kanalıyla olmasını diqqətə alan kimi İslam alimləri peyğəmbərliyi aləmin ruhu olaraq xarakterizə etmişlər.

İnsan, özünü vəhyə bağlayan ənənə zəncirini qorumaq vəziyyətindədir. İslam düşüncə ənənəsində tevatür və icma kimi təşkilati strukturlar, böyük ölçüdə vəhyə əlaqəli ənənə zəncirini qorumaq məqsədiylə yaradılmış və ya heç olmasa bu məqsəd

də xidmət etmişdir. Vəhy və ənənə anlayışları, dinin quruluşunu və təməl xüsusiyyətlərini işarə etməkdədir.

Din, ən sadə formasıyla Tanrıya inanma və Ona ibadət etmə olduğuna görə, Onun bir inanc sistemini və bir ibadət sistemini ehtiva etməsi zəruridir.

Bu iki təməl ünsür yanında, dinin əxlaqi hökmləri də ehtiva etməsi lazımdır. Əxlaq, şaquli olaraq və ya metafizik ölçüdə, bu inanc və ibadətlərdəki səmimilik və səmimiyyət (ixlas, lütfkarlıq) mənasını ehtiva etdiyi kimi, dünyəvi ölçüdə, Tanrı inancının və Ona olan sevginin Tanrının qulları üzərində göstərilməsi, Onların xoş və xoşbəxt edilməsinə çalışılması, Onların hüququnun pozulmaması, Onları narahat və narahat etməkdən qaçınılması mənasını da ehtiva edir.

Bu vəziyyətin İslam dini baxımından da eynilə etibarlı olduğunu açıq göstərməsi baxımından Cəbrayıl hədisi deyə məşhur olan dialoqu xatırlamaq uyğun olur. Bu dialoqda keçdiyinə görə vəhy mələyi Cəbrayıl, bir gün dini öyrətmək üzrə Hz. Məhəmmədə gəlmiş, Ona iman, İslam və lütfkarlığın nə demək olduğunu soruşmuş və bunları yenə özü cavablandırmışdır. Cəbrayılın bu üç anlayışa gətirdiyi şərh öz etibarilə dinin yuxarıda toxunulan üç təməl ünsürünü, yəni inanc, ibadət və əxlaqı ehtiva etməkdədir. Cəbrayıl imanı Allaha, axirət gününə, peyğəmbərlərə, mələklərə, kitablara və qədərə inanmaq olaraq, İslamı, şirk qaçmadan yalnız Allaha ibadət etmək, namaz qılmaq, oruc tutmaq, zəkat vermək və həcc etmək olaraq, lütfkarlığı da, Tanrını görmüşcəsinə ibadət etmək olaraq açıqlamışdır (Buxari, «İman», 1).

Tanrıya iman və bunun ətrafında yaradılan inanc sistemi dinin təməlini meydana gətirir. İnanc sistemi quruluşu etibarilə doğmadıq ola bilsə də, inanılan Tanrının xüsusilə varlığı və birliyinin ortaya qoyulması, təməl xüsusiyyətlərinin qavranması və sistemləşdirilməsi ağılı bir səyi tələb edir və bütün bunların qətilik tələb edən məlumata söykənməsi lazımdır. Müsəlman alimlərin inanc mövzularını sistematik bir

quruluşa qovuşdurmağa çalışdıqları elmi bir intizam olan kəlam elminin qətilik ifadə edən məlumat və vəsait döşəməsi və burhan üzərinə qurulmuş olmasının mənası və səbəbi budur.

Dinin ikinci ünsürü olan ibadətlər (ritual), Tanrıya itaətin biçimsəl göstəriciləri sayılır. Sadə və nəzəri bir Tanrı inancı kafi olmayıb bu inancın praktik olaraq hərəkətlə göstərilməsi və sərgilənməsi lazımdır. Tapınma, tapınma hərəkəti olan ibadətin öz və ümumi quruluş etibarilə qaynağı da vəhy olduğu üçün müəyyən ibadətlər, Tanrıya itaət çərçivəsində və bir inanc və qənaət gərəyi olaraq edilirlər. Tapınma ehtiyacı, bəşər düşüncəsinin məhsullarıyla qarşılana bilməz.

Qaldı ki, bəşərin bu sahəyə müdaxiləsi minimum olaraq, dinin əsaslı ünsürlərindən birinin zədələnməsi mənasını verir. Bu baxımdan Tanrı bizim ibadət olaraq nə etməmiz lazım olduğunu təyin etmiş və özünə bu şəkildə ibadət etməmizi əmr etmişdir.

İbadətlər biçimsəl olaraq sadə görünsələr belə Tanrının dizaynı olduqları üçün, əslində Onların gücü və sirri bu dünyanın kənarlarına uzanar və hər biri Tanrı ilə əlaqənin dəyişik forma və ölçülərdə reallaşdırılmasına xidmət edəcək mahiyyətdədir. Hətta bir ibadətə bağlı olaraq müəyyən duaların əzbərlənməsi və oxunması da o ibadətin bir parçasını təşkil edə bilər və bu oxumanın təsiri tam bir zehini qavrayış şərtinə bağlı deyil. Hz. Məhəmmədin namazlarda xüsusilə Fatihənin oxunması istiqamətindəki əmri bu baxımdan qiymətləndirilə bilər.

Dinin üçüncü ünsürü «əxlaq»dır. Dinin ilk iki ünsürü olan inanc və ibadət, adamın doğrudan Tanrı ilə nəzəri və praktik əlaqə və ünsiyyətini təmin etməsi istiqamətiylə insan-Tanrı əlaqəsinin şaquli-metafizik ölçüsünə bağlı ikən əxlaq, inanc və ibadət yoluyla təsis edilmiş olan insan-Tanrı əlaqəsinin, dünyəvi planda hər cür tutum və davranışa əks olunması olaraq qiymətləndirilə bilər.

İnsanın başqalarına yaxşı davranması, Onlarla yaxşı dolanması, pislik etməməsi əxlaqi bir davranış olması yanında, eyni

zamanda biçimsəl ibadətlər xaricində Tanrının xoşuna gələcək davranışlardır. Əxlaqın digər bir ölçüsü isə Tanrıya olan inancın və Ona edilən ibadətin səmimilik dərəcəsinə əlaqəndir ki, bu xüsus İslami terminologiyada ixlas və lütfkarlıq deyər xatırlanar.

Dinin əsl ünsürlərindən olan iman bir baxıma dinin Tanrını tanıma və bilmə (marifetullah) ölçüsü, ibadətlər Tanrıya itaət ölçüsünü və əxlaq isə Tanrını sevmə (mahabbetullah) ölçüsünü təşkil edər. İmanın ağıl və məlumat, ibadətlərin inanc və qənaət, əxlaqın isə könül və duyğu qaynaqlı olması hər birinin mahiyyəti gərəyidir.

İnsanların bir-birləriylə əlaqələrini normatif olaraq təşkil edən hüquq isə, dinin tərifində və ünsürləri içində iştirak etməklə birlikdə, ümumiyyətlə din ilə əlaqəli olaraq düşünülə bilər və dinin üç təməl ünsüründən hər biriylə ayrı ayrı əlaqəsi qurula bilər. Bu yanaşma çərçivəsində başlı başına məqsəd olmayan hüquqi tənzimləmələr, xüsusilə əxlaqi hökmlərin dəyişik zaman və zəminlərdə reallaşdırılmasına xidmət edən normatif tənzimləmələr olması etibarilə müəyyən ölçülərdə dəyişməyə və dolayısıyla insanın təyin etməsinə açıqdır.

Əsasən hüququn biçimsəl istiqamətinin, təməl quruluşu və mahiyyəti etibarilə ağıl üstü və doqmadıq olan dinin daxilində iştirak etməyişinin mənası da budur.

Burada dinin bu üç təməl ünsürünün tarixi müddət içərisində sistemləşdirilmə formalarına, ayrıca bütün bunlarla əlaqəsi olduğu üçün fiqhın tarixi müddət içərisindəki inkişafına işarə etdikdən sonra, dinin təməl ünsürlərindən ilk ikisini yəni inanc və ibadət sistemini elmihalın I. dərində ələ aldıq. Dinin üçüncü ünsürü olan əxlaqı və dindən tamamilə müstəqil düşünülməsi doğru olmayan, hətta təməl dini təlimin ictimai həyata və bəşəri əlaqələrə müsbət qatqısı sayıla biləcək olan hüquqi qanun və tənzimləmələri və müsəlman cəmiyyətlərin bu xəttə ibarət olan ictimai həyata mədəniyyət və ənənəsini və əlaqədar bəzi mövzuları da II. dərində araşdıracağıq.

II. TARİXİ MÜDDƏT

Hz. Məhəmmədin iyirmi üç illik peyğəmbərliyi dövründə tamamlanan vəhy (Quran) və Onun şərh mahiyyətindəki sünnə İslam dininin inanc, ibadət və əxlaq yanında hüquqi, fərdi və ictimai həyatla əlaqədar təməl qanunlarını və məqsədlərini təyin etmiş və dinin ana damını qurmuşdur. Bununla birlikdə İslamın bu iki əsl qaynağının, bu qaynaqlarda ifadə edilən qanun, hökm və hədəflərin, örnəkləndirmə və bənzətmələrin başa düşülməsi, şərh olunması və bunlardan əməli həyatın müxtəlif istiqamətlərinə bağlı bəzi dəyər hökmlərinin və tətbiq oluna bilər nəticələndirərin çıxırılması ağılı mühakimə ilə mümkün olmaqdadır. Məhdud ədəd və məzmunadakı nasların yəni Quran və Sünnə mətninin, sərhədsiz ədəddə və çox müxtəlif hadisələrə işıq tuta bilməsi, fərqli mövqe və mahiyyətdəki insan davranışlarını istiqamətləndirə bilməsi ancaq belə bir anlama və şərh etmə fəaliyyətiylə mümkün olur.

Anlama, şərh etmə və dünyagörüşü istiqamətiylə fərdlər arasında əhəmiyyətli fərqliliklərin olması, üstəlik insanların mədəniyyət, ənənə, məlumat və təcrübə təcrübələrinin dövr və bölgələrə görə də dəyişməkdə olması eyni Quran və ya hədis mətnindən eyni dövrdə və ya fərqli dövrlərdə fərqli mənə və hökmlərin çıxırılmasını qaçınılmaz etmişdir. Bu vəziyyət, İslamda fikri müzakirənin və ixtilafın xoşgörüşlə qarşılıq təbii bir hadisə olaraq görülməsinin də, İslam ümməti içindəki dinlə əlaqədar görüş ayrılıqlarının da ana səbəbini təşkil etmişdir. Belə olunca, Quranın mətnindən, sünnənin məzmunundan və İslam cəmiyyətinin əsrlərcə davam edən ənənəsindən açıq aydın olan və müsəlmanların minimum müştərəyini təşkil edən dəyişməz bir İslami öz və ana ünsür yanında bir də anlama, şərh etmə və dünyagörüşünə görə dəyişə bilən və müxtəlif cəmiyyətlərə rəng və ton fərqiylə dəyişərək əks olunan bir İslami həyatdan və ənənədən danışmaq mümkündür. Buna əlavədən, nasların insan zehininin cavabını axtardığı hər sualı,

fərdi və ictimai həyatın hər sahəsini detalla ələ almadığı, çoxu yerdə bu mövzulardakı cavaba və həllə köməkçi olacaq ana qanun və hədəfləri verməklə kifayətləndiyi və geridə «şüurlu boşluq» deyilə biləcək geniş bir sahə buraxdığı da bilinməkdədir. Bu sahə müsəlman fərd və cəmiyyətlər tərəfindən, dinin qanun və hədəflərinə zidd olmaması, hətta Onlarla inteqrasiya olunması qeydiylə sərbəstcə təşkil edilə biləcək. Bu nisbi sərbəstlik də halıyla İslam dünyasında tarixi seyr içində dövrlərə və bölgələrə görə dəyişiklik göstərən zəngin bir müxtəlifliyin yaşanmasının bir digər səbəbini təşkil etmişdir.

Yuxarıda edilən təsvir işığında, İslamın başa düşülməsi, dəyişməzliyi və tətbiqə də əks olunan fərqli təzahürləri istiqamətiylə iç içə üç halqadan söz etmək mümkündür. Bu ayırım eyni zamanda İslamın doğrudan və bilvasitə olaraq maraq sahəsini və əhatəsini tanıdığı da olacaq. Ən içdə Quran və Sünnə mətnindən doğrudan və açıq bir şəkildə aydın olan öz, İslamın ana və dəyişməz ünsürü iştirak edər. İkinci halqanı nasların bilavasitə şəkildə və şərh etmə nəticəsi əhatə etdiyi sahə, nasların proyeksiya sahəsi təşkil edər. Bu sahədə, izlənilən ağılı istidlalə, mühakimələrə və dünya görüşlərinə görə naslara fərqli şərhlər gətirmək və Onlardan fərqli nəticələndirər çıxırmaq mümkün olduğundan qismi bir dəyişənlik və fərqlilik müşahidə edilər.

Ən xaricdə isə, müsəlman fərd və cəmiyyətlərin dinin rəhbərliyi və istiqamətləndirməsi nəticəsi müəyyən bir konsistensiya gəlmiş öz öz təşəbbüsləriylə, məlumat və təcrübə təcrübələrindən, mədəniyyət və ənənələrindən qaynaqlanan seçimləriylə dolduracaqları lakin ilk iki sahələ də ziddiyyət təşkil etməməyə diqqət göstərəcəkləri üçüncü xalqa iştirak edər. İslamın maraq sahəsini və əhatəsini dəyişməzlik dəyişənlik, şərhə açıq və ya bağlı meydana gəl, doğrudan və ya bilvasitə meydana gəl etibarilə belə bir üçlü ayrımına tabe tutmaq mümkün və doğru isə də, hansı hökmün hansı halqada iştirak

etdiyi mövzusunda müəyyən ölçüdə nisbiliyin olması və bəzi fərqli görüşlərin olması qaçınılmazdır.

Xülasəylə ifadə edilən bu kategorik təsvir və ümumiləşdirmə, Hz. Peyğəmbərin vəfatını izləyən ilk bir neçə əsr içində, nasların başa düşülməsi, şərh olunması və gündəlik həyatın bu istiqamətdə təşkil edilməsi səylərinin tək bir xəttə seyr etməyib İslamın yayılış sahəsiylə və sürətiylə də əlaqəli olaraq fərqli bir çox anlayış, məktəb və mövzunun ortaya çıxmış olmasına əhəmiyyətli bir şərh gətirməkdədir. İslamın yayılışı müddətində İslamla tanış olan və müsəlman olan cəmiyyətlərin öz ənənələrini, ənənə və adətlərini İslam dövründə də bir ölçüdə davam etdirmiş olması, qonşu mədəniyyətlərin İslam mədəniyyəti içində özünü ifadə imkanı tapması, İslamın regional və ictimai şərtlərə asanca uyğunlaşma təmin edə bilməsi də yenə eyni sahə ayırımının təmin etdiyi elastikliklə və uyğunlaşma qabiliyyətiylə yaxından əlaqəlidir. Bununla birlikdə tarixi müddət etibarilə İslam dünyasında İslamın başa düşülməsi, şərh və gündəlik həyata keçirilməsi mövzusunda icazə verilən fərqlilikləri yalnız müsəlman fərd və cəmiyyətlər arasındakı anlayış və şərh fərqiylə, mədəniyyət və ənənə fərqiylə şərh qeyri-kafi qalacağını, bunun xaricində bir çox amilin də həmin edilə biləcəyini ayrıca ifadə etmək lazımdır.

İslamın gətirdiyi fikir və vicdan azadlığı, fərdlərin bir-birindən fərqli duyğu, düşüncə və xarakterdə yaradılmış olmaları, ayə və hədislərin bir qisminin ifadə və əhatə cəhətdən asan aydın olur, bir qisminin də mənalarının bağlı olması, bunları qiymətləndirən alimlərin dəyişik metod və ölçülərə sahib olmaları, xilafət müzakirələri, müsəlmanlar arasında meydana gələn iç döyüşlər, müsəlmanların müxtəlif mədəniyyətlərə sahib millətlərlə təmasa keçməsi, fəlsəfi əsərlərin tərcümə edilərək İslam dünyasında yayılması, dəyişən axınlar və inkişaf edən cəmiyyət həyatının doğurduğu ehtiyaclar qarşısında ayə və hədislərdən hökm çıxırmaq zəruriliyinin hiss edilməsi və dəyişik siyasi düşüncələr zamanla fiqhi və etiqadı məktəblərin və qruplaşma-

ların ortaya çıxmasına səbəb olmuş, Kitab və Sünnədən hökm çıxırma gücündə olmayanlar bu gücdəki alimlərin görüş və düşüncələri ətrafında toplanaraq məzhəbləri meydana gətirmişlər.

Məzhəb lüğətdə «gediləcək yer, gediləcək yol, görüş, doktrina və axın» kimi mənalara gəlir. Bir termin olaraq isə məzhəb, öz içində tutarlı bir düşüncə sisteminə sahib olduğu qəbul edilən etiqadı və fiqhi doktrinası ifadə edir. Çoxluğu «məzahib»dir. Məzhəb qurucusu qəbul edilən imam və ya müctəhid heç bir şəkildə bir din tündçüsü və ya din təbliğçisi deyil. Uca Allah tərəfindən qoyulan və Hz. Məhəmməd tərəfindən təbliğ edilən İslam dininin gərəklər, gərəksə fiqh (ibadət və hüquq) sahəsinə girən məsələlərini dəlilləriylə birlikdə ələ alıb bunlara bağlı şərh və həllər gətirmə ehtiyacı qarşısında, dəlillərindən hökm çıxırma yetərliyinə sahib alimlər bir-birindən fərqli görüşlər və həll nümunələri ortaya qoymuşlar. Əlbəttə müəyyən görüşlər ətrafında ibarət olan və yeni iştiraklarla da gedərək zənginləşən fikri çoxluqlaşmağa məzhəb deyilmişdir. Ümumiyyətlə fiqh məzhəbləri, qurucularının adları ilə xatırlanar. Hənəfi məzhəbi, Maliki məzhəbi kimi. Əqaid məzhəbləri isə, Şiə, Mötəzili, Həvaric kimi müəyyən birliklərə nisbət edildiyi kimi qurucusuna izafətlə də xatırlanmışdır: Matüridi, Əşəri kimi. Ana əqaid məzhəblərinin ayrıldığı qollar da fiqh məzhəbləri kimi daha çox da şəxsə nisbət edilmişdir. Əqaid məzhəbləri üçün daha çox «qrup» mənasını verən «təriqət» (çoxluğu fırak), «görüş» mənasını verən «məqalə» (çoxluğu məqalat) və «anlayış tərzii» mənasını verən «nihilə» (çoxluğu nihil) sözləri istifadə edilir.

A) ETİQADI TƏRİQƏTLƏR

İslam tövhid dinidir. Tövhid, Allahı şəxsinde, sifətlərində, hərəkətlərində bir qəbul etmək, Onu yeganə tapınılan varlıq olaraq tanımaq deməkdir. Bu anlayış irq, dil, bölgə kimi

fərqliliklərə baxmayaraq bütün müsəlmanları birlik və birlik içində tutan bir dam funksiyası da görməkdədir. Dinimizdə müsəlmanların birlik və bütünlüyünü pozan hər cür ictimai parçalanmalar və bu nəticəyə aparıcı fikir ayrılıqları qadağan edilmişdir. Bu ayələr bu xüsusu vurğulamaqdadır: «Həminiz Allahın ipinə (dininə, kitabına) sıx sarılın, parçalanıb ayrılmayın» (Ali İmran 3/103), «Allaha və Rəsuluna itaət edin. Bir-birinizlə çəkişməyin, əks halda zəifliyə düşər, qüvvət və dövlətinizi əldən qaçırırsınız» (əl-Ənfal 8/46). Fikir ayrılıqları hər nə qədər təbii və qaçınılmaz isə də, bu sərbəsti, müsəlmanların bölünməsinə gətirib çıxarmama şərti ilə məhduddur.

Qurani Kərimdə belə buyurular: «Siz özlərinə açıq-aşkar ayələr və dəlillər gəldikdən sonra parçalanıb dağılanlar kimi olmayın» (Ali İmran, 3/105). Ayəyə görə ictimai mənada ki parçalanmanın yanında, haqqında açıq-aşkar ayə və dəlillər olan iman əsaslarının, İslamın şərtlərinin və fərz və ya haram olması qəti dəlillə sabit olmuş digər dini hökmlərin müsəlmanlar arasında çəkişmə mövzusu edilməsi caiz deyil. Ancaq şərhə uyğun olan xüsusların başa düşülməsi çərçivəsində fərqli elmi görüşlər ortaya qoymaq sərbəstdir. Əlbəttə İslami məzhəblər bu nöqtədə istifadə etdikləri metod və anlayış fərqliliklərindən doğulmuşdur. Necə ki, fiqhi mövzularda fərqli nəticələndirərə çatmaq ümumiyyətlə dözlüm ilə qarşılanmış, rəhmət olaraq dərk edilmiş və hətta Hz. Peyğəmbər tərəfindən təşviq edilmişdir (bax. Əbu Davud, «Akziyə», 11, Müsnəd, V, 230, 236).

Bilindi ki kimi Hz. Peyğəmbərin vəfatından sonra Müsəlmanlar arasında ortaya çıxan ixtilafın bir qisimi siyasi bir qisimi də fikri səbəblərə söykənürdü.

Ancaq siyasi xüsusiyyətli ixtilafın da zamanla fikri və dini şəkillərə bürünmüş və əqaid sahəsinə maraqlandıran məsələlər arasına girmişdir. Beləcə daha ilk dövrlərdə Xaricilik və Şiə kimi siyasi-etiqadı məzhəblər ilə Mütəzilə və Mürcie kimi müxtəlif etiqadı məzhəblər ortaya çıxmışdır. Etiqadı sahədə

ortaya çıxan məzhəblər daha çox tövhid, qədər, iman-əməl əlaqəsi kimi təməl mövzular çərçivəsində Allahın sifətləri, təşbehli ayələrin başa düşülməsi, ruyetullah, Allahın iradəsi, əməlin imandan bir cüz olub-olmaması kimi mövzularda fərqli görüşlər irəli sürmüşdür.

Hz. Peyğəmbər bir hədislərində yəhudilərin yetmiş bir, xristianların yetmiş iki təriqətə ayrıldığını, öz ümmətinin yetmiş üç təriqətə ayrılacağını, bunlardan birinin qurtuluşda, digərlərinin atəşdə olacağını ifadə etmiş, qurtuluşa çatanların kimlər olacağı sualına «Mənim və səhabələrimin yolunu izləyənlər» (Əbu Davud, «Sünnə», 1, İbn Macə, «Fiten», 17) cavabını vermişdir.

Hədisdə bir adlandırmadan və təyin etmədən çox müsəlmanların ayrılıq və çəkişməyə düşməsi halında bundan hər kəsin zərər görəcəyinə işarə vardır. Ancaq hədisdə keçən «qurtuluşa çatanlar» və «atəşdə olanlar» ayrımı göz qarşısında saxlanılaraq bütün məzhəblər özlərinin qurtuluşa çatan qrup yəni təriqəti naciyə olduğunu iddia etmişdir. Quranda «Hər təriqət öz fikirindən məmnuniyyət duymaqdadır» (Muminun, 23/53, Rum, 30/35) şəklində də mənalandırılan ayələrin işarə etdiyi fakt çərçivəsində hər qrup özünü doğru yolda görərək haqq əhli olaraq xarakterizə etmiş, muhaliflərinin isə sonradan ortaya çıxan bidət qrupları olduğunu müdafiə etmişdir.

Bu çərçivədə Əhli sünnə alimləri də məzhəbləri Əhli sünnə və Əhli bidət olmaq üzrə ikiyə ayıraraq araşdırmışdır. Əhli sünnə dini ədəbiyyatda, dini anlama və yaşamada Allahın kitabını və Hz. Məhəmmədin sünnəsini rəhbər edən və səhabənin yolunu izləyən ümmət əksəriyyəti mənasında istifadə edilən bir termin olmuşdur. Bu qrup mənsubları sünnəyə bağlı olduqları və camaat ruhundan ayrılmadıqları düşüncəsiylə özlərini «Əhli sünnə vəl-camaat» adıyla da anmış, «əhli haqq» terminini də əksəriyyətlə Əhli sünnə mənasına istifadə etmişdir. Erkən dövr hədis qaynaqlarında Əhli sünnə təbiri görülməməklə birlikdə sünnə və camaat sözlərinə rast

gəlinməkdədir. Əhli sünnə də, hədisdə keçən «qurtuluşa çatanlar» ifadəsindən hərəkətlə özünü «təriqəti naciyə» olaraq xarakterizə etmişdir.

Əhli sünnə, Allahın şəxsi, sifətləri, aləmin yaradılışı, qədər, peyğəmbərlik, möcüzə və kəramət, şəfaət, haşir və axirət kimi İslam əqidinin təməl mövzularında fikir birliyi içində olmaqla birlikdə, bu mövzuların detallarında, izah və şərh olunmasında fərqli görüşlərə də sahib olmuş, bu səbəblə öz arasında, Sələfiyyə, Matüridiyyə və Əşəriyyə olmaq üzrə üçə ayrılmışdır.

Sələfiyyəyə «Əhli sünnəsi xüsusiyyət», Matüridiyyə və Əşəriyyəyə «Əhli sünnə-i amme» deyildiyi də olur. Əhli sünnənin üç məzhəbi arasındakı görüş ayrılıqları Əhli sünnənin təməl prinsiplərini meydana gətirən çərçivəni pozmayan sərhədlər içində qalmışdır. Bu gün dünya müsəlmanlarının % 90dan çoxu Əhli sünnə anlayışına bağlıdır.

Əhli bidət sözü, lüğətdə «dinlə əlaqədar yeni görüş və davranışları mənimsəyənlər» mənasını verərkən, Əhli sünnə alimlərinin tərəfindən dini ədəbiyyatda, əqidə sahəsində Hz. Peyğəmbərin və səhabələrinin sünnəsini tərk edərək, Onların izlədikləri yoldan ayrılan, İslam ümmətinin əksəriyyətini yəni ana gövdəsini meydana gətirən Əhli sünnəyə müxalif çıxan məzhəb və qruplar mənasında istifadə edilmişdir. Əhli sünnə alimləri Galiyyə, Batiniyyə kimi məzhəblərin bir qisimini, fikirləri etibarilə İslam və iman çərçivəsinin xaricində gördükləri üçtün, Xaric, Mötəzili və Şiə kimi digər bir qisimini də İslam dairəsi içində və İslam ümmətinə mənsub yəni əhli qiblədən görməklə birlikdə sünnəyə və əksəriyyətin ümumi qəbul və xəttinə zidd bir yol izləmələri səbəbiylə tənqid etmişlər.

Bir qisim etiqadı görüş və məzhəblərin tarixdə qalması və zamanla məzhəb şəxsiyyətinin zəifləməsi səbəbiylə indiki vaxtda İslam dünyası Əhli sünnə (Sünni) və Şiə (Şiə) şəklində iki ana qrupda qəbul edilməkdə isə də tarixdə ortaya çıxan başlıca məzhəblər bu şəkildə sıralana bilər:

a) Sələfiyyə

Lügətdə sələf «əvvəlki nəsil», Sələfiyyə də «bu nəsilə mənsub olanlar» mənası daşıyır. İslami ədəbiyyatda Sələf ilk dövrlərə mənsub alimlər və keçmiş İslam böyükləri mənasında, Sələfiyyə termini isə iman əsaslarıyla əlaqədar mövzularda ilk dövr alimlərini izləyərək ayə və hədislərdəki ifadələrin zahiri ilə kifayətlənib bunları eynilə qəbul edən, təşbeh və teccime düşməyən (Allahı varlıqlara bənzətməyə və cisim kimi düşünməyə cürət etməyən), bunları başqa bir anlama çəkmə (şərh) yoluna getməyən Əhli sünnə birliyini ifadə etmək üçün istifadə edilər. Allahın şəxsi, hərəkəti və xəbəri sifətlərinin hamısını şərhətsiz, necəsə elə qəbul etdiyi üçün Sələfiyyəyə «Sıfatiyyə» də deyilmişdir. «Əhli sünnəsi xüsusiyyət» adı ilə nəzərdə tutulan zümrə olan Sələfiyyə Hz. Peyğəmbər və səhabələrin inancda izlədikləri yolu birbaşa izləyən qrupdur. Tabiiylər, məzhəb imamları, böyük müctəhidlər və hədisçilər Sələfiyyədən dirlər. Əşərilik və Matüridilik ortaya çıxana qədər, Sünni müsəlman ətrafda hakim olan inanc, Sələf inancıdır. İmam Şafi, Malik, Əhməd ibn Hənbəl -bir qisim fikirləri etibarilə Əbu Həlifə- Evzai, Sevri kimi müctəhid imamlar, Buxari, Müslim, Əbu Davud, Darımi, İbn Məhrumda, İbn Kuteybe və Beyhəki kimi hədisçilər, Taberi, Hatib əl-Bağdadi, Tahavi, İbn ül-Cevzi və İbn Kudame kimi alimlər Sələf düşüncəsinin qabaqda gələn adları arasında sayıla bilər.

İlk dövr (mütəqəddimun) Sələfiyyə anlayışının ən diqqətə çarpan xüsusiyyəti əqidə sahəsində ağıla rol verməmək, ayə və hədislə kifayətlənmək, mənası açıq-aşkar olmayan, bu səbəblə də başqa mənalara gəlmə ehtimalı olan ayə və hədisləri şərh etmədən, bunları bilməyi Allaha həvalə etməkdir. Sələfiyyənin təşbehlilər mövzusunda fikirinə bunlar nümunə göstərilə bilər: «Allahın əli Onların əllərinin üstündədir» (əl-Fəth 48/10) ayəsini Sələfiyyə belə qiymətləndirir: «Uca Allah ayədə əlinin (yəd) varlığını bildirməkdədir. Allahın əlinin olduğuna inanırıq, lakin bu əldən nəzərdə tutulan mənanı Allaha həvalə

edərik, bunu ancaq Allah bilər, deyər, mahiyyəti üzərində düşünmərik. Başqa bir mənaya şərh etmədiyimiz kimi, Onu varlıqların əlinə də bənzətməz, Allahın özünə xas bir sifəti olaraq qəbul edərik. Bu mövzuda sual soruşmaqdan da qaçınırıq». İmam Malikə (ö. 179/795) «Allah Təala Quranda rəhman ərşə ekvator etdi (Taha 20/5) buyurur. Necə ekvator etdi?» deyə soruşulmuş o da bu cavabı vermişdir: «Ekvator bilinən bir şeydir (ayələ sabitdir). Necəliyi ağılla qavrana bilməz. Allahın ərşə ekvator etdiyinə inanmaq fərzdür. Mahiyyəti haqqında sual soruşmaq da bidattır».

Sələfiyyə, təşbehli ayə və hədisləri ağılin işığında şərh edən kəlamçılarla filosofları da, kəşf və ilhamın işığında şərh edən sufileri də ağır şəkildə tənqid etmiş, Onları bidətçi və pozğun olmaqla günahlandırmışdır. Hicri VIII əsrdən əvvəl yaşamış olan Sələf alimləri ağıl qarşısında qəti rəftar geyinib, nəqli tək hakim qəbul edərkən, sonrakı Sələf alimləri ağıl qarşısındakı tutumlarını nəzərdən keçirmişlər, inanc mövzularında az da olsa ağıla yer vermişlər.

Bu dövrün ən əhəmiyyətli adı sayılan İbn Teymiyyə (ö. 728/1328) möhkəm olduğu bilinən nəql ilə sağlam fikirin əsla ziddiyyət təşkil etməyəcəyini, bu səbəbdən təvilə də gərək qalmayacağını ısrarla müdafiə etmişdir. Ona görə ağılla nəql ziddiyyət təşkil etsə ya nəql səhih deyil və ya ağıl sağlam bir mühakimə edə bilməməkdədir.

Sələfin ağılcılığı heç bir zaman kəlam və fəlsəfədəki ağılcılıq kimi olmamış, nasların icazəsi ilə məhdud bir çərçivədə qalmışdır. Sonrakı dövrün ən məşhur Sələf alimləri (mütəahhirini Sələfiyyə) arasında İbn Teymiyyə, İbn Qəyyum əl-Cevziyyə (ö. 751/1350), İbn ül-Vezir (ö. 840/1436), Şövqəni (ö. 1250/1834) və Mahmud Şükrü əl-Alusi (ö. 1342/1924) sayıla bilər.

Sələfiyyə güntümüzə qədər az çox tərəfdar tapmışdır. Ümumiyyətlə fiqhə Hənbəli olanlar əqidədə Sələfidirlər. Hədislə maraqlanan alimlər də əksəriyyətlə Sələf inancını

mənimsəmişlər. İndiki vaxtda dünya müsəlmanlarının 12 %-i Sələfidirlər. Ən sıx olduqları ölkələr Səudiyyə ərəbistanı, Küveyt və Körfəz ölkələridir.

b) Əşəriyyə

Əqaid mövzusunda Əbul-Həsən Əli ibn İsmayıl el-Əşərinin fikirlərini mənimsəyən Əhli sünnə məzhəbinə verilən addır. Məzhəbin qurucusu olan İmam Əşəri, hicri 260-cü ildə (873) Basrada doğulmuş, qırx yaşına qədər Mötəzili məzhəbinə bağlı qalmış, sonra «üç qardaş məsələsi» deyə bilinən məsələnin müzakirəsində müəllimi Əbu Əli el-Cübbaiyə (ö. 303/916) üstün gəlmiş, müəlliminin fikirlərini doyurucu tapmadığı üçün Mötəzilidən ayrılmış və Əşəriliyi qurmuşdur. İmam Əşəri 324-cü ildə (936) Bağdadda ölmüşdür.

İmam Əşərinin fiqhədə Şafi məzhəbinə bağlı olması ehtimalı qüvvətlidir. İmam Əşəri, Allah Təalanın əzəli sifətləri olduğunu qəbul etmiş, inanc mövzularında ağıla da dəyər verərək, ayə və hədislərin yanında ağılı dəlillər də istifadə etmişdir. Əşərinin inanc metodu özündən sonra gələn kəlamçılar tərəfindən də davam etdirilmişdir. Ən məşhur Əşəri kəlam alimləri arasında, Bakillani (ö. 403/1013), İbn Furek (ö. 406/1015), Cüveyni (ö. 478/1085), Qəzzali (ö. 505/1111), Şehristani (ö. 548/1153), Amidi (ö. 631/1233), Fəxrəddin ər-Razi (ö. 606/1210), Qadi Bəyzavi (ö. 685/1286), Təftazani (ö. 793/1390) və Cürçani (ö. 816/1413) sayıla bilər.

Əşərilik, daha çox Mötəziliyə bir qarşı tezis olaraq doğulmuşdur. Bu səbəblə Əşərilik, Sələf inancına Matüridilikdən daha uzaq olaraq göstərilə bilər.

Əşəri alimlər zamanla şərhə çox çox yer vermişlər. Zaman zaman da kəlamda yeniliklər və dəyişikliklər etmişlər, bu elmi fəlsəfə ilə rəqabət edə biləcək bir gücə qovuşdurmuşlar. Əşəriyyə məzhəbi Əhli sünnənin təməl prinsiplərini qəbul etməklə birlikdə, bəzi nöqtələrdə özünə xas fikirləri var.

Sünni müsəlmanların 13 %-ni meydana gətirən Malikilərin az qala hamısı ilə 33 %-ni təşkil edən Şafilərin dördüdə üçü, Hənəfilərlə Hənəbilələrin çox az bir qisimi inancda Əşəriyyə məzhəbini mənimsəmişlər. Əşərilik daha çox Əndəlüs, Hicaz, Şimal Afrika, Misir, İraq, Suriya və İndoneziyada yayılmışdır.

c) Matüridiyyə

Əqaid mövzusunda Əbu Mənsur Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Mahmud əl-Matüridinin fikirlərini mənimsəyənlərin meydana gətirdiyi Əhli sünnə məzhəbinin adıdır.

İmam Matüridi təxminən 238-ci ildə (852) Türkistanda Semerkant şəhərinin bir kəndi olan Matüriddə doğulmuşdur. Türk olması qüvvətlə olabilməkdir.

Həyatı haqqında çox məlumat olmayan İmam Matüridinin əsərləri araşdırıldığında, Onun kəlam, məzhəblər tarixi, fiqh üsulu və təfsir sahələrində nüfuz olduğu görülür. Əsərlərində Əhli sünnənin təməl prinsiplərini həm ayə və hədislərlə həm də ağılı dəlillərlə müdafiə etmiş, xüsusilə Mötəzili və Şiənin fikirlərini tənqid etmişdir. 333-cü ildə (944) Səmərqənddə vəfat etmişdir.

İslam dünyasında hicri II əsrdən etibarən ortaya çıxan bidətçi məzhəblərə, xüsusilə ağılçı bir rəftar geyinən Mötəziliyə, Sələfin metoduyla qarşı çıxmaq, Əhli sünnə inancını müdafiə etmədə qeyri-kafi qalırdı. Bu səbəblə inanc mövzularında, ayə və hədislərin yanında ağıla da yer verəcək, ağılı şərhlər edərək mövzunun daha yaxşı başa düşülməsini və qəbul edilməsini təmin edəcək yeni doktrinalara ehtiyac duyulmuşdur. Bu ehtiyacın bir nəticəsi olaraq Əhli sünnə kəlamının iki əhəmiyyətli məzhəbi Matüridiyyə və Əşəriyyə ortaya çıxmışdır.

Matüridilik, əqaid sahəsində ayə və hədislə birlikdə, ağılı da dinin başa düşülməsi üçün lazımlı bir təməl qəbul etmiş, İmam Matürididən etibarən kəlam metodunu getdikcə inkişaf etdirmişdir. Matüridiyyə, bəzi mövzularda Sələfə Əşəriyyədən daha yaxındır. Bəzi mövzularda isə, daha ağılçı davrandığından

Əşəriyyə ilə Mötəzili arasında iştirak etmişdir. Bir qisim araşdırmaçılar Matüridiliyi Hənəfilinin davamı sayırlar. Onları bu düşüncəyə itələyən səbəb, İmam Matüridinin, İmam Əbu Hənifənin əqidə mövzusunda qoyduğu prinsipləri açıqlayış inkişaf etdirmiş olmasıdır. Əbu Hənifənin və Hənəfilinin bu mənədəki təsiri bir gerçək olmaqla birlikdə, İmam Matüridi və şagirdlərinin əsərləri araşdırıldığında, Matüridiliyin inanc mövzularında tutarlı və köklü həllər gətirən, məsələlərə çox yaxşı nüfuz edərək əhəmiyyətli bir sistem quran müstəqil bir kəlam məzhəbi olduğu açıq görünür. Nə var ki, Matüridilik, Məvəünnəhr kimi bağlı bir hövzədə ortaya çıxması, Bağdad və Basra kimi dövrün elm və siyasət mərkəzlərindən uzaq bir bölgədə yayılması səbəbiylə Əşəriyyət qədər şöhrət tapa bilməmişdir. Hakim əs-Səmərqəndi (ö. 342/953), Əbu Sələmə əs-Səmərqəndi (ö. IV/X əsr), Əbul-Yüsr Məhəmməd əl-Pəzdəvi (ö. 493/1100), Əbulumanın (Muin) ən-Nəsəfi (ö. 508/1115), Ömər ən-Nəsəfi (ö. 537/1142), Əbul-Bərəkət Hafizüddin ən-Nəsəfi (ö. 710/1310), Bürhanəddin ən-Nesefi (ö. 687/1289), İbn ül-Hümmam (ö. 861/1457), Qazı Cəlaləddinzadə Xıdır Bəy (ö. 863/1458) və Bəyəzizadə Əhməd Əfəndi (ö. 1098/1687) ən məşhur Matüridi kəlamçılardır.

Matüridiyyə Əhli sünəninin təməl prinsiplərində Əşəriylə eyni fikirdə olmaqla birlikdə, bu fikirləriylə Onlardan ayrılırlar:

1. Dini təbliğ olmasa da adam ağılla Allahı tapa bilər.
2. Yaxşı və pis, gözəl və çirkin ağılla bilinə bilər. Allah Təala bir şeyi gözəl və yaxşı olduğu üçün əmr etmiş, pis və çirkin olduğu üçün qadağan etmişdir.
3. Qulda başlı başına bir cüzi iradə vardır. Qul iradəsiylə seçkisini edər, Allah da qulun seçkisinə görə hərəkəti yaradar.
4. Uca Allahın digər sifətləri kimi yaratma sifəti də əzəlidir.
5. Allah qulun gücünün çatmayacağı şeyləri qula yükləməz.

6. Allahın hərəkətlərinin şübhəsiz bir səbəb və hikməti vardır. Lakin qul hər vaxt bu səbəb və hikmətləri bilməyə bilər.

7. Peyğəmbərlərdə axtarılan xüsusiyyətlərdən biri də şəxs olmaqdır. Bu səbəblə qadın peyğəmbər göndərilməmişdir.

8. Allahın nəfsi kəlamı eşidilməz. Eşidilən nəfsi kəlamın varlığını göstərən ləfzi kəlam yəni Quranın hərf və səsləridir.

Bu gün dünyadakı Sünni müsəlmanların heç olmasa yarısını meydana gətirən Hənəfilərin böyük bir əksəriyyəti inancda Matüridi məzhəbinə bağlıdırlar.

Matüridiyyə, Türkiyə, Balkanlar, Orta Asiya, Çin, Hindistan, Pakistan və Əridərədə yayılmışdır. Ümumiyyətlə Türklər fiqhədə Hənəfi, inancda Matürididirlər.

d) Mötəzili

Mötəzili, söz olaraq «ayrılanlar, uzaqlaşanlar, bir tərəfə çəkilənlər» mənasını verir. Böyük günah işləyən kimsənin iman ilə küfr arası bir mərtəbədə olduğunu söyləyərək Əhli sünne alimlərindən Həsəni Bəsrinin (ö. 110/728) dərslərini tərk edən Vasil ibn Ata (ö. 131/148) ilə Ona uyanların meydana gətirdiyi məzhəb bu adla xatırlanır. Mötəzili isə özünü «əhlül-ədl vəttovhid» deyər adlandırır. Ağılcı bir məzhəb olan Mötəzili, məntiq qaydalarıyla ziddiyyət təşkil edər gördüyü ayə və hədisləri Əhli sünnedən fərqli şəkildə şərh etmiş və bu şərhlərində ağıl prioritet vermişdir. Əhli sünne tərəfindən qurulan kəlam elmi hicri IV əsrdən etibarən ortaya çıxmış olmaqla birlikdə, bu elmi ortaya çıxıran faktorlar arasında Mötəzilinin ayrı bir yeri vardır. Hətta kəlam elminin Mötəzilinin liderliyində doğulmuş olduğu deyilə bilər. Bu məzhəb, eyni zamanda yaxşı bir ədəbiyyatçı və təfsirçi olan Əbul-Hüzeyl əl-Əllaf (ö. 235/850), Nəzzam (ö. 231/845), Cahiz (ö. 255/869), Bəşir ibn Mütəmir (ö. 210/825), Cübbai (ö. 303/916), qazi Abdülcəbbar (ö. 415/1025) və Zəmaxşəri (ö. 538/1143) kimi böyük kəlamçılar yetişdirmişdir. Abbasilər dövründə ən parlaq günlərini yaşamış olan Mötəzili daha sonra fəaliyyətini hətta bir məzhəb olma mahiyyətini itirmişdir. İndiki vaxtda Mötəzili

başlı başına bir məzhəb olaraq mövcud olmamaqla birlikdə fikirləri Şiənin Cəfəriyyə və Zeydiyyə qolları ilə Xariciliyin İbaziyyə qolunda yaşamaqdadır.

Mötəzilinin fikirləri beş prinsip halında sistemləşdirilmişdir. Bunlar da,

1. Allahın şəxs və sifətləri istiqamətiylə bir qəbul edilməsi (tövhid),
2. Qulların qocası hərəkətlərini azad iradələriylə etdiyi və qul üçün ən uyğun olanı yaratmanın Allaha lazımlı olduğu (adl),
3. Yaxşılıq edənin mükafat, pislik edənin də cəza görməsinin zəruriliyi (vəd və vaid),
4. Böyük günah işləyənin iman ilə küfr arasında fisk mərtəbəsində olduğu (əl-mənzilə beynel-menzileteyn),
5. Yaxşılığı etdirməyə və pisliliyi önləməyə işin bütün müsəlmanlara fərz olduğu (əmr bil-maruf nəhy xatırlanıl-mümkər) prinsipləridir.

e) Cəbriyyə

İradə azadlığı mövzusunda Mötəzililiyə döşəmə döşəməyə zidd görüşlərə sahib olan Cəbriyyə məzhəbi, hər şeyin Allahın elmi və iradəsi daxilində cərəyan etdiyini, insanın çəkilməmiş bir qədərini olduğunu bildiren ayələrdən (əl-Əraf 7/178, et/ət-Tövbə 9/51, ər-Rad 13/8, əz-Zumər 39/62, əl-Qəmər 54/49, əl-İnsan 76/30) hərəkətlə insanın iradə azadlığı, seçmə imkanı və hərəkət gücü olmadığını, insan hərəkətlərinin gerçək failinin Allah olduğunu, qulun Allah tərəfindən əvvəldən təqdir edilmiş işləri etməyə məcbur olduğunu müdafiə edir. İndiki vaxtda iradə, qəza-qədər mövzusunda yaxşı anlamamış bir çox kimsə də bilərək bilməyərək bu görüşə meyl etmişlər. Ancaq bu görüşlər, iradə azadlığı və işlədiyi hərəkətlərdən ötürü insanın məsul tutulması, savab və ya əzabı layiq olması prinsipiylə ziddiyyət təşkil etdiyi üçün Əhli sünne alimlərin tərəfindən rədd edilmişdir.

f) Xaricilik

Xaricilik məktəbi (xəvaric), Hz. Əli ilə Müaviyə arasında keçən Suffin Döyüşündən (h. 37/m. 657) sonra xəlifə təyin işi hakimə buraxılınca ortaya çıxmışdır. Bu vəziyyətdə bir qrup Hz. Əliyə üsyan edib böyük günah işləyənlərin dindən çıxacağı və günah işləyən dövlət başçısına itaət edilməyəcəyi iddiasıyla Onunla mübarizəyə başlamış və Onu şəhid etmişlər. Xaricilərin ilk planda dini hökmləri qorumaqda vasvasılıq şəklində qəbul edilə biləcək lakin sübjektiv qiymətləndirmələrə açıq bu fikirləri İslam cəmiyyətində anarxiyanın da ilk toxumlarını meydana gətirmişdir. Xaricilik başlanğıcda cahil xalq təbəqəsinin və şəhərin intizamlı həyatına uyğunlaşma təmin edə bilməmiş bə-dəvilərin bağlandığı və dəstəklədiyi bir cərəyan olaraq ortaya çıxmış, hər dövrdə az və ya çox müntəzibi olmuş, bu məzhəbin İbaziyyə qolu günümüzə qədər həyata imkanı tapmışdır.

İndiki vaxtda İbazilərə daha çox Şimal Afrika, Madaqasqar, Zəngibar və Oman sultanlığında rast gəlinir. Quranın yalnız zahirinə söykənmələri səbəbiylə Əhli sünneyə görə bəzi fərqli fiqhi fikirləri də vardır.

g) Şiə

Şiə, Əhli sünne qrupunun xaricində iştirak edən, günümüzə qədər varlığını qoruyan və halı hazır İslam dünyasında da əhəmiyyətli ədəddə tərəfdarı olan ən əhəmiyyətli etiqadı, fiqhi və siyasi məzhəbdir. Lüğətdə «tərəfdar, köməkçi» mənasını verən Şiə, ədəbiyyatda Hz. Peyğəmbərin vəfatından sonra Hz. Əlini xəlifəliyə ən layiq adam olaraq görən və Onu ilk qanuni xəlifə qəbul edən, vəfatından sonra da xilafətə Əli övladının gətirilməsi lazım olduğuna inanən birliklərin ortaq adı olmuşdur. Hz. Osmanın şəhid edilməsini izləyən illərdə bu missiya və iddia ilə ortaya çıxanların meydana gətirdiyi bir siyasi qruplaşma hərəkəti olaraq doğulmuş, hicri II əsrin ikinci yarısından etibarən də müxtəlif təriqətlərə ayrılan etiqadı bir məzhəb halına gəlməyə başlamışdır. Ancaq, İslam dünyasında

Şiə hərəkatının ortaya çıxışını yalnız Hz. Əliyə dəstəkləmə təşəbbüsünün gedərək məzhəb halını alması və təşkilatlaşması şəklində açıqlamaq yerinə bunda xarici təsirlərin və Ərəblər qarşısında uduzmanı həzm edə bilməyən İraq və İran xalqının reaksiyasının və şəxsiyyət axtarışının təsirinin olduğunu da söyləmək doğru olur.

Şiənin günümüze çatan üç böyük təriqəti Zeydiyyə, İsmailiyyə və İmamıyyə-İsna əşəriyyədən ibarətdir. Zeydiyyə Hz. Əlinin nəvəsi Zeyd ibn Əli Zeynalabidinə nisbət edildiyi üçün bu adı götürür. İndiki vaxtda Yəmən bölgəsində tərəfdarları olan Zeydiyyə etiqadı mövzularda Mötəzili məzhəbinə, fiqh sahəsində isə Hənəfi məzhəbinə yaxın görüşlərə malikdir. Şiə içindəki ən münasib təriqət olan Zeydilər, xilafətin Hz. Əlinin və soyundan gələnlərin haqqı olduğuna inanmaqla birlikdə, Hz. Əbu Bəkir və Hz. Ömər xilafətini də qanuni görürlər. Xilafətin Hüseyinogullarına aid olduğu və dövlət başçısının günahsız olduğu fikrini də qəbul etməzlər.

Cəfər əs-Sadiqin ölümündən sonra dövlət başçılığına oğlu İsmayılın və soyunun haqq sahibi olduğu iddiası, Şiə içində həddindən artıq fikirləriylə tanınan İsmailiyyə təriqətinin meydana gəlməsinin başlanğıcını təşkil etdi. İsmayılın hicri IV əsrin başında Fatimi Dövlətini qurmasıyla məzhəb gücləndi, daha sonra şərq və qərb İsmayılıları (Nizariyyə-Müstaliyyə) şəklində iki əsas qola ayrıldı. Köhnə Yunan və Şərq fəlsəfələrindən, Orta şərq dinlərindən təsirlənməsi və batini şərhlərə söykənməsi səbəbiylə bir çox uc görüşə sahib olan məzhəb mənsublarına indiki vaxtda, ədədləri çox olmamaqla birlikdə Pakistan, İran və Orta Asiyada rast gəlinməkdədir.

İmamıyyə, çağımızda dünya müsəlmanlarının təxminən yüzdə Onunu təşkil edən Şiənin böyük əksəriyyətini bünyəsində yığan ana qoldur. Məzhəbin siyasət və imamət fikri On iki imam düşüncəsi ətrafında şəkilləndiyindən İsna əşəriyyə, əqaid və fiqhdə Cəfər əs-Sadiqin fikirlərini əsas götürdüklərindən Cəfəriyyə adlarıyla da xatırlanarlar. Hz. Əli və Hüseyin so-

yundan gələn On iki imama inanma, həm iman əsaslarından birini həm də məzhəbin ana doktrinasını təşkil edər. Əqaid mövzularında bəzən Mötəzili məzhəbiylə paralellik ifadə edən görüşlərə malikdir. Yalnız Əhli beytə mənsub rəvayətin hədis rəvayətini qəbul edər, ilk üç xilafətin xilafətini qanuni görməz və dövlət başçılığına Hz. Əli və soyunun nas ilə təyin edildiyini yəni imamlığın (xəlifəliyin) bunlara aid olduğunu Hz. Peyğəmbərin açıq ifadə etdiyini və bunların vəhy götürmə xaric peyğəmbərlərə bənzər xüsusiyyətlərə sahib olub günah işləməkdən və səhv etməkdən qorunmuş (günahsız) olduqlarını iddia edərler.

Kiçik yaşda qeyb olan On ikinci imamın qurtarıcı (mehdi) olaraq təkrar geri gələcəyinə inanma, açıq və gizli bir təhlükənin olduğu vəziyyətlərdə inancı gizləmə və fərqli görünmə (takiyyə), Hz. Əliyə beyət etməyən səhəbələrə qarşı vəziyyət alma və Onlara tan etmə də yenə məzhəbin təməl ön qəbullarındanır. İmamıyyə hələ də İranın rəsmi məzhəbi olub İraqda və Azərbaycanda yaşayan müsəlmanların yüzdə altmışı da bu məzhəbə mənsubdur. Hz. Əli dövründə başlayan, Əməvi və Abbasi dövrlərində də davam edən iqtidar mübarizələri, müvəffəqiyyətsizliklər və zərər çəkmişliklər səbəbiylə içinə bağlanan və ümmət əksəriyyətindən özünü təcrid edərək keçmişdə qalan siyasi mübarizələr və imamət fikri ətrafında özünə xas nəzəriyyələr inkişaf etdirən və bunları etiqadı əsaslar halına da gətirərək və öz fiqh doktrinasını da öz içində inkişaf etdirərək siyasi, etiqadı və fiqhi bucaqlımları olan bir məzhəb halına gətirən Şiə, daha çox ümmət içində gətirib çıxırdığı ixtilaf, izlədiyi uzlaşmaz tutum və sahib olduğu etiqadı görüşlər səbəbiylə Əhli sünne alimlərin tərəfindən tənqid olunmuşdur. Lakin Allaha, axirətə, Hz. Məhəmmədin peyğəmbərliyinə iman, namaz, oruc, zəkat, həcc, içki, qumar, zina, həddlər kimi İslami ehkam mövzusunda müsəlmanların əksəriyyəti ilə ittifaq halında olan münasib Şiə, heç bir zaman təkfir də edilməmişdir. İndiki vaxtda, məzhəbin etiqadı və fiqhi

fikirləri actualaşdırılaraq və keçmişdə qalan hüsumətlər canlı tutularaq siyasi və ictimai həтта iqtisadi təşkilatlanmada, şəxsiyyət və mədəni rəftar təyin etmədə əhəmiyyətli bir ünsür olaraq qiymətləndirilməkdədir.

B) FİQH MƏZHƏBLƏRİ

a) Anlayış və Tarix

Fiqh sözü lüğətdə «bir şeyi bilmək, yaxşı və tam anlamaq, iç üzünü və incəliklərini qavramaq» mənasını verir. Termin olaraq fiqh hicri ilk əsrlərdə zehini səy ilə əldə edilən dini məlumatların hamısını ifadə etmişkən, iman və etiqad mövzularının ayrı bir elm budağı olaraq təşəkkül etməsinə paralel olaraq, irəli dövrlərdə İslamın fərd və cəmiyyət həyatının dəyişik istiqamətləriylə əlaqədar şəri-ameli hökmlərini bilmənin və bu mövzunu araşdıran elm budağının xüsusi adı olmuşdur. Fiqh elmində mütəxəssis olan kəslərə də fakih (çoxlğu fukaha) deyilir. Kənar yandan fiqh, ilk dövr ədəbiyyatında, şəri dəlillərdən hökm əldə etmə fəaliyyəti olan ictihad mənasında istifadə edilmiş, fakih və müctəhid sinonim qəbul edilmişkən, irəli dövrlərdə ictihad yetkinliyinə çata bilməmiş lakin fiqhi hökmləri dəlilləriylə birlikdə bilən və ya fiqh elmi ilə məşğul olan kəslərə də fakih deyilməyə başlanmışdır.

Bir baxıma müsəlmanın davranış məlumatı demək olan fiqhın iki ana qaynağı, Quran və Sünnədir. Quranın nüzu və Hz. Peyğəmbərin bu dini insanlığa təbliği miladi 610-632-ci illəri arasına rast gələn iyirmi üç ilə yaxın bir zaman diliminə yayılmışdı. İslami təlimlərin doğru aydın ola bilməsi və sağlam şəkildə tətbiq oluna bilməsi üçün şübhəsiz İslam təbliğinin bir bütün olaraq düşünülməsi lazımdır. Ancaq, bu əhatədəki hökmlərin təbliğində izlənilən metodun və əsas alınan prioritetlər sıralamasının diqqətə alınması da, bütünün yaxşı qavranması baxımından əhəmiyyətlidir. Mövzuya bu baxımdan baxıldığında İslam təbliğinin fərqli xüsusiyyətlər daşıyan biri Məkkə

dövrü digəri Mədinə dövrü olmaq üzrə iki ana dövrə yayıldığı görülür.

Həqiqətən Hz. Peyğəmbər, hicrətə qədər keçən On iki ildən çox müddət içində (Məkkə dövründə) şirk və pozğunluqla mübarizə etmiş, insanların İslamın inanc və əxlaq əsaslarına könlüdən bağlanmaları üçün səy göstərmişdir.

Bu dövrdə enən Qurani Kərim ayələri, ürəklərə tövhid inancını, köməkləşmə və fəzilət duyğusunu yerləşdirməyi hədəf alır, kainatdakı varlıq və hadisələr üzərində düşünməyi istiqamətləndirir, bəzən konkret izahatlarla dərhal bu həyatın arxası sıra bir axirət həyatının olduğunu vurğulayır, keçmiş cəmiyyətlərin tarixindən ibrət lövhələri göstərir, beləcə daha sonra təbliğ ediləcək hökmlər sisteminin ruhunu və küllü əsaslarını hazırlayırdı.

Bu dövrdə enən ayələrdə əməli hökmlər çox nadir idi. Hz. Peyğəmbər Mədinəyə gəldikdən sonra, təşkilatlandırdığı cəmiyyətin barış içində yaşaya bilməsini təmin edəcək bir əhdnamə (andlaşma mətni) tənzimləmə işinə prioritet verdi. Rəsulullahın bu cəhdi, Onun bu dövrdə, səhabələrinə və bütün insanlığa həyatın dini, siyasi və mədəni bütün istiqamətlərinə aid tətbiqli bir model ortaya qoymağı planladığını göstərirdi. Sıra, Məkkə dövründə yaradılan möhkəm inanc və əxlaq təməllərinin üzərinə, dünyəvi həyatı axirət həyatı ilə balanslı şəkildə təşkil edəcək bir sistemin sütunlarını oturtmağa gəlmişdi. əlbəttə belə bir müddət içində ortaya qoyulan fiqhi əsaslar və hökmlər, daha sonra müstəqil bir elmin və zəngin bir hüquq xəzinəsinin ana vəsaitini meydana gətirmişdir.

Hz. Peyğəmbər həyatda ikən vəhy davam etdiyindən, qarşılaşılan məsələlər birbaşa Rəsulullahı ifadə edər, mövzu haqqında ya ayə enər və ya Hz. Peyğəmbər Onu doğrudan özü həllər idi. Bu ikinci yol, Hz. Peyğəmbərin öz ictihadına görə hökm etməsi idi. Əsasən Rəsulullahın ictihadı vəhyin idarəsində olduğundan, Onun çatdığı nəticələndirərin isabətsiz olması halında, o şəkli ilə qalması düşünülə bilməz və - son

təhlildə- bu hökmlər də sünnə daxilində sayılır. Rəsulullahın bu yola müraciət etməsinin əsl əhəmiyyətli istiqaməti isə, səhabəni ictihad tapşırığı və etina etdirmiş olması idi. Necə ki, Hz. Peyğəmbərin Muaz ibn Cəbəli Yəməne qazı olaraq göndərəkən Ona, önünə gətirilən razılaşmazlıqla əlaqədar Allahın kitabında və Peyğəmbərin sünnəsində bir hökm olmadığına nə edəcəyini soruşması üzərində Muazın «Özüm ictihad edəmə» cavabını verməsi Hz. Peyğəmbəri çox məmnun etmişdi (Tirmizi, «Ehkam», 3).

Hz. Peyğəmbərin vəfatından sonra səhabənin həm Quran və Sünnənin çəkdiyi istiqamətdən ayrılmama həm də qarşılaşdıqları yeni məsələləri bu çərçivədə həllə qovuşdurma zərurətiylə qarşı-qarşıya qaldığı, bu səbəblə də dini həll çıxırma (fətva) və ictihad fəaliyyətini sıx olaraq davam etdirdiyi, xüsusilə Hz. Ömər dövlət başçısı sifətiylə bir çox fərqli görüş və tətbiqi gündəmə gətirdiyi bilinməkdədir. Səhabə dövrünü izləyən təbiin və tebeuttabiin dövründə ictimai şərtlərdəki və siyasi quruluşdakı dəyişmə, normatif elmlərin meydana gəlmə seyrinə uyğun olaraq, fiqhın da get-gedə nəzəri bir rəng qazanmasına zəmin hazırladı. Səhabələrin, o günkü İslam coğrafiyasının dəyişik məskunlaşma mərkəzlərinə dağılaraq başladığı təbliğ, təhsil və təhsil fəaliyyəti daha sonrakı nəsillərdə meyvəsini verməyə başladı, ustad və mühit fərqliliyinin yanında əvvəlki nəsilədən intiqal edən sünnə vəsaiti və rəy ictihadı qarşısında rəftar fərqliliyi də hədis məktəbi (əhli hədis) və rəy məktəbi (əhli rəy) adıyla iki ana mövzunun və qruplaşmanın səbəbini təşkil etdi.

Əməvilərin sonu ilə Abbasilər dövrünün başlarında Hicaz (və ya Mədinə) mərkəzli olaraq ibarət olan fiqh məktəbi əhli hədis (və ya əhli əsər), İraq mərkəzli olaraq ibarət olan fiqh məktəbi də əhli rəy adıyla xatırlanmağa başlanmışdı. Hər iki məktəb də kitab, sünnə və səhabə icmasını hökm qaynağı olaraq istifadə etməklə birlikdə, Hicazlılar Mədinə xalqının ənənəsinə Hz. Peyğəmbərin yaşayan sünnəsi deyərək ayrı bir

dəyər verdilər və mühitləri gərəyi əllərində olan zəngin hədis vəsaitiylə kifayətlənməyə çalışdılar. Həyat tərzinin və qarşılaşılan məsələlərin olduqca sadə olması səbəbiylə bölgədə rəy fəaliyyətinə ciddi bir ehtiyacın olmadığı, ayrıca bu fakihlərin də hədisdən cavabını tapa bilmədikləri yeni fiqhi məsələlərdə ictihad etmə mövzusunda xeyli utancaq davrandıqları bilinməkdədir.

İraqlı fakihlər isə, bölgədə hakim olan fikri və siyasi qarışıqlığın, ictimai şərtlərin Hicaz nisbətə xeyli fərqli meydana gəlinin təbii nəticəsi olaraq, qarşılaşdıqları yeni məsələlərin dini hökmünü ictihad edərək təyin etmə və təşəbbüsü qaçırmama, rəvayət edilən hədisləri də vasvasılıqla araşdıraraq daha ehtiyatlı qarşılama yolunu seçdilər. Bu iki məktəb bir baxıma, Quran və Sünnə mətnlərini anlamada və şərh etmədə lafızla yəni deyilənlə kifayətlənmə ilə ləfzin yanında məqsədi yəni deyilmək istənəni də göz qarşısında saxlama və rəvayətlərin məzmun tənqidinə də yer vermə şəklində yekunlaşdırıla biləcək və hər dövrdə İslam alimləri arasında varlığını qoruyacaq olan iki fərqli mövzunulu bünyəsində saxlamaqda və ya qismən təmsil etməkdə idi.

Təbiin və təbəut-təbiin dövrlərində başda Hicaz və İraq olmaq üzrə müxtəlif bölgələrdə və mərkəzlərdə davam edən rəy, fətva və tədris fəaliyyətinin hicri II əsrin ortalarından etibarən daha sistemli və doktriner hala gəldiyi, əvvəl Kufədə Əbu Hənifə və şagirdlərinin əhli rəy fiqhini, sonra da Mədinədə İmam Malikin və şagirdlərinin əhli hədis fiqhini zənginləşdirərək məktəbləşdirdiyi, bu elm halqalarında doktriner bir fiqh təhsil və müzakirə mühitinin qurulduğu və bunu məhsuldar tərtib fəaliyyətinin izlədiyi görülür.

Bunu reaksiyaçı və ya sintezçi digər fiqhi məktəbləşmələr izləmiş və nəticədə azadlıqçı və xoşgörüslü bir ictihad mühitində zəngin doktriner müzakirələrin edilməsinə və irəlində məzhəb olaraq şəkillənəcək yeni fiqhi meydana gəlmələrin ortaya çıxmasına imkan hazırlanmışdır.

İctihadı görüşlər və fiqhi məktəbləşmələr haqqında yaxşı niyyətlə edilən səhvlə icihad üçün belə əcr olduğu qanunundan hərəkətlə, haqq-batıl, sünnə-bidat ayrımı və xarakterizə etməsi doğru olmayıb ən çox məqsədə uyğun-isabətsiz, yanlış-dogru kimi xarakterizə etmələr edilə bilər. Siyasi və etiqadı bir hərəkət olan Şiənin eyni zamanda özünə xas fiqhi doktrina və həll də çıxardığını, ancaq Şiənin Əhli sünnə xaricində tutulmasının səbəbinin məzhəbin fiqhi fikirləri deyil siyasi tutumu və etiqadı fikirləri olduğunu burada təkrar xatırlatmaq lazımdır. Şiə qisiminin ayrı bir blok meydana gətirməsi və hicri ilk əsrlərdə münferit görüş və məktəblərin çoxunun da zamanla unudulması və ya tərəfdarlarının qalmaması nəticəsi, Sünni dünyada Hənəfi, Maliki, Şafi və Hənəbəli məzhəbləri qalmış, Şiə seqmentində də Cəfəriyyə və Zeydiyyə məzhəbləri qeydə dəyər ölçüdə məşhurluq qazanmış və günümüzə qədər müəyyən sıxlıqda həyata imkanı tapmışdır.

b) Fiqh Məzhəbləri

Etiqadı təriqətlər kimi fiqh məzhəblərinin də böyük qisimi qurucusu sayılan müctəhidlərin adlarına nisbətə xatırlanalar. Burada «dörd məzhəb» adıyla şöhrət tapmış Sünni fiqh məktəbləri olan Hənəfi, Maliki, Şafi və Hənəbəli məzhəbləri ilə digər fiqh məktəbləri haqqında xülasə məlumat verilməklə kifayətlənəcəkdir.

Hənəfi məzhəbi Sünni fiqh məktəblərinin xronoloji sıra etibarilə ilki olub, İmamı Əzəm Əbu Hənifəyə nisbət edildiyi üçün bu adla xatırlanmışdır. İmamı Əzəm Əbu Hənifənin əsl adı Numan ibn Sabitdir. 80-ci ildə(699) Kufədə doğulmuş, 150-ci ildə (767) Bağdatda vəfat etmişdir. Əslən Türk və ya Fars olduğu istiqamətində görüşlər vardır. Numan ibn Sabit, Hənəfi məzhəbi mühitində «İmamı Əzəm» (böyük imam) ləqəbi ilə xatırlanar. Dindar və varlıqlı bir ailədən gələn Numan ibn Sabit əvvəl Kufədə Qurani Kərimi hişf edib, sərf, zəif, şeir

və ədəbiyyat, cədəl və kəlam öyrəndi. Kufə, Basra və İraqın irəli gələn ustadlarından hədis dinlədi.

İyirmi yaşının bir az üzərindəyəkən İraqın ən məşhur fakihisi və İraq fiqhinin ustası Hammad ibn Əbu Süleymanın (ö. 119/738) elm halqasına qatıldı və uzun zaman bu dərslər halqasına davam etdi. Bu vaxt Cəfər əs-Sadiq, Məhəmməd əl-Baqir də daxil olmaq üzrə bir çox alimdən istifadə etdi.

Əbu Hənifə, Hammad ibn Əbu Süleymanın vəfatı üzərində Onun kürsüsünə keçdi və dərslər verməyə başladı. Təqva sahibi, ağıllı, mövzulara hakim və bildiklərini şirin dil, gülərləz və köklü ifadələrlə izah edən yaxşı bir ustad olduğu qısa zamanda duyuldu və çox keçmədən dərslər halqası dövrün irəli gələn elm mütəxəssisinin qatıldığı və fiqhi məsələlərin və həllərinin dərşinə müzakirə edildiyi irəli səviyyə bir fiqh akademiyasına çevrildi. Qırx yaşlarında başlamış olduğu bu təhsil həyatına otuz il qədər davam etdi. Onun dərslər halqalarında yetişən tələbələrin sayının 4 mini aşdığı və bunlardan qırx qədərinin icihad dərəcəsinə çatdığı nəql edilir.

Əbu Hənifənin ticari həyatın və gündəlik məsələlərin içində olması, insanların problem, təmayül və ehtiyaclarını yaxından tanıması da, ictheadlarının qəbul görməsini təmin etmiş və tətbiq olunma şansını artırmışdır.

Əbu Hənifə, müəllimləri tərəfindən özünə intiqal etdirilən əvvəlki nəsillərə aid fiqhi fikirləri, rəvayətləri və elmi mirası, içində olduğu dövrün şərtlərini və insanların ehtiyaclarını diqqətə götürərək dinin ümumi qanun və məqsədləri baxımından yenidən qiymətləndirməyə və məhdud naslar ilə sərhədsiz hadisələr, nəqlin hökmü ilə ağıllın şərhli, hədis ilə rəy arasında məqbul bir tarazlıq qərargaha çalışmışdır. Bunun üçün də ənənə və adəti, Quranın ümumi qanunlarını, ictimai mənfəəti daim göz qarşısında saxlamış və istehsan metodunu sıxlıqla istifadə etmişdir.

Verdiyi hökm və fətvalarında şəxsi təşəbbüs və məsuliyyətin, adam haqq və azadlıqlarının qorunmasını qanun

əldə etmişdir. Onun bu metodu və rəftarı, daha sonra adına izafə edilərək meydana gələcək olan Hənəfi məzhəbinin də ümumi əsaslarını və metodunu təşkil etmişdir.

İmamı Əzəm Əbu Hənifənin tələbələri Onun tədrisatını davam etdirdilər və Ondan öyrəndikləri üsula uyğun gələrək qaynaqlardan hökm istinbatını davam etdirdilər.

Tələbələrindən xüsusilə ictihad dərəcəsinə yüksələnələr, xüsusilə də Əbu Yusuf və İmam Məhəmməd müəllimlərinin görüş və fətvalarını təsnif və tərtib işinə giriş idilər.

Hənəfi məzhəbi İraqda doğulmuş və Abbasilər dövründə Əbu Yusufun «qazil qudat» (baş qazı) olması ilə dövlətin başlıca fiqh məzhəbi halına gəlmişdir. Hənəfi məzhəbi xüsusilə şərqə doğru yayılaraq Xorasan və Maveraünnehirdə böyük bir inkişaf göstərmişdir. Bir çox Hənəfi fakihləri də buralardan yetişmişdir. Abbasi dövrü sona çatınca yayılma dayanmışsa da Osmanlı Dövlətinin qurulması və bu məzhəbi ölkə daxilində hüquqi sabitliyi və mühakimə birliyini təmin etmək məqsədiylə sanki dövlətin rəsmi məzhəbi olaraq mənimsəməsi üzərinə təsir sahəsi yenidən genişləmişdir. Bu gün Türkiyə, Əfqanıstan, Türkiyə və Balkanlarda Hənəfi məzhəbi çox məşhurdur. Digər məzhəb mənsublarının çox az olduğu Hindistanda və Pakistanda isə Hənəfi məzhəbinin tək məzhəb olduğu deyilə bilər.

Maliki məzhəbi, fiqh məktəblərinin xronoloji sıra etibarilə ikincisi olub, böyük hədis və fiqh məlumatı Malik ibn Ənəsə nisbət edildiyi üçün bu adla xatırlanmışdır. İmam Malik ibn Ənəs, 93-cü ildə (712) Mədinədə dünyaya gəlmişdir.

Orada yetişdi. Mədinə o dövrdə, Peyğəmbərin hədisləri və səhabə və tabiilər fətvaları baxımından bir mərkəz idi. Malik ibn Ənəs beləsinə zəngin bir elm atmosferində təhsil təhsil aldı. İbn Azadımız, İbn Ömər azatlısı Nafi, İbn Şihab əz-Zühri, Yəhya ibn Səid kimi tanınmış tabiiələr alimlərindən hədis və fiqh dərsləri götürdü. Yetkinluq çağına gəlincə, Mədinədə Məscidi Nəbəvidə dərslər və fətva verməyə başladı. Dövründə Mədinə fiqhinin imamı olaraq tanındı, ətrafında geniş bir elm

halqası meydana gəldi, şagirdlər yetişdirdi və 179-cü ildə (795) vəfat etdi.

Şagirdlərinin rəvayətlərindən və məzhəbin üsulunu yazan alimlərin ifadələrindən İmam Malikin hökm istinbatında kitab, sünnə, icma, səhabə kavli, ənənə və adət dəlilləri xaricində qiyas, bənzətmə, məsləhət, mənfi halların qarşısını almaq kimi dəlillərə də müraciət etdiyi aydın olmaqdadır. İmam Malikin fiqhinin ən diqqətə qarpan xüsusiyyəti, Mədinə xalqının tətbiqinə (əməli əhli Mədinə) çox əhəmiyyət verməsidir. O xəbəri vahidi qəbul üçün, bu xəbərin Mədinəlilərin əməlinə müxalif olmamasını şərt qəçmişdir. Ona görə, Mədinəlilərin əməli mütləq sünnə dərəcəsinə uyundur. Çünki, İmam Malik zamanındakı Mədinə manevri, Hz. Peyğəmbər dövründən təvəttür sayının çox üzərində birliklər vasitəsilə intiqal etdirilmiş tətbiqlərdir. Hz. Peyğəmbər təxminən On il Onların içində yaşamış, Onların ənənə və adətlərini görmüş, İslamın ruhuna zidd olanlarını ilga etmiş, bir qismini düzəltmiş, digər bir qismini də olduğu kimi buraxmışdır. Bu halda bu tətbiqin (əməlin) mütləq sünnə dərəcəsinə uyundur.

Maliki məzhəbi iki göndər yayılmışdır. Bunlardan biri İmam Malikin yazdığı əsərlər, ikincisi də Onun tələbələrindən tərtib və təhsil fəaliyyətidir. Ölkənin müxtəlif bölgələrindən xüsusilə də Misir və Şimal Afrika tərəfindən gələn şagirdlər daha sonra bölgələrinə dönərək İmam Malikin görüş və fətvalarını yaydılar. Sahnunun (ö. 240/854) liderliyində tərtib edilən və İmam Malikin və yaxın şagirdlərinin fikirlərini yığan əl-Müdəvvənə adlı həcmli əsər, Muvatta ilə birlikdə Maliki məzhəbinin təməli iki kitabı sayılır.

Maliki məzhəbi, əvvəl Hicaz bölgəsində yayılmış, sonra İmam Malikin Esed ibn Furat, Abdullah ibn Vehb, Əbdürrəhman ibn Noyabr kimi tələbələri vasitəsilə Misir, Şimal Afrika və Əndəlüsə yayılmışdır. Hətta, bu məzhəb bir zamanlar İspaniyada Əndəlüs Əməvi dövlətinin rəsmi məzhəbi olmuşdur.

İndiki vaxtda Misirdə, Şimal Afrikada (Tunis, Cəzair, Fas), Sudanda Maliki məzhəbi çox məşhurdur. Hicaz bölgəsində isə, Malikilərin sayı olduqca azdır. Şafi məzhəbinin qurucusu sayılan, Məhəmməd ibn İdris əş-Şafi 150-ci ildə (767) Qəzzə şəhərində (Fələstin) anadan oldu. İmam Malikdən Mədinə fiqhini, İmam Məhəmməddən İraq fiqhini öyrəndi. Beləcə Hicaz fiqhi ilə İraq fiqhini birləşdirdi. İmam Şafi Bağdadda ehtimalla iki il qədər qaldıqdan sonra Məkkəyə döndü və Məkkədə doqquz il dərs verdi. Bu aşırı Şafinin elm həyatının ən məhsuldar dövrüdür. Çünki, o, Məkkəyə əhli rəy fiqhi ilə əhli hədis fiqhini birləşdirərək dönmüş, etdiyi səyahətlərdə əsrində yaşayan alimlərin fikirlərinə vəqf olmuş, Onları araşdırmış, rəvayət etdikləri hədislərin çoxunu yığmışdı.

İmam Şafi hicri 195-ci ildə təkrar Bağdada gəldi. Bu ikinci gəlişində, artıq o İraq və Hicaz fiqh məktəblərini dərininə araşdırmış, fiqhdə öz üsulunu ortaya qoymuş olaraq tələbə yetişdirməyə başladı. Hicri 198-ci ildə Misirə getdi və 204-ci ildə (820) orada vəfat etdi. Vəfat etdiyi zaman əlli dörd yaşında idi. Misirdə qaldığı dörd il içində təcrübələri və yeni mühitin şərtləri işığında köhnə məlumatlarını yenidən dərs etməyə başladı, bəzi fikirlərindən imtina etdi, yenilərini ortaya qoydu. Beləcə Onun rücu etdiyi köhnə fikirləri ilə yeni fikirlərdən ibarət olan «məzhəbi qədim»i və «məzhəbi cedid»i təşəkkül etmiş oldu. O hicri 204-ci ildə Misirdə vəfat etdiyi zaman arxasında zəngin bir fiqh xəzinəsi və izdiham bir tələbə birliyi buraxdı.

Məkkə, Bağdad və Misirdə yetişdirdiyi seçmə tələbələri Onun əsərlərini oxutdular, fikirlərini və digər fakihlərlə olan ixtilaflarını nəql etdilər. əlbəttə bu şagirdlərin getdikcə genişlənmən dərs halqaları nəticəsində Şafi məzhəbi ortaya çıxmış oldu.

Şafi məzhəbi əvvəl Misirdə sonra Suriya, İraq, Xorasansa və Maveraünnehirdə yayıldı. Çox vaxt fətvada və təhsildə Hənəfilərlə yan-yanı iştirak etdi. Bu gün Şafi məzhəbi ölkəmi-

zin cənub-şərq və şərq elləri ilə yuxarıda sayılan bölgələrdə məşhur vəziyyətdədir.

Hənəbi məzhəbinin qurucusu sayılan, Əhməd ibn Hənəbəl hicri 164-ci ildə Bağdadda dünyaya gəldi. Gənc yaşdan etibarən Bağdadda hədis toplamaya başladı. Hicri 186 ilinə qədər hədis alimlərindən dinlədiyi bütün hədisləri qələmə aldı. Hədis araşdırma və təsbiti məqsədiylə İslam ölkələrini diyar diyar gəzdi. Əhməd ibn Hənəbəl hədis elmində rəvayətə əhəmiyyət verdiyi qədər, naslardan hökm çıxırmağa da etina göstərdi. O İmam Şafinin fiqhəki bilgisinə, hökm çıxırma və istinbat üsul və metoduna pərəstişkar idi. Əhməd ibn Hənəbəl Məkkədə, Bağdadda İmam Şafidən bu metodları öyrəndi və mənimsədi.

Beləcə hədisləri yalnız rəvayətlə kifayətlənməyib, Onların fiqhi mənə və məqsədlərini də araşdırdı. Yetkinluq yaşına gəldiyi zaman dərs oxutmağa və fətvə verməyə başladı. Bu dövrdə fakihlərin işləri meyvələrini vermiş, çox qiymətli fiqh əsərləri bir-bir ortaya çıxmış, ilk üç məzhəbin birinci əl qaynaqları tərtib edilmişdi. İmam Əhməd ibn Hənəbəl özünü belə zəngin bir fiqh sərəvətinin içində tapdı. Bunlardan ən yaxşı bir şəkildə istifadə etməsini bildi.

Əhməd ibn Hənəbəl ibadət və müamilat mövzularında iki ayrı üsul mənimsədi. İbadət mövzularında naslara və Sələfin əsərlərinə sıx sarıldı. Dəlilsiz hökm verməkdən çəkindi. Müamilatda da yenə Sələfin yolu olan, bir şeyin haram və ya halal olduğuna dair naslarda dəlil yoxsa o mübahdır prinsipinə sarıldı. «Əşyada əsl olan mübahlıqdır» prinsipini Hənəfi, Şafi və Malikilər də mənimsəyərlər, ancaq Hənəbilər müamilatda daha diqqətə çarpan şəkildə sərbəstlik tərəfdarıdılar. Onlar mukavele sərbəstisini ala bildiyinə geniş tutmuşlar.

Dinin haram etdiyi şərtlər müstəsna, bu məzhəb ticarətdə tərəflərin istədikləri şərtləri qaça biləcəyini hökmə bağlar. Bu məzhəbdə nassa və əsərə möhkəm möhkəmə bağlı olmanın nəticəsi bir tərəfdən ictihadla hökm əldə etmə çətinləşdirilər-

kən, digər tərəfdən nassa söykənmədən bir şeyə caiz deyil deməyi də çətinləşdirmişdir. Əşyada əsl olan mübahlıqdır qaidəsi təməl alındığı üçün mübah üfqu genişləmiş və bu dünyağörüşü böyük ölçüdə akidlərə də əks olunmuşdur.

Əhməd ibn Hənbəlin çoxu müstəqil və ya məzhəbdə müctəhid olan tələbə və müntəsibləri, Onun fikirləri ətrafında Hənbəli fiqh məktəbinin meydana gəlməsini təmin etmişlər, əvvəllər Bağdadda doğan bu məzhəb daha sonra digər İslam bölgələrinə də yayılmağa başlamışdır. Hənbəli məzhəbinin üsul və xüsusiyyətləri, təməldə Əhməd ibn Hənbəlin metodologiyası və fiqhi fikirlərinə söykənir. Məzhəbin ayırıcı xüsusiyyəti olaraq rəy və müqayisədən çox ayə, hədis və səhabə kavli kimi nəqli dəlillərə söykənməsi diqqət çəkər. Məzhəbdə bir baxıma hadisə söykənən fiqh anlayışı hakimdir. Yalnız həqiqətən qarşılaşılan problemlərə həll çıxırılmışdır. Texniki mənada tam bir fiqh məzhəbi deyil, bir cür hədis məktəbi olaraq da görüldüyü üçün, Hənbəliliyi fiqh məzhəbləri arasında saymayanlar da vardır. Əhməd ibn Hənbəlin, dövründə Şiəyə və digər Əhli sünne xarici fikri və etiqadı axınlara qarşı mübarizə etməsi, Onlara qarşı hədisləri və ənənəvi din anlayışını (Sələfilik) müdafiə etmiş olması, Onu dövründə Əhli sünnenin nümayəndəsi mövqeyinə gətirmiş, Hənbəliliyin fiqh məzhəbi olmasında bu xüsusun böyük təsiri olmuşdur. Ancaq Hənbəliliyin fikri və fiqhi inkişafında yuxarıda zikr edilən tərtib fəaliyyətlərinin yanında İbn Teymiyyə və şagirdi İbn Qəyyum əl-Cəvziyyənin əsərlərinin də böyük payı vardır.

Son əsrdə Ərəb dünyasında baş göstərən və dini olduğu qədər siyasi və sosyo iqtisadi bir mahiyyət də ifadə edən Vehhabilik hərəkatı, xüsusilə əqaid sahəsindəki fikirləri və Sələfi rəftarı səbəbiylə Hənbəli məzhəbini özlərinə yaxın tapdığı üçün Hənbəli məzhəbi indiki vaxtda başda Hicaz bölgəsi olmaq üzrə İraq, Suriya, Fələstin və Misirdə də bir xeyli tərəfdar tapmış vəziyyətdədir.

Hənbəli məzhəbi bu gün Səudiyyə ərəbistanında rəsmi məzhəb mövqeyindədir. Rəy və ictihad fəaliyyətinin sıxlaşmış fiqhi düşüncənin daha doktriner və sistematik hala gəldiyi və xoşgörürlü-azadlıqçı bir fikri müzakirə mühitinin olduğu hicri II və III əsrdə, yuxarıda haqqlarında xülasə məlumat verilən dörd böyük Sünni fiqh məzhəbinin imamının və şagirdlərinin yanında bir çox böyük və müstəqil müctəhidin yetişdiyi və bunların da fikirləri ətrafında qismən bir qruplaşmanın olduğu bilinməkdədir. Bunlar arasında Məkkədə Süfyan ibn Uyeyne (ö. 198/813), Kufədə Süfyan əs-Sevri (ö. 161/778), İbn Əbu Leyla (ö. 148/765), İbn Şübrümə (ö. 144/761), Bağdadda Əbu Sevər (ö. 240/854), Davud əz-Zahiri (ö. 270/883). İbn Cərir ət-Taberi (ö. 310/922), Misirdə Leys ibn Sad (ö. 175/791), Basrada Həsəni Bəsri (ö. 110/728), Şamda Evzai (ö. 157/774), Nişaburda İshak ibn Rəhuyə (ö. 238/853) sayıla bilər. İctihad metodları və dəlillərdən hökm çıxırma baxımından özlərinə xas fikirləri olması etibarilə müstəqil bir müctəhid olan bu və bənzəri fakihlərin bir çoxu sonradan müntəsibləri qalmadığı üçün məzhəb imamı olaraq tanınmamış və fikirləri məzhəb olaraq hərəkatı həyata əks etməmişdir.

Bununla birlikdə ilk dövr hədis və fiqh ədəbiyyatında fikirlərinə yer verilən bu müctəhidlər, həm İslam hüququnun doktrina ölçüsünü və şərh-həll zənginliyini göstərməsi həm də günümüzdəki qanunlaşdırmalarda ehtiyac duyula biləcək alternativ həlləri xatırlatması istiqamətiylə ayrı bir əhəmiyyət daşıyarlər.

İndiki vaxtda müntəsibi qalmamış olmasına baxmayaraq rəy və ictihad hərəkatına qarşı davam etdirdiyi sərt tənqidlərlə, fərqli dünyağörüşlərlə və fikirlərlə fiqh mədəniyyətinə ayrı bir zənginlik qazandıran Zahiriyyə məktəbi və bu məktəbin iki böyük imamı Davud əz-Zahiri (ö. 270/883) və İbn Həzm (ö. 456/1064) burada ayrıca xatırlanmağa dəyər. Müqayisəyə və rəy ictihadına şiddətlə qarşı çıxıb ayə və hədislərin zahirinə yapışmanın tək yol olduğunu müdafiə edən bu məktəb

hicri IV əsrdən etibarən bir müddət təsirli olmuş isə də daha sonra, qismən yaxın bir anlayışa sahib olan Şafi məzhəbi içində ərimişdir. Fiqhin üsul və furu sahəsində bir çox əsər verən və özündən əvvəlki fakihlərin fikirlərinə və metodlarına naslarn ləfzini əsas götürmə və hadisə bağlılıq ənənəsi içində qalaraq ciddi bir tənqid yönəldən İbn Həzm, məktəbin fiqh istiqaməti ön plana çıxan bir məzhəb halında tanınmasını da təmin etmişdir.

Sünni məzhəblərin xaricində qalan fiqhi məzhəb və məktəblərin, müntəsibləri etibarilə ən əhəmiyyətli qisimini Şiə qrupunda iştirak edən fiqhi məktəblər təşkil edər.

Şiə əsasən başlanğıcda siyasi, davamında da etiqadı bir qruplaşma ikən məzhəbləşmə müddətinə bağlı olaraq özünə xas fiqh doktrina və tətbiqi də inkişaf etdirdiyindən Şiənin üç böyük təriqəti eyni zamanda bir fiqh məzhəbi olaraq da görülmə bilər. İmamıyyə əqid və fiqhdə Cəfər əs-Sadiqin fikirlərini əsas götürdüyündən Cəfəriyyə olaraq da xatırlanar. Cəfəri fiqhində Sünni seqmentdəki əhli hədis əhli rəy ayrımını qismən xatırladılar tərzdə iki təməl meyl görülmə və bunların nümayəndələri Ahbarilər və Üsulular deyər xatırlanarlar. Birincilər hökm çıxırmada hədisləri əsas götürər və Quranın da ancaq bu hədislərlə aydın ola biləcəyini söyləyərkən ikinci qrup kitab, sünnə, icma və ağıl şəklində dörd dəlildən danışar. Ancaq Şiənin sünnə və icma anlayışı Sünni məzhəblərindən olduqca fərqli olub Hz. Peyğəmbərin və günahsız imamların (on iki imam) söz, hərəkət və təsdiqlərini ölçü götürər, yalnız Əhli beytin rəvayət etdiyi hədisləri qəbul edərler. Müta nikahını caiz görmə, dəstəmazda çılpaq ayaqların üstünə sığalı kafi sayma, boşamada iki şahid zəruriliyi, beş vaxt namazı cəm yoluyla üç vaxtda etmə, zəkəti (xüms) din adamları əliylə toplama kimi bəzi fərqli görüş və tətbiqləri vardır.

Şiənin digər qolu olan Zeydiyyə, fiqhi fikirləri etibarilə Hənəfi məzhəbinə bir xeyli yaxındır. Mest üzərinə sığalı, qeyri müsliimin kəsdiyini yeməyi və Əhli kitabdan bir qadınla

evlənməyi caiz görməzlər. Əsasən bir siyasi-etiqadı təriqət hərəkəti olan Şiənin digər qolları və ya Xaricilik fiqh sahəsində bəzi fərqli görüşlərə sahib isə də bu cür fiqhi fərqliliklər digər Sünni fiqh məzhəbləri içində də mövcud olduğundan çox bir əhəmiyyət daşımazlar.

c) Məzhəbə Bağlılıq və Təlfiq

İslam dünyasında ilk dövrlərdən etibarən sıx bir ictimad və rəy fəaliyyətinin davam etdirildiyi, bunun təbii nəticəsi olaraq müxtəlif bölgələrdə elm halqalarının, elmi ənənə və məktəbləşmənin meydana gəldiyi IV (X) əsrdən etibarən də fiqh müddətinin xalq nəzdində də sürətləndiyi bilinməkdədir. Abbasilərdən etibarən İslam dövlətlərinin kadükudatlıq və rəsmi məzhəb tətbiqi, məzhəb fiqhlərini əsas alan tərtib və tədris fəaliyyəti kimi amillərin yanında Əyyubi və Məmlüklər dövrü tətbiqləri nəticəsində Sünni müsəlmanlar arasında təxminən olaraq V (XI) əsrin sonlarından etibarən bu günki, dörd fiqh məzhəbinin taxararar etdiyi görülmə. O tarixlərdən etibarən də məzhəb, məzhəbə bağlılıq, ictimad, təqlid və təlfiq kimi məsələlər gərək avamı gərəkse intellektual ölçüdə müzakirə edilmişdir.

aa) Məzhəbə Bağlanmanın Tarixi və Fikri Təməlləri

İslam hüquq tarixində məzhəblər mövzusunu yaxşı təhlil edə bilmək üçün bu üç başlığı bir-birindən ayırt etmək lazımdır:

1. Məzhəblərin ortaya çıxması və meydana gəlməsi.
2. Məzhəblərin sabitlik qazanması (məzhəb reallığının cəmiyyətdə yer etməsi).
3. Məzhəblərin müəyyən bölgələrdə yayılmış və tutulmuş olması.

Birinci başlıqla əlaqədar olaraq bu qədərini söyləmək hərhalda yetər: Fərqli başa düşülməyə uyğun yazılı bir qaynaqdan hökm çıxırma vəziyyətində olan hakim və ya hüquqçuların fərqli üsullar izləyə biləcəklərini hüquq biliklərinə sahib hər

kəs qəbul edər. Bundan ayrı olaraq İslam hüququnun ikinci əsl qaynağı olan sünnə vəsaitinin məhdudlaşdırılmasında əhəmiyyətli baxış fərqliliklərinin olması (hədəsin tərtibi əvvəlində bir alimə çatan hədisin başqa bir alimə çatmamış olması, gərək tərtib əvvəlində gərəksə tərtib sonrasında bir alimin səhih saydığı hədisi digərinin səhih saymaması, beləcə birincisi baxımından mövzu nas ilə təşkil edilmiş olduğu halda digərinə görə mövzu haqqında qanun boşluğunun olduğunun qəbulu) vakıası xatırlansa görüş ayrılıqlarının yeni bir ölçü qazanmış olacağını qavramaq güc olmaz.

Üçüncü başlıqla əlaqədar olaraq, yəni bir məzhəbin müəyyən yerlərdə yayılmasının amilləri ətrafında İslam hüquq tarixi yazıçıları dəyişik təsbitlər ortaya qoymuşlar. Bu çərçivədə bir məzhəbin müəyyən dövrlərdə dövlətin dəstəyini götürmüş olması və ya bir məzhəbin meyl və qanunlarıyla müəyyən bir bölgənin mədəniyyətinin və ictimai quruluşunun uyğunluq ifadə etməsi kimi amillər xatırlana bilər.

Bir məzhəbə bağlanmanın lazımlı olub olmadığı və birdən çox məzhəbdən faydalanmanın təhlükəli olub olmadığı sualına sağlam bir cavab tapa bilmənin yolu isə, yuxarıdakı ikinci başlığın tədqiqindən yəni «məzhəblərin sabitlik qazanmasının təməlinə hansı ehtiyacın yatdığı» təsbit etməkdən keçər.

Səhabəsi kiram və tabiilər dövrlərində hələ məzhəblər meydana gəlməmişdi. Bir müsəlman qarşılaşdığı dini bir məsələ üçün, güvəndiyi alimin fikrinə müraciət edir, tutumunu buna görə nizamlayırdı. Hakimlər də önlərinə gətirilən hüquqi itiləfləri ya öz ictihadları ilə ya da ittiba etdikləri bir müctəhidin ictihadına görə təhlil edirdilər. Zamanla, İslam ölkəsinin fərqli bölgələrində fərqli hökmlər tətbiq olunur olmasının cəmiyyətdə əhəmiyyətli narahatlıqlara gətirib çıxırmağa başladığı aydın olmaqdadır.

Əsasən, bir məsələdə dəlil və şərh fərqliliyi səbəbiylə birinə döşəmə döşəməyə zidd iki həlli elmi baxımdan izah etmək çox güc olmağa bilər. Məsələn, bir fakihin təzminat

ödənməsi lazım olacağına hökm etdiyi bir hadisədə başqa bir fakih təzminata gərək olmadığına, bir fakih qadının hakim hökmüylə evliliyin sona çatdırılması (tefrik) tələbinin qəbul edilməsi lazım olduğuna hökm etdiyi bir hadisədə bir başqa fakih hakimə belə bir səlahiyyət verilməyəcəyinə, hətta bir fakih qisas lazım olacağına hökm etdiyi bir hadisədə başqa bir fakih qisas edilə bilməyəcəyinə hökm edə bilər və bu ictihadların razı salıcı elmi izahları ola bilər.

Necə ki, fiqh kitabları bu cür görüş ayrılıqlarıyla doludur və bu fərqli görüşlər dəyişik alimlər tərəfindən müdafiə olunmuşdur. Yəni, fərqli ölkələrdə və ya bir ölkədə olmaqla birlikdə fərqli zamanlarda, bu bir-birinə zidd həllərin hər kəsə tətbiq olunması halında, -tərəflərdən biri məhkəmə qərarını özü üçün ağır tapsa belə- bu hökmlərin kəslərin ədalət duyğularını təhqir etmədən varlığını qoruması çox güc olmağa bilər. Necə ki, «Şəriətin kəsdiiy barmaq ağrımaz» epigramı bu anlayışı əks etdirməkdədir.

Lakin eyni cəmiyyətdə yaşayan fərdlərə, qəza (mühakimə) sahəsində fərqli hökmlərin tətbiq olunmasına imkan verilməsi halında bu, qısa zamanda əhəmiyyətli sancılar meydana gətirər və hüquq anarxiyasına gətirib çıxırar.

Əlbəttə Abbasi xilafətinin başlarında İslam ölkəsində bu istiqamətdə inkişaf edən gedişatı fərqi nə varan dövlət sekretaryasında vəzifəli Abdullah ibn Mukaffa, dövlət başçısına təqdim etdiyi ümumi bir hesabatda, hüquq anarxiyasını aradan qaldırıcı tədbirlər alınmasını mülahizə ehtiyacını duymuşdur. Bu hesabatda belə deyilirdi:

«Əməril mömininin (xəlifənin)... üzərinə əyilməsi lazım olan xüsuslardan biri də, çox əhəmiyyətli itiləflərə gətirib çıxıran bir-biriylə ziddiyyətli fərqli hökmlər məsələsidir. Kaş ki, əməriliminin, bu fərqli hökm və tətbiqlərin -hər bir tərəfin sünnədən və müqayisədən söykəndüyü dəlillərlə birlikdə-yığılıb bir kitab halında özünə təqdim edilməsini əmr etsə, sonra bunlara baxıb birləşdirici və qəti xarakterdə bir kitab

yazsə, ümid edirik ki, Allah səhv ilə doğrunun qarışığı olan bu hökmləri tək bir doğru hökm edər». Qısaca İbn ül-Mukaffa ölkə daxilində bir qanunlaşdırmağa gedilməsini təklif edirdi.

Şühəsis fiqui hökmlərin tərtibinin (yığılıb qanun halına gətirilməsinin) faydalarının yanında bəzi qorxuları da vardı. Ayrıca İslam hüququnun əsl qaynaqlarından sünnənin hələ tərtib edilməmiş olması da, bu biyanda diqqətə alınması lazımlı çox əhəmiyyətli bir xüsüs idi. Buna görə İmam Malik, xəlifənin qanunlaşdırma istiqamətindəki təklifini qəbul etmədi.

Nəticə olaraq, İslam dünyasındakı bu ilk qanunlaşdırma cəhdinin müsbət nəticələnmədiyi görülməkdədir. Lakin bu, haqqında danışılan cəhdi hərəkətə keçirən ehtiyacın ortadan qalxdığı mənasını verməz. Əksinə bu istiqamətdəki ehtiyac zamanın irəliləməsi ilə özünü daha çox hiss etdirər olmuşdu.

Əlbəttə bu açmaz (bir tərəfdən hüquq birliyi ehtiyacının olması, digər tərəfdən qanunlaşdırmağa gidiləməsi) qarşısında müsəlman cəmiyyətlər spontane (özbaşına) bir təhlil et bu məsələni həll etmək vəziyyətində qalmışlar. Bu həll də məzhəblərin sabitlik qazanması, bir mənada, bir məzhəbin əsas alınıb Ona qanun missiyasının gördürülməsi olmuşdur.

Artıq bir məzhəbin həlləri bəzi mövzularda digər məzhəblərdəkilərə görə -cəmiyyətin ehtiyaclarını qarşılama, fəkihe və hakimə doyurucu görünmə və hətta ədalət duyğusunu təmin etmə cəhətdən- daha zəif görünsə belə, hüquq birliyinin təmin edilmiş olması digər istiqamətlərdəki qorxuları əhəmiyyətli ölçüdə yüngülləşdirmiş olurdu. Beləcə İslam dünyası -bəzi məhdud və mevzii tənzimləmələr bir tərəfə- birdən çox məzhəbdən faydalanaraq cəmiyyət ümumisinə tətbiq olunacaq hüquqi hökmləri qanun halına gətirmə istiqamətindəki bir seçimə ancaq XX əsrin başlarında (1917-ci ildə Osmanlı Hüququ Ailə Fərmanını qüvvəyə qoyaraq) çata bilmiş, bir mənada, «hüquq təhlükəsizliyi» düşüncəsinə hüququn digər funksiyalarına nisbətə daha çox əhəmiyyət verilmişdir.

Bu halda, bir məzhəbə möhkəm şəkildə bağlanmanın təməl səbəbi, ziddiyyət təşkil etməzlik və öz içində əsaslı axtarışdır. Əgər məzhəblərin, öz içində tutarlılığı təmin edən metodlara sahib bir hüquq doktrinası olduğu deyilə bilsə, bir məzhəbin əsas alınması bu axtarış təmin edəcək ən yaxşı yollardan biri sayıla bilər. Fiqh üsulu əsərlərinin qələmə alınmağa başlandığı ilk dövrlərdə ortaya qoyulan rəftarlar (xüsusilə Hənəfi üsulu ətrafındakı müzakirələr və şərhlər) diqqətlə araşdırılsa, İslam alimlərinin məzhəblərə (xüsusilə öz məzhəblərinə) bu nəzərlə baxdıqları yəni Onu öz içində tutarlı qaydalar bütünü olaraq gördükləri aydın olur.

Bununla birlikdə hər məzhəbdə bu barədə tənqidə açıq nöqtələr ola biləcəyi inkar edilə bilməz. Kənar yandan, nəzəri olaraq məzhəbin üsulu öz içində tutarlı olsa da, praktik həyatın ortaya çıxırdığı ehtiyaclar və cəmiyyətdəki dəyişmələr qarşısında, ya da söykənən dəlilin (xüsusilə sünnə vəsaitinin) yenidən nəzərdən keçirilməsi ilə, fiqh sahəsində mütəxəssis kəslər tərəfindən (bir məzhəb əsas alınmaqla birlikdə bəzi məsələlərdə başqa məzhəblərdən iktibasta olma yaxud hər bir məsələni yenidən araşdıraraq ən uyğun həlli təyin etmə şəkildə) dəyişik məzhəblərdən faydalanma yoluna gedilməsi, ziddiyyət təşkil etməzlik axtarışı düşüncəsinə pozmaz.

Günümüzdə şərtlərində, hüquqi razılaşmazlıqlara (mühakimə qərarlarına) mövzu olan məsələlərdə, bu mənada ehtiyacın aradan qaldırılması -izləniləcək yol baxımından-böyük çətinliklər daşımaz. Hər bir mövzunun mütəxəssislərin tərəfindən, cəmiyyətin ehtiyaclarını qarşılacaq və dəlili ən qüvvətli görüşün təyin olunması və bu həllin qanunlaşdırılması, sonra qəzası icihadlar mexanizmi ilə bir tərəfdən bu həllərin doyurulmasının idarəsi bir tərəfdən də tətbiq birliyinin təmin edilməsi, şərtlər dəyişdikcə bu çərçivədə lazım olan dəyişikliklərin edilməsi mümkündür. Bu səbəbdən, hüquq sahəsində tək məzhəbə möhkəm bir şəkildə bağlanma düşüncəsi, təməlindəki səbəbi itirmiş deməkdir.

İslam fiqhinin yalnız günümüzdəki çərçivəsi ilə hüquq sahəsini təşkil etməklə qalmayıb adamın Allaha qarşı öhdəçiliklərini də təşkil etdiyi diqqətə alınsa, mövzuya müsəlman fərd baxımından da baxmaq gərəyi ortaya çıxır: Dar mənasıyla dini mövzularda da (ibadətlər və halal-haram mövzularında) bir müsəlmanın öz içində tutarlı qaydalar bütününi həyatına tətbiq etmək istəməsi təbiidir. Hüquq birliyinin olmadığı bir ölkədə fərqli fərqli hökmlər tətbiq olunaraq bir hüquq anarxiyası yaşanması nə qədər narahat edici isə, adamın özünü razı salan haqlılıq səbəbləri olmadan dini həyatını dəyişən, ölçüdən məhrum qaydalara görə istiqamətləndirməsi də o qədər, hətta -məhkəmə qərarlarında olduğu kimi dünyada olub bitən bir hesablaşma ilə məhdud olmadığı üçün- daha çox narahat edicidir.

Əlbəttə bu istiqamətiylə bir məzhəbə bağlılıq, adam üçün etibarlı bir yol sayıla bilər. Lakin bu, izlənilməsi zəruri ya da ən yaxşı yol olduğu mənasına da gəlməz. Avam baxımından mövzuya baxıldığında, adamın hər bir məsələdə hökmün söykəndüyü dəlilləri ölçüb dartması, bir məsələdə başqa məzhəbin hökmünü götürdüyündə metodik baxımdan ziddiyyətə düşüldükdə düşülməyəcəyini təsbit edə bilməsi gözlənilə bilməz. Bu halda Ona, bir məzhəbə bağlanmanın verdiyi etibarını təmin edici bir alternativ təqdim etmək lazımdır.

Bu mövzuda güvən verici bir üsul olmaq üzrə (adamın Allaha qarşı qulluq vəzifəsini hüzzurlə ifa edə bilməsi üçün) biri ümumi digəri xüsusi xüsusiyyətli iki yol təkliflə bilər:

Ümumi xüsusiyyətli güvən yolu, icmaya zidd olmayan (edilən tətbiqin heç bir İslam aliminin çatdığı nəticələndir bağdaştırılmaz vəziyyətə düşmədiyi) bir həll olmaq qeydi ilə, hər hansı bir müctəhidin fikiri ilə əməl edilə biləcəyinin qəbuludur. Bu yolu izləyən adam, hər bir müctəhidin Allah qatında doğru olanı araşdırmaq üçün maqsimum səyi xərcləmiş olduğu, hamısının eyni qaynaqları əsas götürdüyü və Allah qatındakı doğrunun bunlardan hər hansı birindəkinə uyğun

olduğuna dair açıq bir dəlil olmadığı nöqtəsindən hərəkət etmiş olacaq.

Fəlsəfi təməl etibarilə bu tutum tutarlı sayılar, çünki, qaynaqlar birdir və ictihadla məqsəd qoyulan hədəf birdir. Metodologiya baxımından isə tutarlılığına etibarla axıla bilməsi asan deyil. Məsələn, bir məsələdə Quranın mütevatir də olsa sünnələ nəshini qəbul etməyən bir müctəhidin fikirini tətbiq edərkən, başqa bir məsələdə Quranın mütevatir sünnələ nəshini qəbul edən bir müctəhidin fikirini tətbiq etmək, bir məsələdə, bir səhəbənin Rəsulullahdan rəvayət edib daha sonrakı təbəqələrdə tevatür sayındakı ravilərce rəvayət edilən hadisə (məşhur sünnə) metodik baxımdan ayrı bir dəyər verən müctəhidin fikirini tətbiq edərkən, başqa bir məsələdə bu cür hədisi xəbəri vahid sayan və Ona görə bir metodik rol tanıyan müctəhidin fikirini tətbiq etmək kimi vəziyyətlərə düşülməyəcəyini zəmanət etmək mümkün deyil. Bununla birlikdə, zərurət, ehtiyac kimi səbəblərlə (ki bunlar İslam fiqhinin hər kəs tərəfindən qəbul edilən qanunlarıdır) adamın birdən çox məzhəb hökmünü dini həyatında bir araya gətirməsi də, meyardan məhrum təsadüfi bir seçki etmiş olma narahatlığını ortadan qaldıran bir zəmanət sayıla bilər.

Xüsusi xüsusiyyətli güvən yolu isə, bir məsələdə hansı ictihadın dəlillərinin daha qüvvətli və içində olulan zamanın şərtlərinə daha uyğun olduğuna dair səlahiyyətli kəslərin və ya quruluşların etdikləri seçimlərin əsas alınmasıdır.

Bu cür seçimlər, əksəriyyətlə, metodik ziddiyyət şübhələrindən uzaq olub, daha çox, hədislərin səhhət dərəcələrinin nəzərdən keçirilməsinə, fərqli şərhlər yaxud məsləhətlə əlaqədar fərqli qiymətləndirmələr içindən mövcud şərtlərə ən uyğununun təyin olunmasına istiqamətlidir.

Bu ikinci yolun, avam baxımından, dini həyatı əsas-sızlıqlara düşmədən davam etdirə bilmək üçün izlənilə biləcək ən əmin yol olduğu deyilə bilər. Bu yolda, seçilən görüşün dayaqları və digər fikirlərlə müqayisə etməsinin edildiyi

nəşrləri izləyərək gedilməsi halında, bu yolun eyni zamanda adamın fiqh mədəniyyətini inkişaf etdirməsinə və beləcə cəmiyyətə bu mövzuda bir səviyyə qazandırılmasına da köməkçi olacağı şübhəsizdir.

Bu sahədə müsəlmanları işıqlandırma və Onların güvənərək uyğun gələ biləcəkləri seçimləri ortaya qoyma bərsində əlaqədar quruluşlara əhəmiyyətli vəzifələr düşdüyü açıqdır.

Bu təhlillər işığında tək məzhəbə bağlılıq və təlfiq ilə əlaqədar görüşlərə qısaca toxunub, məzhəblərin asan hökmlərini izləmə haqqında bir qiymətləndirmə etmək uyğun olur.

bb) Tək Məzhəbə Bağlılıq

«Təlfiq» mövzusu ilə «tək məzhəbə bağlılıq» məsələsi arasında möhkəm bir bağ olduğundan, əvvəl bu məsələ haqqındakı görüşlərə qısaca toxunmaq lazımdır. Bu məsələ ələ alınarkən, müctəhid olmayan bir mükəlləfin vəziyyətinin həmin olduğuna və belə bir kimsənin şəri-ameli mövzularda daim bir məzhəbə görə davranması lazım olub lazım olmadığı sualına cavab axtarıldığına diqqət yetirilməlidir. Gərək dövlət gərəksə fərd planında bir məzhəbə bağlanma gərəyini ortaya çıxıran tarixi və fikri təməllərə daha əvvəl təmas edilmişdi.

Bu bağlanmanın «fanatizm» dərəcəsinə çatmasını izləyən dövrlərdə, bir məzhəbə bağlı davranmanın və hətta həmişə o məzhəb üzrə qalmanın vacib olduğu (dahası məzhəbindən ayrılana təzir cəzası tətbiq olunması lazım olacağı) istiqamətində fikirlər irəli sürülər olmuşdur. Buna qarşılıq muhakkik alimlər, ictihad edə bilməyən bir mükəlləfin həmişə bir məzhəbə bağlı qalmasını tələb edəcək şəri bir dəlil olmadığını, belə bir kimsə üçün vacib olanın, səlahiyyətinə qanı olduğu alimlərə soruşmaq, öyrənmək və buna görə davranmaqdan ibarət olduğunu isbat etməyə çalışmışlar.

cc) Təlfiq

Təlfiq, lüğətdə, «parçanın iki kənarını birləşdirib tikmək» mənasını verir. Fiqh və üsulu fiqhdə də bu mənadan hərəkətlə, fərqli hökmlərin bir araya gətirilməsini ifadə etmək üzrə istifadə edilmişdir. Ancaq bu ortağ nöqtənin kənarında fiqh və üsulu fiqh əsərlərində təlfiq başlıca üç mənada istifadə edilmişdir:

a) Fiqh əsərlərində təlfiq sözü bəzən, ictihadı ixtilafdan qaynaqlanmayan iki fərqli hökmü birləşdirərək tətbiq etmək mənasında istifadə edilmişdir. Məsələn, «and kəffarəsində On kasıbın bir qisimini yetirmək, digərlərini geydirmək şəklində təlfiq edilməsi caiz deyil» deyilərkən bu mənə nəzərdə tutulmuşdur.

b) Fiqh üsulu əsərlərində təlfiq bəzən, bir məsələdə əvvəlki müctəhidlərin söyləmədiyi və Onların görüşlərinin ortağ nöqtəsini pozuntu edən yeni bir görüş ortaya atmaq mənasında istifadə edilmişdir. Daha çox icma bəhsində araşdırılan bu məsələnin təqlid deyil ictihad ilə əlaqədar olduğu açıqdır. Buna «ictihadda təlfiq» deyilə bilər.

c) Fiqh və fiqh üsulu əsərlərində, təlfiq deyilincə daha çox bu mənə nəzərdə tutular: Müəyyən bir məsələdə birdən çox ictihadı fikiri bir yerdə (və ya bir yerdə sayıla biləcək şəkildə, yəni birincisinin təsiri qalxmadan digəriylə) əməl edib ortaya bu müctəhidlərdən heç birinin qəbul etməyəcəyi mürəkkəb bir vəziyyətin ortaya çıxması. Təlfiqin dar mənası budur. Buna «təqliddə təlfiq» deyilir.

İslam tarixində hicri VII əsrdən etibarən müzakirə edil-məyə başlanan bu məsələ haqqında mütləq olaraq mənfi görüş ifadə edənlərə qarşı bunun caiz olduğunu müdafiə edən bir çox alim vardır. Bununla birlikdə ümumiyyətlə mühəqqiq alimlər və xüsusilə müasir araşdırmaçılar bu mövzuda bəzi qeydlər qoyulması və bu qeydlərə riayət edilməsi halında təlfiqin caiz olacağını qəbul edirlər.

Bu qeydləri beləcə yekunlaşdırmaq mümkündür:

a) Təlfiqə ehtiyac duyulması.

b) Daim asan hökmləri götürərək dini həyatın kefiliyə çevrilməməsi.

c) Bu yolun «qanuna qarşı hiylə» məqsədinə alət edilməməsi.

d) Halal-haram məsələlərində ehtiyata riayət edilməsi.

Ən geniş mənasıyla ələ alınsa təlfiq dəyişik məzhəblərin hökmlərindən faydalanmağı da (buna intiqal da deyilməkdədir), bu səbəbdən dəyişik məzhəblərin adama asan gələn hökmlərini seçməyi də ifadə edər. Dar mənasıyla təlfiq (yəni bir məsələdə birdən çox ictihadı birləşdirib bu ictihad sahiblərinin heç birinin mənimsəməyəcəyi mürəkkəb bir vəziyyət meydana gətirmə) də -bəzi qeydlərlə- təcviz edilincə, bunun (mürəkkəb bir vəziyyət meydana gətirmədən dəyişik məzhəblərdən faydalanmanın) təcviizi -ifadə edilən qeydlərə riayət şərtiylə olur.

Lakin bunda, «b» şıkkında ifadə edilən şərtə riayət etməmə ehtimalı çox qüvvətlidir. Çünki, dəyişik məzhəblərin asan hökmlərini götürərək, adamı buna yönəldən amil «asançılıq» düşüncəsidir. İslam dinindəki «asanlaşdırma» qanunu, bu qanunun məqsədlərinə uyğun olaraq istifadə edilsə qanun hədəfinə çatmış olur. Lakin bu qanun şəxsi arzulara vasitə olaraq istifadə edilsə, qanun hədəfindən azmış və dini həyat kefiliyə çevrilmiş olur.

Məzhəbə bağlılığın tarixi və fikri təməllərini açıqlayarkən ifadə edildiyi üzrə, burada üzərində durulan mövzu, hüquqi ixtilafı təhlil edəcək hökmlər (qanun və qanunlaşdırma) olmayıb, müsəlmanın dünya və axirət səadətini qazanmaq üzrə izləyəcəyi və müəyyidesi yalnız ührəvi olan qaydalar, qısaca dini həyatın tənzihi məsələsidir. Bu halda, adam bu mövzuda əsaslı fikrinə əhəmiyyət vermək, təlfiq üçün qoyulan qeydlərə riayətsizlik halında gerçəkdə özünü aldatmış olacağına şüurunda olmaq və azimet yaxud sənədi seçim mövzusunda

(Şatibinin də ifadə etdiyi üzrə) özünün fakih kimi davranmaq vəziyyətindədir.

İslam Konfransı Təşkilatına bağlı İslam Fiqh Akademiyası da 21-27 İyun 1993-ci il tarixləri arasında Bruney Darü-salamda edilən VIII dövr yığıncağında götürdüyü bir nömrəli tövsiyə qərarında, fiqh məzhəblərinin asanlıq təmin edən hökmlərini götürüb tətbiq edərəkən başlıcalarına yuxarıda toxunulan ölçülərə riayət edilməsi lazım olduğuna diqqət çəkmiş və xüsusilə adamın belə bir yol izlərkən özünü vicdani olaraq rahat hiss etməsi lazım olduğuna işarə etmişdir.

Bu vaxt, fiqh məzhəblərinə və ya məzhəb imamlarına bəzi məsələlərdə fərqli görüşlərin nisbət edilməsinin təbii qarşılınması lazım olduğuna işarə edilməsi faydalı olur. Belə ki: Əksəriyyət etibarilə məzhəb imamlarının fikirləri rəvayət yoluyla sonrakı nəsillərə intiqal etdiyindən, fiqh əsərlərində bir məsələdə eyni fakihə aid birdən çox görüş yer ala bilmiş və bunlardan hansılarının daha qüvvətli olduğunu ortaya qoymağa istiqamətli təsbitlər üzərində daim fikir birliyi meydana gəlməmişdir. Kənar yandan bir fakihin dəyişik zamanlarda və ya fərqli qiymətləndirmə səbəbiylə eyni məsələ üçün fərqli görüşlər ortaya qoyduğu da bir gerçəkdir. Xüsusilə İmam Şafinin Misirə gəldikdən sonra bir çox fikri dəyişdiyindən, ümumiyyətlə Ona nisbət edilən ictihadlarda ümumiyyətlə qədim (köhnə) və cədid (yeni) şəklində bir ayrım gedildiyi görülür.

C) TƏSƏVVÜF

İnsanın iç dünyasıyla, ruhi və mənəvi istiqamətdən özünü inkişaf etdirməsiylə əlaqədar olaraq Qurani Kərimdə, Hz. Peyğəmbərin həyatında və səhih hədislərində mövcud olan məlumatlar və istiqamətləndirmələr, ilk dövrlərdən etibarən müsəlmanların dini daha yaxşı anlama və həyata tələb və səylərinə etiqad və fiqh cəbhəsindən ayrı olaraq təsəvvüf adı

altında yekunlaşdırıla biləcək üçüncü bir cəbhə və zənginlik qazandırmışdır. Təsəvvüf sözü Quranda və hədislərdə keçməz. Hicri ilk iki əsrdə adamın öz iç dünyasındakı dərinlik və zənginliyi, coşğulu dindarlığını ifadə üçün ümumiyyətlə zühd, rikak-rekaik, təqva, ibadət kimi sözlər istifadə edilir, belə kəslərə də zahid və abid deyilirdi. Hicri III əsrdən sonra daha əhatəli olaraq təsəvvüf, sufi, sufiyə kimi terminlər istifadə edilməyə başlandı və bir dövrdən sonra təsəvvüf ayrı bir elm və davranış forması olaraq ortaya çıxdı.

Təsəvvüf, ürək təmizliyini, gözəl əxlaqı və ruh yetkinliğini mövzu götürür. Məqsəd möminləri tərbiyə etmək və mənən yüksəltməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün dünyadan çox axirətə əhəmiyyət vermək, maddi dəyərlərdən çox mənəvi dəyərlərə bağlanmaq, daha xüsusiyyətli və daha çox ibadət etmək və nəfsi intizam altına almaq lazımdır.

a) Təsəvvüf Düşüncənin Dini və Fikri Təməlləri

İslam, möminlərin dünya həyatına və maddi zövqlərə dalmamalarını, axirətə və mənəvi dəyərlərə prioritet vermələrini istər. Uca Allah belə buyurur: «Azğınlaşan və dünya həyatını seçənin gedəcəyi yer cəhənnəmdir» (ən-Naziat 79/38). «Siz dünya həyatını seçirsiniz amma axirət həyatı daha xeyirli və daha qalıcıdır» (əl-Ala 87/16). Təsəvvüfdə dünya həyatına axirət həyatı qədər və ya daha çox əhəmiyyət verməmək əsasdır. Bu nöqtə Qurani Kərimdə və hədisi şəriflərdə də qüvvətlə vurğulanmışdır.

Allah Təala buyurur: «Dünya həyatı hiyləçi bir əmtədən başqa bir şey deyil» (Ali İmran 3/185). «Doğrusu dünya həyatı ancaq bir oyun və əyləncədir» (Məhəmməd 47/36). «Allahın vədi haqqdır, əsləçəkin dünya həyatı sizi aldatmasın və şeytan Allahın əfvinə güvəndirərək sizi aldatmasın» (Loğman 31/33). «Dünya mənfəəti əhəmiyyətsizdir, təqva sahibləri üçün axirət daha xeyirlidir» (ən-nisə 4/77). «Bu dünya həyatı yalnız bir oyun və əyləncədir, axirət isə gerçək bir həyatdır» (Ənkəbut

29/64). «Dünya həyatı yalnız bir oyun, bir əyləncə, bir bəzək, aranızda bir oğünmə vəsiləsi və daha çox sərvət və övlada sahib olma yarışdır» (əl-Hədid 57/20). «Mal və övlad dünya həyatının bəzəyidir. Qalıcı olan yaxşı işlər isə həm savab olması baxımından həm də ümid bağlanması baxımından Rəbbinin nezdində çox xeyirlidir» (əl-Kəhf 18/46).

Qurani Kərim bir neçə yerdə dünya həyatını təmsillə izah etmişdir: «Onlara bunu misal ver: Dünya həyatı göydən endirdiyimiz bir yağışa bənzər. Bu sayədə yer üzündə bitən bitkilər bir-birlərinə qarışmış, sonra qurumuş, küləyin sovurduğu çör-çöp halına gəlmişdir. Allahın gücü hər şeyin üstündədir» (əl-Kəhf 18/45, Ali İmran 3/117, Yunus 10/24, əl-Hədid 57/20).

Qurani Kərimə görə insan dünyadan çox axirətə istəməlidir: «Kim axirət faydasını istəsə Ona bunu çox verərik, kim dünya faydasını istəsə Ona da dünyadan bir şeylər verərik, amma axirətdə bir nəsibi olmaz» (əş-Şura 42/20, əl-Bəqərə 2/200, Ali İmran 3/145, Hud 11/15). Qısaca sərvətlər, qazanclar, zənginliklər və hər növ nemətlər axirətdə və Allah qatında bol bol mövcuddur (bax. ən-nisə 4/94). Hədisi şəriflərdə də eyni xüsusların sıxlıqla ifadə edildiyi görlər: «Dünyada bir qəribə və ya yolçu kimi yaşa, özünü qəbirdə yatanlardan say» (Buxari, «Rikak», 3, Tirmizi, «Zühd», 25, İbn Macə, «Zühd», 6). «Dünyaya qarşı soyuq olanı Allah, xalqın malına göz tikməyəni insanlar sevər» (İbn Macə, «Zühd», 1). «Qəbirləri ziyarət edin. Çünki, bu, sizi dünyadan soyudar, axirətə istiləndirər» (İbn Macə, «Cənaiz», 47). Hz. Peyğəmbər dünyanın nümayiş və cazibədarlığına qapılmanın olabılecək təhlükələri mövzusunda ümmətini xəbərdar etmişdir (Buxari, «Rikak», 3, Tirmizi, «Zühd», 25).

Həz. Peyğəmbər şəxsən yuxarıda izah edilən qanunlara uyğun olaraq yaşamış, dünya malına tamah etməmiş, maddi zövqlər arxasında qaçmamış, daim axirət həyatına prioritet vermiş və Onu üstün tutmuşdur. Belə buyurmuşdur: «Uhud

dağı qədər qızılım olsa, borcumu ödəmək üçün bundan ayıracağam miqdar xaric, qızılların üç gündən çox yanımda qalmasını arzu etməzdim» (Buxari, «Zəkat», 4, Müslim, «Zəkat», 31).

Hz. Peyğəmbər vəfat edincə qızıl, gümüş miras buraxmadı. Buraxdığı miras ağ bir qatır, bir silah və vəqf ərazisindən ibarət idi (Buxari, «Vesaya», 1). Hz. Peyğəmbər sadə və təvazökar bir həyat yaşamış, heç bir zaman dünya nemətlərinin cazibəsinə qapılmamış, qənimət malları səbəbiylə müsəlmanların əlləri az çox genişlədiyi halda o köhnə həyata formasını davam etdirmiş, o biri müsəlmanlar səviyyəsində bir həyata qovuşmaq istəyən xanımlarına küsmüş və Onlardan dünya ilə özü arasında bir seçim etmələrini istəmişdi (bax. əl-Əhzab 33/28, Buxari, «Təfsir», 66, Müslim, «Talaq», 5).

Dünyanı axirətlə bir və bərabər tutmaq və ya Ondən üstün tutmamaq zühddür. Zühd qanununa bağlı olaraq yaşayan kəslərə də zahid deyilir. Quran və hədislərdə zühdə böyük əhəmiyyət verilmiş, bunun ziddi olan dünyaya düşkün olma, tamah, ehtiras və mənfəətçilik şiddətlə tənqid edilmişdir. Zühd təsəvvüfün təməlidir.

Axirətin dünyadan üstün, oradakı nemətlərin buradakı sərvətdən daha əhəmiyyətli olduğuna inanan bir müsəlman daha xüsusiyyətli və daha çox ibadət edər, haqq hüquq güdər, əxlaq qaydalarına bağlı qalar, haram və halalı bilir. Belə bir həyat yaşamayan bir kimsənin dünyadan çox axirətə əhəmiyyət və dəyər verdiyi deyilə bilməz. İbadət zühdün təbii bir nəticəsidir.

Uca Allah namaz, oruc, həcc və zəkat kimi ibadətləri fərz etmişdir. Hz. Peyğəmbər isə fərz olan ibadətlərlə kifayətlənilməməsini, nafilə və sünnet olanların da yerinə yetirilməsini tövsiyə etmişdir. Fərz namazlardan əvvəl və sonra qılınan sünətlər, teheccüd, evvabin və tahiyyətül-mescid kimi digər nafilə namazlar, rəcəb və şaban kimi aylarda müəyyən miqdarda tutulan oruclar, ümrə və sədəqə belədir. İbadətlərin məqsədi

nəfsi intizam altına alaraq Allaha yaxınlaşmaqdır. Təsəvvüfdə fərz və nafilə ibadətləri şərtlərinə uyğun olaraq huşu və ixlasla yerinə yetirmək əsasdır. Sufilər xüsusilə fərz olmayan ibadətləri müəyyən nizam içində yerinə yetirməyə diqqət göstərirlər. İbadətsiz təsəvvüf olmaz.

İslamda ürək təmizliyi əhəmiyyətlidir. Hər şeydən əvvəl Cəbrayıl Qurani Kərimi Hz. Peyğəmbərin ürəyinə endirmişdir (əl-Bəqərə 2/97, Şuəra 26/194).

Vəhy də ilham da ürəyə gəlir. «Allahın hüzuruna təmiz (səlim) bir ürəklə çıxmaqdan başqa heç bir şeyin faydası yoxdur» (əş-Şuəra 26/89, əs-Saffat 37/84, Qaf 50/33). «Allah mənəvi rahatlığı (hüzuru) möminlərin ürəklərinə endirmişdir» (əl-Fəth 48/4). «Ürəklər Allahı zikr etməklə əminlik tapar» (Yunus 10/74). Onun üçün Allahı çox zikr etmək tövsiyə edilmişdir (bax. əl-Əhzab 33/41). Hər şeyin təməli olan iman ürəyin təsdiqlərindən ibarətdir. Niyət bütün ibadətlərin təməlidir. Xalis niyyət də ürəkdə reallaşar. İbadətlərə ürəyin təmiz, niyyətin yaxşı olması oranında savab verilir (Buxari, «İman», 41, Müslim, «İmarət», 155).

Quran ürəyin görmə xüsusiyyətindən danışar. Yer üzündə gəzib ibrət götürməyənləri, düşünəcək ürəyi, eşidəcək qulağı olmayanları xəbərdar edər: «Diqqət edin, başdakı gözlər deyil, sinədəki ürəklər kor olur» (əl-Həcc 22/46). Həssas, kövrək və təmiz ürəklərdən bəhs edən Quran daş kimi bərk, çirkli və kilid vurulmuş ürəklərin ola biləcəyinə də diqqət çəkir. Ürəyin çirkənlənmiş şəklinə bəzən nəfs də deyilir. Buna qarşı nəfsin təmizlənməmiş şəkli də ürəkdir, ürək hökmündədir.

«Nəfsini çirkəldən hüsrandır, Onu təmizləyən qurtuluşa çatar» (bax. əş-Şəms 91/9-10). Bir hədisi şərifdə belə buyurulmuşdur: «İnsanın bədənində bir ət parçası vardır. O yaxşı olsa bədən tamamilə yaxşı, pis olsa hamısıyla pis olur. Diqqət, o ürəkdir» (Buxari, «İman», 39, Müslim, «Müsakat», 107). Bir hədisdə, «Başqaları fətva versə də, sən fətvanı

ürəyinə soruş» (Darımı, «Bunu», 2, Müsnəd, IV, 228) deyilərək vicdanın səsinə qulaq asılması istənmişdir.

Hz. Peyğəmbər, «Yaxşı, könülə yatan, günah könülü cırmaqlayan şeydir» (Müsnəd, IV, 194, 228) buyuraraq şübhəli mövzularda adamın ürəyinə müraciət etməsini, başqasının nəzarət etməsindən əvvəl adamın öz özünü nəzarət etməsini tövsiyə etmişdir. Quranda və hədislərdə təqvaya böyük əhəmiyyət verilmişdir. Hz. Peyğəmbər ürəyinə işarə edərək, «Təqva buradadır» demişdi (Müsnəd, V, 379).

Təsəvvüfün mövzusu ürəkdir. Təsəvvüf bir ürək elmidir. Sufilərə buna görə könlü əhli deyilmişdir. Təsəvvüfü düşüncə Allah qorxusu və Allah sevgisi təməlinə söykənir.

Allah Qorxusu. Qurani Kərim və hədisi şəriflərdə «havfullah (məhafətullah) və haşyetullah» deyilən Allah qorxusu üzərində çox dayanılmışdır.

Günah işləyənlərin və başqalarına haqsızlıq edənlərin Allahın qəzəbindən və əzabından qorxmaları lazımdır. Quranda «Əgər inanırsınızsa bilin ki, ən çox qorxulmağa layiq olan Allahdır» (ət-Tövbə 9/13, əl-Əhzab 33/37), «Onlardan deyil, məndən qorxun» (Ali İmran 3/175) buyurular. Adam insanlardan deyil, Allahdan qorxaraq günah işləməməli, pislik və haqsızlıq etməməlidir.

Gizli-açıq işlənen hər pisliliyi bilən Allah Təalanın işlənen pislilikləri cəzasız buraxmayacağına, ər və ya keç bunun hesabını soruşacağına inanmalı, dinin əmrlərinə uyğun gələn qadağanlarından qaçınarkən Allahdan başqa heç bir kimsədən qorxmamalıdır. Allah Təala belə qullarını tərifləyər: «Onlar Rəblərindən də, pis əzabdan da qorxarlar» (ər-Rad 13/28). «Allahdan başqa heç bir kimsədən qorxmazlar» (ət-Tövbə 9/18, əl-Əhzab 33/39).

Başda peyğəmbərlər və vəlilər olmaq üzrə bütün möminlər Allahdan qorxar. Hz. Peyğəmbər, «Allahı ən yaxşı biləniniz və Ondən ən çox qorxanınız mənim» buyurmuşdur (Buxari, «Ədəb», 72, Müslim, «Fəzail», 35). Bir hədisdə də «Hikmətin

başı Allah qorxusudur» (Aclını, Kəşfül-hafa, I, 421) buyurulmuşdur. Allahdan qorxan başqasından qorxmaz. Allah qorxusu digər qorxuları silər və adamı cəsur hala gətirər. Allahdan qorxanların axirətdə də qorxuları olmayacaq, qəmli olmayacaqlar (əl-Bəqərə 2/38, 62, 112, 262, 274, 277). əlbəttə Allahın vəli və yetkin qulları bunlardır.

Allah qorxusu mövzusu üzərində çox dayanan sufilər bunu təsəvvüfün təməl qanunlarından biri halına gətirmişlər. Buradakı qorxu eyni zamanda Allahı sevməkdən qaynaqlanan bir çəkinmə mahiyyətindədir. Bu səbəblə Allah qorxusu ilə Allah sevgisi, bir-birini tamamlayan iki anlayışdır.

Allah Sevgisi. Bu sevgi İslamdakı mənəvi həyatın təməlidir. Bu təmələ söykənməyən ibadət və əxlaq kimi davranışlar İslam baxımından bir məna ifadə etməz. Bir mömin sevərək Allaha itaət və ibadət etsə, Onun əmrlərinə və qadağanlarına xəbərdar etsə bunun dəyəri vardır. Allah Təalanı sevən Onun kəlamı olan Qurani və elçisi olan Hz. Məhəmmədi, Onun iddia yoldaşları olan səhabəni də sevər. Qısaca Allahın sevdiyi hər kəsi və hər şeyi sevər.

Quranda Allah sevgisi üzərində əhəmiyyətlə dayanılır. Uca Allah belə buyurur: «İman edənlər Allaha olan sevgiləri isə çox çoxdur» (əl-Bəqərə 2/115). Şiddətli və çox sevgi eşq deməkdir. Bu ayə başda olmaq üzrə bir çox ayədə muhəbbətullah deyilən Allah sevgisinə və ilahi eşqə işarə edilir. Bir müsəlman Allahı, Rəsulunu və Allah yolunda mübarizə etməyi atasından oğullarından, qardaşlarından, bərabər/yoldaşlarından, qəbiləsindən, sərəvətindən, ticarətindən və məskənindən daha çox sevməklə öhdəçiliklidir. Əgər daha çox sevməzsə Quranın ifadəsiylə «Allahın hökmü təcəlli edənə qədər gözləyin, Allah günahkar bir cəmiyyəti hidayətə çatdırmaz» (et/ət-Tövbə 9/24) təhdidinə həmsöhbət olur. Bunun mənası budur: Bir müsəlmanın Allahı, Rəsulunu və Allah yolunda mübarizə etməyi ürəkdən sevməsi və bu sevgi və istəyini hər vaxt digər şeylərdən qabaqda tutması lazımdır.

Hz. Peyğəmbər «Allah və Rəsulunu digər şeylərdən daha çox sevməyən kimsə imanın həzzinə çata bilməz» deyincə Hz. Ömər, «Ey Allah Elçisi! Özüm xaric səni hər kəsdən və hər şeydən çox sevirəm» demiş, Hz. Peyğəmbər də «Olmadı ya Ömər!» demişdi. Hz. Ömər, «O halda səni özümdən İSLAM DİNİ 53 də çox sevirəm» deyincə Rəsulullah «İndi oldu ya Ömər!» buyurdu (Buxari, «İman», 9, Müslim, «İman», 15). İslamda Allahla qulları arasındakı sevgi qarşılıqlıdır. Allah qullarını sevər, qulları da Onu sevrələr. Quran belə deyər: «Ey iman edənlər! İçinizdən hər kim dinindən dönsə, Allah Onların yerinə elə bir qövm gətirər ki, Allah Onları sevər, Onlar da Allahı sevrələr» (əl-Maidə 5/54). İslam inancına görə Allah Təala vedud və vəlidir. Yəni mömin qullarını çox sevər və Onları dost əldə edər.

Quranda Allahın hansı qullarını sevdiyi belə açıqlanar:

«Allah ədalətli olanları sevər» (əl-Mumtəhinə 60/8, əl-Hucurat 49/9). «Allah təmiz insanları sevər» (ət-Tövbə 9/108, əl-Bəqərə 2/222). «Allah təqva sahibi qullarını sevər» (Ali İmran 3/76, ət-Tövbə 9/4, 7). «Allah lütfkarlıq sahibi dürüst kəsləri sevər» (Ali İmran 3/148, əl-Maidə 5/13, 93). «Allah təvəkkül əhlini sevər» (Ali İmran 3/159). «Allah səbirliyə sevər» (Ali İmran 3/146). «Allah tövbə edənləri sevər» (əl-Bəqərə 2/222).

Uca Allah, Peyğəmbərimizi hər kəsdən çox sevdiyi üçün Ona «həbibullah» (Allahın sevgilisi) deyilmişdir (Tirmizi, «Mənakib», 1). Necə ki, Hz. İbrahim üçün də «xəlilullah» (Allahın dostu) ifadəsi istifadə edilmişdir. Burada haqqında danışılan ədalət (kist, vira), təmizlik, təqva, lütfkarlıq, təvəkkül, səbir, tövbə təsəvvüfün təməl anlayışlarıdır. Sufilər və vəlilər Allahın sevimli qulu olma mərtəbəsinə çatmaq üçün bu xüsusi böyük bir diqqətlə reallaşdırmağa çalışır, ilahi sevgidən məhrum olmamaq üçün bunların ziddi olan xüsusiyyətlərdən diqqətlə qaçınarlar. Çünki, Allah zalımları, kafirləri, günahkarları, qürurluları, xainləri, təxribatçıları, bədxərciləri,

təcavüzkarları sevməz (əş-Şura 42/40, əl-Bəqərə 2/176, ən-Nisə 4/107, əl-Hədid 57/23, əl-Həcc 22/38, əl-Maidə 5/64, əl-Araf 7/31, əl-Maidə 5/87). Sevən sevgilisinə itaət edər, Ona tabe olur, Onu razı etməyə çalışır, əmrlərinə xəbərdar et, Onu darıltacaq davranışlardan çəkinər. Qısaca sevginin nəticəsi Allahın əmrlərinə uyğun gəlmək, qadağanlarından qaçınmaqdır.

Allahın peyğəmbərinə uyğun gəlmək Allahın sevgisini qazandırar. Onun üçün uca Allah buyurur: «Ya Məhəmməd: Də ki, əgər Allahı sevirsinizsə mənə tabe olun ki, O da sizi sevsin» (ən-Nisə 4/80). Rəsulullah itaət Allaha itaət deməkdir: «Rəsulullah itaət edən Allaha itaət etmişdir» (ən-Nisə 4/80).

Hz. Peyğəmbər, möminlərin Allah üçün bir-birini sevmələri lazım olduğunu əhəmiyyətli vurğulamışdır. Qüdsi bir hədisdə, «Mənim üçün bir-birini sevrənləri sevməm vacibdir» (Muvatta, «Şeir», 16, Müsnəd, V, 233) buyurulmuşdur. Hz. Peyğəmbər, «Bir-birinizi sevmədikcə iman etmiş olmazsınız» (Müslim, «İman», 93, Əbu Davud, «Ədəb», 131). «Bir kimsə özü üçün istədiyi bir şeyi mömin qardaşı üçün istəmədikcə iman etmiş olmaz» (Buxari, «İman», 7) buyuraraq bu sevgi ilə kamil iman arasında möhkəm bir bağ olduğuna işarə etmişdir. İslam, möminləri sevgi və dostluq bağlarıyla bir-birinə bağlamış, qaynaşdırmış və beləcə fərdləri bir-birinə birləşmiş bir cəmiyyət meydana gətirmişdir.

Sevgi bağı həm müsəlmanları Allaha və Rəsuluna, həm də bir-birlərinə bağlar. Müsəlmanlar yaxşı və pis günlərdə, xoşbəxt və çətinlikli zamanlarda daim bir yerdə olurlar. Hz. Peyğəmbər, «Adam sevdiyiylə bərabərdir» buyurmuşdur (Buxari, «Ədəb», 69, Müslim, «Birr», 165).

Bir müsəlman Allahın qəzəbinə uğramamaq və cəhənnəmə əzabından xilas olmaq üçün yaradıcısına ibadət edər. Bu məqsədlə ibadət etmək caizdir. Ümumiyyətlə xalq, xüsusilə zahidlər və abidlər bu məqsədlə ibadət edərlər. Cənnətə girmək və oradakı nemətlərdən faydalanmaq üçün Allaha ibadət isə

əvvəlkinə görə bir dərəcə daha üstündür. Lakin sırf Allahın əmrinə uyğun gəlmək, razılığını qazanmaq üçün Allaha ibadət etmək daha üstün bir mərtəbədir. Bu ibadət sevgi təməlinə söykənir. Sevənin sevgilisinə itaət etməsi növündən bir boyun əymə və əmr ediləni könül xoşluğu ilə yerinə yetirmə halıdır. Peyğəmbərlərin, sağ ikən cənnətlə müjdələnən On səhabənin, vəlilərin və ariflərin ibadətləri belədir. Rəbiyə əl-Ədəviyyənin dediyi kimi Onlar cəhənnəm və cənnət olmasa da Allaha ibadət edə, Ona itaəti canlarına minnət bilirlər.

Necə ki, bu mövzudakı hədislərdən birində, «Suhayb, Allahın nə xoş bir quludur ki, Ondan qorxusu olmasa belə günah işləməz», digərində, «Əbu Huzeyfenin azatlası Salam, Allaha aşiq olduğundan Ondan qorxmasa belə günah işləməz» (Aclını, Kəşfül-hafə, II, 323) buyurulmuşdur. Təsəvvüfdə hədəf bir müsəlmanın köntüllü olaraq və sevə sevə Allaha ibadət etməsini təmin etməkdir. Bu mərtəbədə ibadət insana çətin gəlməz, tərsinə Ona həzz və hüzur verir. İbadət halında olmaması isə Onu narahat edir. Hz. Peyğəmbər zamanında var olan bu anlayış Ondan sonra inkişaf edərək davam etmişdir. Bu hərəkətin ən əhəmiyyətli nümayəndəsi hicri II. (VIII.) əsrin ikinci yarısında yetişmiş olan məşhur sufi Rəbiyə el-Ədəviyyədir (ö. 185/801). Bu tarixdən sonra bu anlayışın yayılaraq və inkişaf edərək davam etməsi təsəvvüfün İslami bir hərəkət olaraq ortaya çıxmasına səbəb olan faktorların başında gəlir.

Zühd ilə təsəvvüf arasındakı ən əhəmiyyətli fərq zühddə qorxu, təsəvvüfdə sevgi ünsürünün ağırlıq təşkil etməsidir. Zühd hərəkətində qorxu sevgini, təsəvvüf hərəkətində isə sevgi qorxunu əhatə edir. Zühd axirətdə qurtuluşu məqsəd qoyan nisbətən xüsusi bir mənəvi hal, təsəvvüf isə bu həyata söykənən amma daha çox Allahın razılığını və sevgisini qazanmağı məqsəd qoyan daha əhatəli mənəvi həyatdır.

Təsəvvüfdə Allah sevgisinin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərmək üçün sufilərin üzərində diqqətlə dayandıqları

və əhəmiyyətlə açıqladıqları bu hədisi şərifə baxmaq kifayətdir. Qüdsi hədisdə belə buyurulmuşdur: «Qulum fərz ibadətlərlə yaxınlaşdığı qədər başqa heç bir şeylə mənə yaxınlaşa bilməz. Nafilə ibadətlərlə də mənə yaxınlaşar. O qədər çox yaxınlaşar ki, mən Onun görəni gözü, eşidən qulağı, tutan əli, gedən ayağı oluram. Artıq o mənimlə görər, mənimlə eşidər, mənimlə duyar, mənimlə gedər. Belə bir qul mənə sığınsa Onu qoruyaram, məndən bir şey istəsə diləyini yerinə yetirərəm» (Buxari, «Rikak», 38).

Təsəvvüf qulun Allaha yaxınlaşması və Onunla belə bir mənəvi əlaqə qurmasıdır. Allah quluna şah damarından daha yaxındır (Qaf 50/16). Allahın bir adı «əl-Qərib»dir. Yəni o hər vaxt hər kəsə yaxındır. Lakin sevdiyi qullarına xüsusi bir mənada yaxındır. Allahın yaxınlığını qazanan insanlara müqərrəb deyilir (əl-Nəhayət 56/88-89). Müsəlmanların iman və ibadət etibarilə müxtəlif dərəcələri vardır. Bir hədisdə iman altı, İslamın beş şərti sayıldıqdan sonra ən böyük mərtəbə olan lütfkarlıq belə təsvir edilmişdir: «Lütfkarlıq, Allaha, Onu görürmüsən kimi ibadət etməkdir, hər nə qədər sən Onu görmürsənsə də O səni görməkdədir» (Buxari, «İman», 37, Müslim, «İman», 57). Qurani Kərimdə, «Lütfkarlıq üzərinə olunuq, Allah lütfkarlıq üzrə olanları sevər» (əl-Bəqərə 2/195, əl-Maidə 93) buyurulmuşdur.

Mütəsəvvüflər bu hədisdən İslamın üç mərtəbəsi olduğu nəticəsini çıxarmışlar. Bunlar sırasıyla İslam, iman və lütfkarlıq mərtəbələridir. İslam zahir, iman zahir və batınındır.

Lütfkarlıq isə zahir və batının həqiqətidir. İslamda məlumat əməllə, əməl ixlasla, ixlas da Allahın razılığını tələblə kamala çatır. Məlumat, ixlas və razılıq bu üç mərtəbənin başqa bir ifadəsidir. Möminlər elm, əməl və mərtəbə etibarilə bir-birindən fərqlidirlər. Necə ki, Quranda belə buyrulur: «Özlərinə elm verilənlər dərəcə dərəcədir». «Əməl edənlərin də mərtəbələri vardır». «Baxın necə bəzisini digər bəzilərinə üstün etdik» (əl-Mücadilə 58/11, əl-Əhqaf 46/19, əl-İsra 17/21).

b) Tarixi İnkişaf

Həz. Peyğəmbər, səhabə, təbiin və təbət-təbiin dövrlərində dindar müsəlmanların yaşadıkları həyat yuxarıda təsvir edilən mənəvi bir atmosferdə cərəyan etdi. Bu üç nəsilin dindarları dünyaya nəzərən axirətə prioritet verir, bütün davranışlarda Allahın razılığını güdürdülər. Bu cür həyat Quranın istədiyi bir həyat idi. Bunun ən gözəl nümunəsi də Həz. Peyğəmbər idi (əl-Əhzab 33/21).

Həz. Peyğəmbər zamanında müxtəlif meyllərə sahib olan səhabələr vardı. Bunlardan bir qisimi elm öyrənməyə, bir qisimi dini təbliğə, bir qisimi cihadə, bir qisimi idarəçiliyə daha çox maraq duyarkən bir qisimi ibadətə daha çox əhəmiyyət verir, ührəvi qurtuluş üzərində sıxlaşırdılar. Başda ilk dörd xəlifə və aşarası mübeşşərə olmaq üzrə Osman ibn Mazun, Musab, Ammar, Habbab, Bilal, Suhayb, Selman, Əbu Zər, Mikdad, Muaz, Ebüd-Derda, Huzeyfə, Abdullah ibn Ömər, Abdullah ibn Əmr bu səhabənin abid və zahidləri olaraq tanınmışlar idi. Daha sonrakı dövrlərdə yaşayan abid, zahid və dindar müsəlmanlar hər vaxt bunları nümunə götürmüşlər idi. Təsəvvüf zəncirinin ilk halqaları bunlar idi. Daha sonra əlavə olunan yeni halqalarla bu silsilə günümüzə qədər gəlmiş, bu halqalardakı alim və zahidlər İslamın elm, ixlas, təqva, lütfkarlıq, hiss, həyəcan və zühd anlayışını yaşayaraq çağımıza daşımışdır.

Veysəl Qərani, Əbu Müslim əl-Hürü, Həbib əl-Naşı, Həsəni Bəsri, Abdülvahid ibn Zeyd, Şeyban ər-Rai, Saleh əl-Mürri, Fərkad əssənsəçi, Malik ibn Dinar, İbnüs-Semmaq, İbrahim ibn Edhem, Şakıy-k-i Bəlxi, Davud ət-dəsi, Fudayl ibn İyaz və bənzəri bir çox abid və zahid ikinci nəsili, silsilənin ikinci halqasını meydana gətirər.

Təsəvvüfdə həmin nəsilin yaşadığı zaman hicri I və II (VII və VIII) əsrləri əhatə edər və zühd dövrü deyə bilinər. Bu dövrdə təsəvvüf toxumunun çəmənlənmiş bir şəkli mövcuddur. Bundan sonra gələn və üçüncü halqanı meydana gətirən

İbrahim əl-Havvas, Bişr əl-Hafi, Sirri əs-Səqəti, Cüneydi Bağdadi, Bəyazidi Bistami, Həris əl-Muhasibi, Zünnun əl-Misri, Həmdin əl-Sıxsayar, Marufu Kerhi, Əhməd ibn Hadraveyh, Əbu Süleyman et-Darani, Sehl ət-Tüsteri kimi sufilər təsəvvüfün ilk nümayəndələri və müjdəçiləridir. Təsəvvüfə həyat geniş ölçüdə bunların təsbit etdikləri hədəflər istiqamətində inkişaf etmişdir.

Qüşeyrinin də açıq bir şəkildə ifadə etdiyi kimi təsəvvüf Əhli sünnənin bünyəsindən doğulmuşdur. İlk sufilərin hamısı Sünnidir. Sufiliyin ortaya çıxdığı dövr İslam dünyasında müxtəlif elmlərin qurulduğu, dəyişik məzhəb və axınların ortaya çıxdığı bir dövrdür. Bu dövrdə hədis, fiqh, kəlam kimi elm budaqları qurulmuş, bunlarla məşğul olanlara hədisçi, fiqhçi, kəlamçı (mühəddis, fakih, mütəkəllim) kimi adlar verilmişdi. Qaynağı Quran və hədis olmaqla birlikdə həmin elmlərdən də təsirlənən və Əhli sünnə mühitində doğan İslamdakı ruhi və mənəvi həyat tərzinə təsəvvüf deyilmişdir. Bu həyat tərzinin təməlləri Quran və Sünnənin təlimində, əvvəlki nəsillərin sözlərində və yaşayış tərzlərində mövcud idi. Sufilər fikirləri və mənəvi tecrübələriylə inkişaf etdirib sistemləşdirdikləri təsəvvüfə həyat tərzini haqqında danışılan təməllər üzərində tikmişlər. Kökü və özü köhnə olan təsəvvüfə həyatın bəzi yeniliklər ehtiva etməsi və fərqlilik göstərməsi bundandır.

Böyük sufilərin yetişdiyi hicri III və IV (IX və X) əsrlərdə təsəvvüflə əlaqədar bəzi əsərlər yazılmış, sufiliyin əsasları yazılı hala gətirilmişdi. Digər tərəfdən eyni dövrdə məlamət və fütüvvət kimi əhəmiyyətli təsəvvüfə məktəblər ortaya çıxmışdı. Marufu Kerhi, Sirri əs-Səqəti, Həris əl-Muhasibi və Cüneydi Bağdadi kimi məşhur sufilər İraqda təsəvvüf adı altında İslamın mənəvi həyatını inkişaf etdirərkən Xorasan bölgəsində Həmdin əl-Sıxsayar (ö. 271/884) məlamət adı altında həmin həyatın fərqli bir şərhini ortaya qoyurdu.

Əbu Hafs, Əhməd ibn Hadraveyh və Şah Şücai Kirmani kimi Xorasanlı dindarlar isə daha çox fütüvvət və mürüvvət üzərində dayanırdılar. Mələmət əhli ixlas və riyə mövzusunda ağırlıq verərkən, fütüvvət əhli daha çox dinin insaniyyət istiqaməti üzərində dayanırdılar. Bu mövzuda xüsusilə Bəyazidi Bistami (ö. 234/848) son dərəcə xüsusi şərhlər edirdi.

Həmin dövrdə təsəvvüfə dair yazılan ən məşhur əsərlər və yazıçıları isə bunlardır: Həris əl-Muhasibi (ö. 243/857) ər-Riaye li-hukkallah, Cüneydi Bağdadi (ö.297/ 909) Resail, Sehl ibn Abdullah ət-Tüsteri (ö. 283/896) ət-ət-Təfsir, Hakim ət-tirimizi (ö. 320/932) Hatmül-velaye, Hallacı Mənsur (ö. 309/ 921) Kitabüt-Tavasın, Əbu Nəsr əs-Serrac (ö. 378/988) əllimə, Kelabazi (ö. 380/990) ət-Taarruf, Əbu Talib əl-Mekki (ö. 386/996) Ktül-kulub, Sülemi (ö. 412/1021) Tabakätüs-sufiyyə, Əbu Nuaym İsfahani Hilyetül-övliya, Qüşeyri (ö. 465/1072), ər-Risalə, Hücvi (ö. 470/1077) Kəşfül-mahcub, Abdullah Ənsarı əl-Herevi (ö.481/1088) Menazilüs-sairin, Qəzzali (ö. 405/1111) Əhyası Ulumid idin.

Bu əsərlərin hamısına yaxını mətbu olub bir qisimi Türkcəyə də çevrilmişdir. Bu yazarların təsəvvüf mövzusunda daha başqa qiymətli əsərləri də vardır. Xüsusilə Sehl ət-Tüsterinin, Süleminin, Qüşeyrinin və Abdullah el-Ənsarinin təfsirlə əlaqədar əsərləri işari təfsirlər baxımından əhəmiyyətli-dir. Süleminin Tabakatı ilə Əbu Nuaymın Hilyesi isə övliyanın həyat hekayələrinə və mənqibələrinə dairdir. Təsəvvüfün doğuşunu, inkişafını və ilk sufilərin həyata tərzlərini hər biri bir təsəvvüf klassiyi xüsusiyyətində olan həmin əsərlərdən izləmək mümkündür.

Hicri VI (XII) əsrə qədər olan təsəvvüfün ilk dövrü və hərəketin doğulduğu, inkişaf etdiyi və şəkilləndiyi bir zaman dilimidir. Bu dövrdə təsəvvüf sadə lakin dərin, sadə lakin mənalı bir mənəvi həyat tərzidir. Geniş ölçüdə praktikalərə söykənir, nəzəriyyələrə çox az yer verər. Hal, hiss, həyəcan və vəcd kimi adlar alan və din psixologiyası baxımından böyük

əhəmiyyət daşıyan ruhi həyat təzi üzərində sıxlıqla dayanırlar. Bu fikri hərəketdə fəlsəfi təsirlər yox deyiləcək qədər azdır. Amma sufilərin mənəvi təcrübələri və bu təcrübələrlə əlaqədar olaraq etdikləri şərhlər üzərinə qurulan bir təsəvvüf fəlsəfəsi vardır. Bu, daha çox sufilərin öz düşüncə və səyləriylə meydana gətirmiş olduqları xüsusi bir fəlsəfədir. Təsəvvüfü həyat, öz və hərəket nöqtəsi etibarilə İslami təməllər üzərinə tikilmiş olduğundan, başda İbn ül-Cevzi, İbn Teymiyyə və İbn ül-Qəyyum olmaq üzrə bu hərəketin bəzi şəkillərini sərt bir şəkildə tənqid edən alimlər tərəfindən də hörmət və təqdirlə qarşılanmışdır. Bununla birlikdə bu dövr təsəvvüfü də müzakirə və tənqidə açıq bəzi mövzular ehtiva etməkdədir.

Həmişə müzakirə edilən və tənqid olunan bu mövzular təsəvvüfün özü və ümumiyyətlə əlaqədar deyil. Münferit mövzulardır, detalla əlaqədardır.

c) Təsəvvüfdə Təşkilatlanma Dövrü

Təsəvvüfün fərdi istiqaməti daha əhəmiyyətli olmaqla birlikdə ictimai istiqaməti də kiçik hesab edilməyəcək qədər əhəmiyyətlidir. Təsəvvüfü həyatın bəzi formalarını fərdlər tək başına yaşar. Lakin bu həyat, bu mövzunun mütəxəssisləri, müəllimləri və ustadları olan şeyxlərdən və müridlərdən öyrənilər. Bu öyrənmədə mürid və talib deyilən şagirdlərin ustadları ilə birlikdə olmaları, mənəvi həyatı birlikdə yaşamaları şərtidir. Çünki, təsəvvüfü həyat eynilə bir çox sənət kimi məşqlər və praktiklərlə öyrənilər. Bunun üçün də birlikdəlik və birlik əsasdır. əlbəttə bu vəziyyət həm zaman zaman müridlərin və ustadların bir araya gələrək yaşadıkları mənəvi və deruni təcrübələr mövzusunda fikir alverində olmalarını və vardıkları nəticələri aralarında müzakirə etmələrini tələb edir, həm də müridlərin müridlərinin qarovulunda və yoxlamasında olmalarını zəruri edər. Bu səbəblə başdan bəri sufilər söhbət deyilən bir-birlikdəliyə böyük əhəmiyyət vermişlər. İlk

zamanlarda şeyxlərə daha çox ustad və söhbət şeyxi, müridlərə də sahib (söhbətdə olan, söhbətə qatılan) deyilirdi.

Beləcə ustadlar ətrafında toplanan və söhbətlərə davam edən sahiblər, yəni müridlər bir camaat meydana gətirirdi. Bu camaatların etdikləri söhbətlərin çoxu ictimai olmaqla birlikdə bəzi söhbətlərə xaricilər alınmırdı. Ancaq müəyyən bir mərtəbəyə çatan müridlər bu söhbətlərə qəbul edilirdi. Cüneydi Bağdadi, «Biz təsəvvüf söhbətlərini bağlı qapıların ardında edərdik» deyərək bu xüsusu izah edirdi. əlbəttə bu gizlilik təsəvvüfdəki sirri, yəni sirri meydana gətirir. Təsəvvüf həyatın müəyyən bir mərhələsində mütləq bir sirr həmindur. Bəzən müridlərə görə xaricilər üçün, bəzən ustadlara görə müridlər üçün bir sirr, yəni xaricilərə görə müridlərin, müridlərə görə ustadın az çox sirrli bir istiqaməti vardır. Bundan daha əhəmiyyətli ilahi sirrdir. Təsəvvüf bir baxıma, imkan ölçüsündə ağalığın sirlərinə dost olmağı məqsədlər. Təsəvvüf söhbətlərinin müridlərə ədəb və ərkan öyrədən, Onları tərbiyə edən, əxlaqlarını gözəlləşdirən istiqaməti qədər həmin əsrarəngiz istiqaməti də əhəmiyyətlidir. Gizliliyin səbəbi, mənəvi infrastrukturunu baxımından əskik olanların səhv anlama və azmalarını maneə törətməkdir.

Son dərəcə sadə başlayan, amma çox feyizli keçən təsəvvüf söhbətlər qısa bir zaman sonra bir camaatlaşma halını aldı. Böyük sufilərin təsəvvüf fikirləri və yaşayışları az çox bir-birindən fərqli idi. Bu da meşrep (mizaç, xarakter, zövq) fərqi olaraq görüldü. Bu vəziyyət təsəvvüfə meyilli olanların öz mizaçlarına, ruh və zəhin strukturlarına uyğun düşən ustadları seçmələrinə imkan verdi. Beləcə Tayfuriyyə (Bistamiyyə), Cüneydiyyə, Musahibiyyə, Sehliyyə, Hakimdiyyə, Hafifiyyə, Seyyariyyə, Nuriyyə, Harraziyyə, Kassariyyə (Mələmətiyyə) və Tüsteriyyə kimi təsəvvüf camaatları ortaya çıxdı. Bu məktəblərdən

birinə bağlanan bir mürid, mənəvi həyatında müəyyən bir ustadın fikirlərinə ağırlıq verirdi. Camaatlar arasındakı müsbət əlaqələr təsəvvüf inkişafı sürətləndirdi.

Həmin təsəvvüf söhbətlər və camaatlar hicri VI (XII) əsrdə daha nizamlı, daha intizamlı bir təşkilatlaşmağa çevrildi. Bu təşkilata təriqət deyildi. Abdülkadiri Geylaniyə (ö. 562/1166) nisbət edilən Kadiriyyə, Əhməd Yəsəvi-yə (ö. 562/1166) nisbət edilən Yeseviyyə, Əhməd er-Rifaiyə (ö. 578/1183) nisbət edilən Rifaiyyə, Ebün-Necib es-Sühreverdiyə (ö. 563/1167) nisbət edilən Sühreverdiyyə, Əbul-Həsən eş-Şazeliyə (ö. 593/1196) nisbətə Şazeliyyə təriqətləri bu əsrdə ortaya çıxdı. Bunları Necmeddini Kübraya (ö. 618/1221) nisbətə xatırlanan Kübreviyyə, Mövlana Cəlaləddini Rumiya (ö. 672/1273) nisbət edilən Mevleviyyə, Əhməd el-Bedeviyə (ö. 675/1277) nisbətə Bedeviyyə kimi təriqətlər izlədi. VII. (XIV.) əsrdə isə Bahəddin Nakşibendə (ö. 791/1389) nisbətə Nakşibendiyyə, Siraceddin Ömərə (ö. 800/1397) nisbət edilən Xəlviyyə təriqətləri quruldu. Bu təriqətlər şeyxlərin mürid və xəlifələri vasitəsilə Fasdən İndoneziyaya, Somalidən Qazana qədər İslam ölkələrinə yayıldı. Səlcuqlular və Osmanlılar zamanında isə Mevleviliyin yanında Anadoluda Hacı Bektaş Vəliyə (ö. 670/1271) nisbət edilən Bektaşiyə, Hacı Bayram Vəliyə (ö. 833/1429) nisbət edilən Bayramiyyə, Əziz Mahmud Xudasıya (ö. 1038/1628) nisbət edilən Cəlvetiyyə kimi təriqətlər, ayrıca daha əvvəl Anadolu xaricində qurulan təriqətlərin bir çox şöbələri meydana gəldi. Bundan başqa Ahı Evran deyə bilən Şeyx Nasirüddin (ö. 660/1262) Kırşehirdə ahılıq təşkilatını qurdu. Fütüvvət əhli Anadoluda bir çox şəhərdə təşkilatlandı. 1071də Anadolu fəth edildikdən sonra İraqdan, Suriyadan, daha çox da Xorasandan gələn qazi dərvişlər, alperenlər və Xorasansa ərleri İslamiyyətin Anadoluda və Balkanlarda yayılmasında təsirli oldular.

d) Təsəvvüfdə Təşkilatlaşma Dövrü

Sufilik və sufi camaatlar ortaya çıxdıqdan sonra bu camaatlar və təşkilatlar məkanlara və binalara ehtiyac duyular. İlk zamanlarda məscidlər, məscidlər, evlər, iş yerləri, sufilərin görüşmə, danışma və məsələlərini müzakirə etmə yerləri idi. Lakin təşkilatlar inkişaf edib yayılınca yeni məkanlara və binalara ehtiyac duyuldu. Herevinin Tabakātüs-sufiyyədə dediyi kimi ilk təsəvvüf

təşkilat Suriyada Remledə Hankah adıyla quruldu, zamanla sürətli bir artım və məşhurluq göstərdi. Müxtəlif dövrlərdə və bölgələrdə bu təşkilatlara ribat, **təkkə, zaviyə, dərgah, turşu-yana kimi adlar verildi**. Adlandırılma təşkilatın böyük və ya kiçik, mərkəz və ya şöbə olması da diqqətə alındı. Təkkələr, təriqət deyilən təşkilat üzvlərinin davam etdikləri, toplu və ya fərdi olaraq zikir etdikləri, söhbət etdikləri, ədəb-ərkan öyrəndikləri, tərbiyə gördükləri, ruhən təmizləndikləri və yetkinləşdikləri təşkilatlar olmaqla birlikdə çox vaxt müxtəlif dini və dünyəvi elmlərin öyrədildiyi təşkilatlar da oldular. Xüsusilə çöl sahələrdə mədrəsələrin vəzifələrini də boynuna götürdülər. Ayrıca yola saların və qəribələrin sığındıqları əhəmiyyətli icimai müəssisələr halına gəldilər. Təkkələrə edilən vəqflər, dövlət adamlarının, xeyr sahiblərinin və təriqət mənsublarının etdikləri hədiyyələr təkkələrin vəzifələrini təsirli bir şəkildə davam etdirmələrinə və cəmiyyətlərin ehtiyac duyduqları dinc bir mənəvi havanı meydana gətirmələrinə imkan verdi. Ayrıca təkkələr başda ədəbiyyat, şeir və musiqi olmaq üzrə bir çox gözəl sənətin doğulduğu və inkişaf etdiyi müəssisələr oldu.

Bir təkkədə şeyx və ya xəlifəsi, müxtəlif mərtəbələrdə olan müridlər, dərvişlər, təkkədə yemək hazırlama, süfrə açma, odun gətirmə, təmizlik etmə kimi işlərdə vəzifəli işçilər, təkkəyə kömək edən və oradakı işlərə nəzarət edən idarəçilər, qonaqlar və qəribələr olur. Bunların nizamlı bir şəkildə işləri və vəzifələrin axsamaması üçün uyğun gəlməsi lazım olan bəzi qaydalar, bir növ müdiriyyətlər vardır. Bu qaydaları ilk dəfə

yığcam bir şəkildə ortaya qoyan Əbu Səid Əbul-Xeyir (ö. 440/1048) oldu. Əbu Hafs Ömər əs-Sühreverdi (ö. 632/1234) "Avarifül-maarif" adlı əsərində həmin qaydaları genişlətdi və detallı bir şəkildə ortaya qoydu.

VII. (XII.) əsr təsəvvüfdə əhəmiyyətli inkişafın reallaşdığı bir dövrün başlanğıcıdır. İbn Ərəbi (ö. 638/1240) özündən əvvəlki sufilərin fikirlərindən də faydalanaraq, vəhdət-i vücud termini ilə ifadə edilən bir görüş ortaya atdı. əl-Fütuhātül-Mekkiyyə və Füsüsül-hikem kimi əsərlərində bu mövzudakı düşüncələrini genişcə açıqladı. Allah-kainat, Allahınsansa əlaqəsinin vəhdəti bədən oxlu bir şərhini etdi. Fəlsəfədən və kəlamdan götürdüyü bəzi dəlillərlə fikirlərini isbat etməyə çalışdı. Sadreddin Konevi, Fəxrəddini İraqı, Abdülkerim əlçili, İbn Farıq, Əziz Nesevi, Şebüsteri, Abdürrezzak əl-Qaşanı və Məscid kimi məşhur sufilər bu yolda Onu izləyərək geniş ölçüdə vəhdət-i vücudu bir çox müsəlman elm və fikir adamının dünya görüşü halına gətirdilər.

Digər tərəfdən Əbu Səid Əbul-Xeyir Ərəbcənin yanında Farsca təsəvvüf dili halına gətirmək üçün ilk dəfə ciddi bir addım atdı. Onu bu yolda Hücvi izlədi və Farsca ilk təsəvvüf kitabı olan Kəşfül-mahcubu yazdı. Ata Tahir (ö. 410/1019) və Sənası (ö. 525/1131) kimi şairlər təsəvvüf düşüncələrini Farsca şeirlərlə ifadə edərək bu tərzə sanki təsəvvüfün dili halına gətirmə yolunu tutdular. Onları bu yolda Attar (ö. 627/1223) və Mövlana (ö. 672/1273) kimi məşhur sufi şairlər izlədi. Mövlananın Məsnəvi və Divanı Kəbir adlı əsərləriylə bu hərəkət zirvəyə çatmış oldu. Şebüsteri (ö. 720/1320) Gülşəni Razda, Fəxrəddin İraqı (ö. 688/1289) Lemaatda, Məscid (ö. 898/1492) müxtəlif əsərlərində bu yolda getdi.

Yusuf el-Hemedaninin müridi, Yeseviyyə təriqətinin qurucusu Piri Türkistan Əhməd Yəsəvi (ö. 562/1166) ilk dəfə və müvəffəqiyyətli bir şəkildə təsəvvüf həyat tərzini və düşüncəsini Türkçə ilə ifadə etməyə başladı. Hikmət deyilən təsəvvüf şeirlərini Divanı Hikmət adı verilən bir əsərdə

toplandı. Daha sonra Mənsur Ata, Abdülmelik Ata, bunun oğlu Tac Müəllim, nəvəsi Zengi Ata, Səid Ata, Süleyman Hakim Ata, Sadr Ata, Bedr Ata kimi mürid və xəlifələri Onun təsəvvüf ənənəsini Türkistanda davam etdirdilər. 1071də Anadolunun fəth edilməsi üzərinə müxtəlif təriqətlərə mənsub dərvişlər, xüsusilə Yəsəvi ənənəsinə bağlı olanlar burada fəaliyyət göstərməyə başladılar. Lakin yeni fəth edilən bu diyarlarda daha çox ata, qazi, sultan kimi ünvanlarla xatırlanırdılar.

Əhməd Yəsəvinin şeir anlayışı Yunus Əmr edə (ö. 1320) daha da sadələşərək və gözəlləşərək davam etdi. Anadolu və Balkanlardakı bir çox mütəsəvvüf Onu nümunə götürdü. Yazıcıoğlu Məhəmmədin (ö. 855/1451) Məhəmmədiyyəsi, Əhmədi Bicanın (ö. 858/1454) Ahmədiyyəsi və Envarulaşık ni, Eşrefoğlu Ruminun (ö. 874/1469) Divanı və Müzekkin-nüfusu, Niyazisi Mısrinin (ö. 1150/1737) Divanı, Anadolu və Balkanlarda böyük bir maraq/əlaqə ilə oxunan əsərlər oldu. Yalnız mütəsəvvüflər və təriqət əhli tərəfindən deyil, bunların xaricindəki dindarlar tərəfindən də əsrlərcə rəğbət gördü.

Başda Yunus Əmərəninkilər olmaq üzrə bu şair mütəsəvvüflərin şeirləri dini musiqinin də ana vəsaitini meydana gətirdi. Bu inkişaf geniş kütlələrdə din duyğusunun yerləşməsinə və köklənməsinə təmin etdi. İlahi deyilən bu cür şeirlər coşğuyla oxundu və dinləndi.

Osmanlılarda təkkə ədəbiyyatı qədər təsəvvüf musiqisi də böyük bir inkişaf göstərdi. Xüsusilə mevlevihanelər bu işin liderliyini etdi.

d) Təsəvvüfdə Azmalar

Təsəvvüf bədən-ruh, zahir-batın, sözlük-məna ayrımı edər və daim bunlardan ikincilərə ağırlıq verər, lakin birinciləri də laqeyd yanaşmaz. Bununla birlikdə tarixi seyr içində zaman zaman zahir ilə batının, zahiri-şəri elmlərlə batini-mənəvi elmlər arasındakı məsafə açılmış, uçurum dərinləşmişdir. Açılan məsafəni bağlamaq üçün şəriətlə təsəvvüfün uyğun gəldirən və

qaynaşdıran Əbu Nəsr əs-Sərrac, Əbu Talib əl-Məkki, Qüşeyri, Hücviri və Qəzzali kimi böyük mütəsəvvüf alimlər qiymətli əsərlər yazmışlar, beləcə zahir əhli ilə batının əhli arasındakı ziddləşmələri və anlaşılmazlıqları ortadan qaldırmağa və ya ən üzv sadələşdirməyə çalışmışlar. Təsəvvüfün Əhli sünne arasında daha çox yayılmasının əhəmiyyətli bir səbəbi həmin mütəsəvvüf alimlərin bu cür işləridir.

Zahir ilə batının, ağıl ilə ürək arasında zaman zaman görülməz əleyhdarlığın və uzlaşmazlığın səbəbi çox vaxt tərəflərin bir-birini anlamalarını təmin edəcək kafi məlumat təchizatına sahib olmamalarıdır. Yetişmə tərzinin, alınan təhsilin və mizacın da bunda böyük təsiri olmuşdur. Bu xüsusi ixtilafın bir dərəcəyə qədər təbii və aydın olur səbəbləridir. Tərəflər bir-biri haqqında kafi məlumata sahib olduqları zaman ixtilaf ya ortadan qalxar və ya yüngülləşər, xoşgörüş sərhədləri içində qalar.

Həmin ixtilafın digər səbəbləri təsəvvüf pərdəsi altında İslama xarici qaynaqlardan soxulmaq istənən xarici ünsürlər, digər dinlərdən, məzhəblərdən, mistik axınlardan, fəlsəfələrdən və dini ənənələrdən qaynaqlanan sızmalardır. Bu ətrafların mədəniyyətinə dost olan zümrələr və fərdlər İslam əvvəli sahib olduqları dini inancları və fəlsəfi qənaətləri bəlkə yaxşı niyyətlə bəlkə də art niyyətlə İslama daşımışlar və bunları təsəvvüf damı altında yaşatma yoluna getmişlər. Bunun nəticəsində təsəvvüfün həyatda bəzi azmalar olmuşdur.

Təsəvvüfdəki azmalar erkən dövrlərdə başlamışdır. İlk sufilər dövründə belə bu cür azmaların mövcud olduğunu bilirik. Ancaq ilk sufilər bu cür hərəkətlər qarşısında çox diqqətli, həssas və oyanıq davranmışlar, azmaları və azğınları tənqid etmişlər, rədd etmişlər, beləcə özlərini Onlardan qorumuşlar. Digər tərəfdən həmin xüsusi zahir üləması tərəfindən də tənqid olunmuşdur.

Sülemi bu mövzuda Galatātüs-sufiyyə adıyla bir əsər yazmış, Sərrac da əl-Lümadə bu mövzuya bir hissə ayırmışdır.

Daha sonrakı mütəsəvvüf yazarlar da bu xüsus üzərində əhəmiyyətlə dayanaraq müsəlmanları azğınlığa qarşı xəbərdar etmişlər.

Bunlardan bəzi nümunələri aşağıya götürürük.

1. İbadətin düşməsi inancı. Bəzi sözdə mütəsəvvüflər insanın ibadət və qulluqla Allaha çatacağını, çətinca ibadət etmə öhdəçiliyinin düşəcəyini və qulluqdan azat olacağını iddia etmişlər: «Və sənə yəqin gələndək Rəbbinə ibadət et!» (əl-Hicr 15/99) tərcüməsindəki ayəsi bu inanc istiqamətində şərh etmişlər.

Həqiqi sufilər bir müsəlmanın son nəfəsini verənə qədər dinin əmrlərinə uyğun gəlmək və qadağanlarından qaçınmaqla öhdəçilikli olduğu inancındadırlar. Bunlar yuxarıdakı ayədə keçən «yəqin» sözünü «ölüm» şəklində şərh etmişlər.

Allaha qul olmaq azad olmaqdan daha üstündür.

2. Riyadan xilas olmaq və ixlas halını reallaşdırmaq üçün dini ənənələrə zidd davranmaq lazım olduğu inancı. Bunlara görə bir müsəlman Allaha qulluq edərkən xalq ünsürünü diqqətə götürməməli, Allahdan başqasına dəyər verməməli, istər doğru, istər batil olsun heç bir barədə xalqla uyğunlaşma halında olmağı düşünməməlidir. Bu anlayış əsasən doğru olmaqla birlikdə səhv istiqamətdə istifadə edilmiş, nəticədə Onları ədəb və tərbiyə sərhədlərini aşma, dinin əmr və qadağanları mövzusunda hörmətsiz, laqeyd, qeydsiz və diqqətsiz olma nöqtəsinə aparmışdır. Bəzi Melamilərdə və Qələndərilərdə bu hal görülür.

3. Vəlinin peyğəmbərlərdən üstün olduğu inancı. Bəzi sözdə mütəsəvvüflər Kəhf surəsində izah edilən musa-Xıdır (ə.s.) hekayəsini irəli sürərək vəlinin nəbidən üstün olduğunu iddia etmişlər, çünki, vəlilər doğrudan, nəbilər vasitəylə Allahdan məlumat götürər demişlər. Bu batil bir inandır. Çünki, vəlilik, peyğəmbərlik məşəlindən yalnız bir parıltıdır. Heç bir zaman bir vəli bir nəbi dərəcəsinə ola bilməz. Hər

nəbi eyni zamanda vəlidir. Onda həm vəlilik, həm peyğəmbərlik birləşdiyindən vəlilərdən üstündür.

4. Hər şeyin mübah olduğu inancı. Bəzi sözdə mütəsəvvüflərə görə əşyada əsl olan mübah meydana gətir. Başqasının haqqına təcavüzü önləmək üçün qadağan edər qoyulmuşdur. Başqalarının haqqlarına hörmət göstərən bir kimsə üçün hər şey mübahdır. Bu inancda olanlara İbahıyyə və ya Mubahiyyə deyilir. Bəziləri də niyyətlərinin yaxşı, ürəklərinin təmiz olduğunu irəli sürərək əmr və qadağan edərin özlərini bağlamadığını iddia edirlər.

5. Hulul inancı. Bunlara görə Allah insan bədəninə girər. Bədənə girincə Ondakı insanlıq xüsusiyyətləri qalxar, yerini tanrılıq xüsusiyyətləri götürər.

6. Cəbr inancı. Bəzi sözdə mütəsəvvüflər insana nisbət edilməsi lazım olan hər şeyin Allaha aid olduğunu, əslində insanların iradələri və seçim etmə imkanları olmadığını, cəbr altında olduqlarını iddia edərək kəslərin məsuliyyətini ortadan qaldırmışlar. Bunlar, «Biz qapı kimiyik, hərəkət etdirən olsa hərəkət edirik» deyirlər. Bu fikirdə olanlar əslində pozğun olub mütəsəvvüf görünən kəslərdir.

7. Allahı görmə inancı. Bəzi sözdə mütəsəvvüflər uca Allahı dünyada gördüklərini iddia edirlər. Bu iddia da pozğunluqdan başqa bir şey deyil.

8. Allah Təalaya qarşı hörmətsiz davranmaq. Bəzi sözdə mütəsəvvüflər Allaha yaxın olma mərtəbəsinə çatdıqlarını, bu mərtəbədə ədəb və rəsmiyyətin həmin olmadığını iddia edərək Allah ilə qulu arasında olması lazım olan ədəbi güdməz və Allahdan danışarkən çox diqqətsiz ifadələr istifadə edirlər.

9. Tənasüx inancı. Bəzi sözdə mütəsəvvüflər ölənlər insanın ruhunun, ölmədən əvvəlki davranışlarına və yaşayışına bağlı olaraq insan və ya heyvan şəklində təkrar dünyaya gəldiklərini və cəzalarını çəkdiklərini iddia edirlər, axirətə inanmazlar.

10. İttihat inancı. Bəzi sözdə mütəsəvvüflər müəyyən bir üsul izləyərək bəşəri xüsusiyyətlərdən təmizlənən bəzi kəslərin Tanrı ilə birləşdiklərini (ittihat) iddia edər və insanları tanrılaşdırırlar. Gerçək sufilər isə yaradıcı varlıqla yaradılan varlığı bir-birindən ayırır, yaradılan varlığın heç bir şəkildə yaradıcı ilə birləşib tanrılaşamayacağına inanırlar.

Bunlara əlavə olaraq mütəsəvvüflərin bir qisimində kafir və ya pozğun olmağı tələb etməyən bəzi səhvli inanclar və davranışlar da vardır: Həddindən artıq əziyyətçilik, dünya işlərini bütündən tərək, bir növ ruhbanilik, evlənməmək, ət yeməmək, tədbir görməyi təvəkkülə maneə saymaq, şeyxləri müqəddəs sayacaq qədər ucaltmaq, yoxsul yaşamağı məqsəd halına gətirmək, nəfsə işgəncə etmək, mübah olan nemətlərdən faydalanmamaq, xüsusi geyimlər geymək və bunlarla xalqa qarşı lovğalanmaq, qılıq-paltar, saç-saqqal kimi mövzularda təmizlik qaydalarına uyğun gəlməmək, vəqf gəliriylə dolanmaq, dilənmək, cəmiyyəti tərək edib inzivaya çəkilmək, təsəvvüfü hekayəçilikdən, mənqibəçilikdən, rəqs və səmadan, evrad və ezkardan ibarət sanıb ilahilər oxunan məclislərdə coşmaq və süni olaraq vəcdə gəlmək, cəzb elənmək.

Haqqında danışılan bu xüsusiyyətlər əslində təsəvvüfdə var isə də, bunların bəzi qaydaları, sərhədləri, şəkilləri və miqdarları da təsbit edilmişdir. Bu qaydalara uyğun gəlməyən və sərhədləri aşan formaları səhvdir.

e) Qanunlar

Yuxarıdakı məlumatlar işığında, təsəvvüf və təriqət mövzusunda göz qarşısında saxlanması lazım olan əhəmiyyətli bəzi xüsusiyyətlər bu şəkildə yekunlaşdırıla bilər:

1. Təsəvvüf biri Quran və hədisin özü, digəri bu öz istiqamətindən sufilər tərəfindən inkişaf etdirilən şəkil olmaq üzrə iki qisimdir. İbadət, əxlaq və dini həyəcədən, insanın iç dünyasını zənginləşdirib ruhi və mənəvi istiqamətdən özünü inkişaf etdirməsindən ibarət olan birinci qisimi qəbul etmək və

tətbiq etmək hər müsəlmanın üzərinə fərzdir. İkinci qisim isə qocasıdır. Çünki, xüsusi bir həyat tərzidir və bir könül məsələsidir. Bu yola girməyənlərin girənlərə, girənlərin də girməyənlərə hörmət göstərməsi, xoşgörüştü davranması lazımdır.

2. Təsəvvüf yolunu tutan və təriqətə girənlər digər müsəlmanları kiçik hesab edə bilməzlər. Çünki, qürur haram, təvazö fərzdir.

3. Təsəvvüf yolu incə bir yoldur və bu yolda səlahiyyətli, kamil bir rəhbərə ehtiyac vardır. Hər şey mütəxəssisindən öyrənilsə doğru öyrənilmiş olur. Öz başına bu yolda gedənlərin yolu itirmələri daim ehtimal daxilindədir.

4. Təsəvvüf incə və uzun olduğu qədər çətin və təhlükəli bir yoldur. Əbu Əli Ruzbəri, «Biz bu yolda bıçaqın kürəyi kimi bir nöqtəyə çatdıq, az sağa sola meyl etsək cəhənnəmə düşərik» demişdir. Çox qazançı olan bir işin riski də çoxdur. Onun üçün bu yola girən kimsə, şeytan, nəfs, mənlik, şöhrət, mənəfət kimi təhlükələrin və yalançı cazibənin çox olduğu bu yolda çox ehtiyatlı və son dərəcə diqqətli olmalıdır.

5. Ümumiyyətlə müsəlmanların məqbul və möhtərəm saydıqları Bəyazidi Bistami və İbn Ərəbi kimi mütəsəvvüflərin, şəriətin hökmlərinə zidd kimi görünən bəzi fikir və ifadələrinə baxıb bunlar haqqında suizanda olmaq və tələsik hökm vermək doğru deyil. Mövzunu mütəxəssislərinə soruşmaq, səhv anlamalara əlverişli xüsusiyyətləri Onlarla müzakirə etmək lazımdır.

6. Dərəcəsi nə qədər yüksək olursa olsun bir vəli günah işləyə bilər. Peyğəmbərlərdən başqası günahsız deyil. Ancaq günah işləyən vəlilər günahda israr etməzlər, etsələr vəli sifətini itirirlər. Fasiq və faciə (günahkar) bir adam xüsusi mənada vəli, yəni Haqq dostu ola bilməz. Bunlardan uzaq dayanmalıdır.

7. Vəlilərin, ağıl və dini hökmlərlə uyğun gəlməz görünən sözlərini eşidənlər və bu cür hallarını görənlər bu mövzularda Onları özlərinə nümunə götürməməli, dəlil saymamalı, bu cür

söz və ifadələri Onların xüsusi yaşayışı və ya səhvi sayıb özləri şəriətin hökmlərinə bağlı qalmalıdır. Çünki, dinin açıq hökmlərinə, əmr və qadağanlarına bağlı olmaq əsasdır. Bu olmadan təsəvvüfdə olmaz.

8. Təsəvvüf sahəsində müsəlmanlar əsrlər boyu yetkinləşərək inkişaf edən mədəniyyət təcrübəsi və ənənə səbəbiylə zəngin bir mirasa, böyük bir elm və mədəniyyət xəzinəsinə malikdir. Bir müsəlman təsəvvüf kitablarını oxuya bilər, təsəvvüfü düşüncədən faydalana bilər. Bunun üçün təsəvvüf yoluna girməsi və bir şeyxə bağlanması lazım deyil. Ancaq təsəvvüf kitablarında gördüyü hər şeyi doğru qəbul etməməlidir. İnsan əlindən çıxan hər kitabda doğru da səhv də vardır. Səhvi olmayan tək kitab Qurani Kərimdir.

9. Vəlilərin kəraməti vardır və haqqdır. Bir vəlinin vəli olması üçün kəraməti olması da şərt deyil. Ən böyük kəramət yaxşı bir əxlaq sahibi olmaqdır. Hətta istiqamət (düzgünlük, dürüstlük) kəramətdən üstündür. Mənəvi kəramətlər maddi kəramətlərdən çox daha məqbuldur. Bu səbəblə kəramətləri və mənqibələri ölçü götürməmək və şişirtməmək lazımdır.

10. Vəlilər kəşf və ilham deyilən bir göndər Allahdan bəzən xüsusi məlumatlar ala bilərlər. Etibarlı olub olmamaları, müxtəlif şərhlərə açıq olmaları baxımından bu cür məlumatların müxtəlif dərəcələri vardır. Kəşf və ilham yoluyla əldə edilən ən möhkəm məlumatlar belə ancaq ilhama məzhər olan adamın özü üçün dəlil ola bilər. Başqaları üçün bağlayıcı dəlil deyil. Bu cür məlumatlardan faydalanmaq üçün bunların Quran və hədislərin açıq və qəti hökmlərinə zidd olmaması şərtidir. Əbu Səid el-Harrazın dediyi kimi: «Zahiri hökmlərə zidd olan hər batin batildir.»

SÜLEYMAN HİLMİ
TUNAHAN

Atası zamanın müderrislərindən Hafiz Osman Əfəndidir. Soyu Fatih Sultan Məmməd Xanın «Tuna Xanı» olaraq təyin etdiyi və öz bacısı ilə evləndirdiyi İdris Bəyə söykənməkdədir. 1888-ci ildə Silistrenin Hezergrad qəsəbəsinin Fərhadlar kəndində anadan oldu. 1959 senesində İstanbulda vəfat etdi. Karacaahmed Qəbiristanlığındadır.

Atası Osman Əfəndi təhsilini İstanbulda tamamladıqdan sonra Silistreyə gedərək məşhur Sədırlı

Medresesindəyılarca müderrislik etdi.

Elm əhli və fəzilət sahibibir ailedəndünyaya gələn Süleyman Hilmi Tunahan, ilk təhsilini Silistre Rüşdiyəsində və Silistre Sədırlı Mədrəsəsində etdi. Bilahərə təhsilini tamamlamaq üçün İstanbula gələrək Sahnı Səman (Fateh) Medresesinə kayd oldu. Fateh dersiamlarından və o dövrün məşhur alimlərindən BafıralıAhmed Həmdi Əfəndi (BüyükHamdi Əfəndi) nin dərs halqasına davam etdi. Zamanın üsuluna görə ağılı və nəqli elmləri təhsil aldıqdan sonra 1916-cı ildə Əhməd Həmdi Əfəndidən birinciliklə icazet, diplom aldı. Dahasonra o zaman ki təbiri ilə dersiəm (professor) olaraq yetişmək üzere Süleymaniyyə Məscidi mədrəsələrindən Medresetül-Mütehassısının təfsir və hədis qisiminə davam etdi.

Son dərəcə parlaq bir zəkaya sahib olanSüleyman Helmi Tunahan, 1919 ildə Medresetül-Mütehassısındəbirinciliklə məzun oldu. Eyni illərdə Medresetül-Kuzatı (Hukuk Fakültesini) də üstün bir dərəcə ilə bitirdi. Beləcə bir tərəfdən dersiəm digər tərəfdən də qazılıq rütbələrinə çataraq dövrünün zahirisilimlərini tamamladı. Məzunliyətini ardınca İstanbulda dersiəm olaraq vəzifəyə başlayan Süleyman Helmi Tunahan bir müddət sonra medresələrinkapatılması üzərinə vəzifəyə təyin edildi.

Uzun müddət İstanbulun Sultanahmet, Süleymaniya, Yeni Məscid, Şehzadəbaşı və Piyale Paşa gəlibüyük məscidlərində xalqa vəz edərək insanlara İslamiyyətin əmr vəyasaklarını izah etdi.

Yetmiş iki illik ömürü boyunca İslamiyyətin əmr və qadaganlarını öyrənmək, öyrətmək və insanlaraanlataraq Onların dünya və axirət səadətinə qovuşmalarına vəsilə olan Süleyman Helmi Tunahan 16 Sentyabr 1959 ildə İstanbulda Ba-tıqlıdakı evində vəfat etdi. Karacaahmet Qəbiristanlığına dəfn edildi.

MÜRŞİDİ KAMİLİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Həqiqi və kamil bir mürşid, iman qurtarma nöqtəsində sanki bir can simiti kimidir. Ancaq «təqlidindən çəkinmək» şərtidir. Əks halda imanı qurtarmaq bir tərəfə, təhlükəyə belə girə bilər. Hər peşə və meşrepte olduğu qədər, bu peşədə də əqidəsi, niyyəti xarab, mənfəətçi, saxta və ya təhsili qeyri-kafi, kamala çatmamış olanlar mövcuddur. Lakin saxta olanları asan və tez fərqləndirirlər. Yetər ki, bir az bəsirət və fərasət olsun.

Saxta mürşidləri ələ verən ipucları ümumiyyətlə bunlardır:

Dünya üzərində elə mübarək şəxslər var ki, Allah Onları insanları qaranlıqdan işıqlığa çıxırınsınlar deyə xidmətinə gətirmişdir.

Onlar insanlığın irşadı üçün, qurtuluşu üçün vəzifələndirilmiş vəlilərdir. Allahdan başqası qarşısında əyilməzlər və Onun razılığından başqa bir şey də tələb etməzlər.

Onların məqsədləri yalnız Aləmlərin Rəbbi Allahdır. Sözləri Onu zikrdən ibarətdir. Günəş kimidirlər. İnsanlar üçün bir işıq, insanlıq üçün bir işıqlıq... Yoldan, Yolumuzdan xəbər verərlər, rəhbərlikləri ilə önümüzü işıqlandırarlar. Heç bir qarşılıq tələb etmədən, gözləmədən...

O işıqlıqdan faydalana bilmək üçün Onları bilmək, tanımaq, etdikləri irşadı anlamaq gərək. İrşad nədir, mürşid kimdir bilmək gərək.

Dünya həyatının ən şərəfli və ən qiymətli işi, köülləri Haqqa xəbərdar edib, duyğu və düşüncələri Allah ilə görüşdürməkdir. Çünki, şüur sahibi bütün varlıqların yaradılış məqsədi Allahı tanımaq və Ona ibadət etməkdir. (Zariyat, 56)

Bu məqsəddən uzaqlaşıldığı an, həyat mənasını idirmiş, imtahan idirilmiş, dünya həyatıyla birlikdə əbədi həyat da hüsrana uğramış olur.

Müxtəlif ayə və hədislərdə işarə edildiyi üzrə, Allahın zikri tamamilə yer üzündən qalxdığı zaman dünyanın da varlıq səbəbi ortadan qalxmış və qiyamət vacib olmuş olur. Demək

ki, dünyanı dəstək olan şey Allahın zikridir. əlbəttə insanın yüzünü Haqqa çevirməkdən ibarət olan irşadın dəyəri, bu yaradılış məqsədindən qaynaqlanmaqdadır.

Beləsinə şərəfli bir vəzifəni, Allah ən seçmə qulları olan peyğəmbərlərinə və Onların varislərinə vermişdir. Əgər irşad-dan daha qiymətli və şərəfli bir iş olsaydı, Cənabı Haqq peyğəmbərlərinə o vəzifəni verərdi.

İrşadın mənası və əhəmiyyəti

Söz olaraq irşad: Haqq və həqiqətə, yaxşıya, doğruya tərcüməçi olmaq, Allah yolunu göstərmək mənalıdır. Təsəvvüf mənasıyla irşad isə: Allahı qullarına, qullarını da Allaha sevdirməkdir. Müəyyən bir təhsili və metodu olan bu irşadı, bu şəkillərdə də tərif edə bilərik:

* Yaradıcısıyla tanış olmayan ruhları Onunla tanış etmək, Rəbbiylə tanış olan ruhları da Onunla olan münasibətlərində dərinləşdirib yüksəltmək.

* Potensial olaraq insanlıq qabiliyyətinə sahib olan insanı, həqiqətən insan halına soxmaq. Digər bir təbirlə «insanı kamil» etmək.

* İnsanın şər qabiliyyətini xeyr qabiliyyətinə çevirmək surətiylə, şeytan və Onun təmsil etdiyi pisləkləri aradan qaldırmaq.

* İnsanı yaxşılığa, ibadətə, gözəl əxlaqa, saleh əmələ, istiqamətə... hasili Rəbbinin razılığına yönəltmək surətiylə OnA çatmasını təmin etmək.

Mürşidin məna və keyfiyyəti

İrşad edən, doğru yolu göstərən rəhbər şəxsə mürşid deyilir. Allahın, doxsan doqquz gözəl adından biri də «ər-Rəşid» dir (baxın. Hud Surəsi, 87). Rəşid, mürşid mənasını verməkdədir. Çünki, əsl olaraq haqq və doğru yolu göstərən, sonsuz rəhmət sahibi Allahu Təaladır. Nəbiləri və rəbbani alimləri vasitəsilə insan və cinləri ilahi kitabının nurlu bəyanlarına dəvət etməkdədir. İnanan-inanmayan hər kəsə mərhəmət

buyurub, Onları əbədi əzabdan qurtaracaq mürşidləri aralarından çıxırmaqdadır.

Necə ki, hər dövrdə bu vəzifəni haqqıyla edə biləcək mürşidləri yetişdirmək fərzi kifayətdir. Ayəsi kərimədə: «İçinizdən xeyirə çağıran, yaxşılığı əmr edib pisləkdən məhrum edən bir sinif olsun. əlbəttə qurtuluşa çatan Onlardır.» (Ali İmran, 104) buyurulmuşdur.

Təsəvvüfdə kamala çatmış, yetkinləşmiş, övliyalıq mərtəbələrini sonuna çatmış, qabiliyyəti olanları bu yolda yetişdirən rəhbər şəxsə mürşidi kamil deyilir.

Ümumi mənada mürşidi kamil, ürək və baş izdivacına müvəffəq olmuş bir məna qəhrəmanı, həqiqət dəvətçisi və könüllərə Haqq esintilərini eşitdirən bir peyğəmbər varisidir. Çatmaq istəyənlə çatılacaq olan arasında bir körpü dərəcəsinə olan mürşidin ən diqqətə çarpan xüsusiyyəti, Haqqa yaxınlıqdır. Onun fiziki aləm qədər metafizik aləmlərə də könül gözü açıqdır. O, Allah, insan və kainat münasibətini qavrayan, varlığın sirrinə dost bir arif, dünya- axirət məlumatlarıyla bəzənmiş bir müdrikdir. Haqq yolçusunun ürəyinə öz xüsusi nail olmalarını əks etdirən bir vəlidir. əlbəttə belələrinin əlində hər vaxt kömürlər almaza çevrilmiş, daş və torpaq da qızıl səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Bu vadidə, qövs və qütblərdən düz nəsihətçilərə qədər bir çox irşad əhlindən bəhs etmək mümkündür. Lakin ruhlara insanı kamil olma üfününü açma bilməyənlərə mürşid sınımaz. Sınımaz, çünki, bunların özləri irşada möhtacdirlər və mütləq tərbiyə edilməlidirlər. Bir atalar sözlümüzdə, «Öz möhtacı himmət bir baba, bilməz ki, qeyrə necə himmət edə» deyilər.

Vəzirlə mürşidin fərqi

Vəz və nəsihətlə məşğul olanlar, ixlaslı olmaq qeydiylə, irşad adına qismən xalqa faydalı ola bilərlər. Elm öyrədirlər, faydalı və doğru olanı kitablardan oxuyub izah edə bilərlər. Bəzi mövzularda xeyr və yaxşılığa da sövq edirlər. Lakin özü

kamala çatmayan nəfs mütəxəssisi bir kimsənin, tərbiyə ilə başqalarını kamala çatdırması mümkün deyil. Həmsöhbətlərini nəfs və şeytanın hiylələrindən qurtara bilməzlər. Həqiqi Allah sevgisini verə bilməzlər. Tərbiyə etməyə qalxdıqlarında, özlərini də həmsöhbətlərini də həlak edirlər. Nəfs və şeytanın oyuncağı olurlar. Onsuz da tərbiyə etdikləri görülmüş bir şey də deyil. Belələrinin halı, İmamı Qəzali Həzrətlərinin buyurduğu kimi, yaxasında əqrəb olan bir kimsənin boyundakı əqrəbə diqqət etməyib, əlinə aldığı bir yelpiklə başqalarının burnundakı ağcaqanadı qovmasına bənzəməkdədir.

Sıravı bir irşad əriylə Haqqa yaxınlıq qazanmış vəli bir mürsid arasında, ən az yerdən Ərşə qədər mənəvi məsafə vardır. Vəlilik mərtəbəsinə yeni addım atmış mübarək bir şəxsə, qövs və qütb kimi zirvələrə dırmaşmış Allah dostları arasında da bəlkə bir o qədər məsafə daha vardır.

Onun üçün qövs və qütb kimi şəxslər həm məlumdurlar, yəni zahirde bəşəriyyət mərtəbəsindədirlər, həm də məchuldurlar ki, sirləri gaybül-gaybdedir. Haqdan başqa Onlara kimsə muttali ola bilməmişdir. Öz övladından və müridlərindən çox sayda vəli yetişdirən Əziz Mahmud Xudanı Həzrətlərinin şeyxi Üftade Həzrətləri belə demişdir: «Məni, ehil, övlad və etbadan heç kim bilməmişdir»

Əlbəttə bu kimi kutbiyyətini qövsiyyətlə dərinləşdirmiş bir kamil, mənə atmosferinə girən hər kəsə üfünün boyasını çalar, Onları Quran və Sünnə vəsaitiylə sanki yenidən tikər.

Mürşidlərin mövqeləri

Kamil bir mürşidin vəlilik mövqeyinə çatması mütləq lazımlıdır. Əks halda vəli olmayan bir şəxsin taliblərinə mənəvi rəhbər olması bir tərəfə, Onlara zərər belə verə bilər. Vəlayət isə, fənafillah (Allahda fani olma) mövqeyiylə başlar. Bu, bir cür yer üzündən məsələn Sürəyya ulduzuna qədər olan pillələri çırmaq kimidir. Vəli bu məsafəni bəzən addımlarıyla, bəzən də

mənəvi bir vasitəylə çəkilərək çıxır. Sonunda hər cür istiqamət, məsafə və məkandan münəzzəh olan Allaha çatar.

Vüslata çatan bir vəlinin tövhidi və dolayısıyla da imanı kamala çatar. Eqoist əxlaqından soyunur. Rəhmanı əxlaq ilə əxlaqlanar. Cənabı Haqqın təcəllilərinə mahzar olur. Lakin bu mövqedə olan bir kimsənin aləmi, bu gördüyümüz fiziki aləm deyil. Hər nə qədər cisimi bu aləmdə olsa da, ruhu Ərşi Alaya və Onun üzərindəki mənəvi aləmlərlə əlaqədardır. Olduğu aləmin qeydləriylə məhduddur. Ona görə vəcd və istiğrak halları qalibdir. Çox vaxt Allahu Təalanın xaricindəki hər şeyə (masivaya) şüurları bağlıdır. Avamdan olan xalqla Onların dünyası tamam ayrıdır. Əlbəttə bunun üçün fənafillah mövqeyindən bekabillaha dönməyən bir vəliyə irşad vəzifəsi verilməz.

Bəqa billah, vüslat ilə kamala çatdıqdan sonra, bir baxıma çıxdığı nərdivanlardan geri dönüb, fiziki aləmdəki insanların səviyyəsinə enməkdir. İrşad vəzifəsini yerinə gətirə bilmək üçün bu eniş zəruridir. Çünki, vəli ilə talibin arasında -mövqə baxımından olmasa da- mərtəbə baxımından bir uçurum olmalıdır.

Bir vəli, Allaha vüslat yolunda çıxırkən nə qədər çox yüksəlsə, xalqın səviyyəsinə enişi də o qədər çox olur. Eyni şəkildə, fiziki aləmə doğru nə qədər çox ensə mövqeyi o qədər yüksək, irşadı o cür qüvvətli olur. Çünki, enişi çox olduğundan məxluqlara yaxınlığı artar. Beləcə özündən çox istifadə edilər. Peyğəmbərlikdən başqa vəlayət mövqeyinin də sultanı olan Hz. Rəsulu Əkrəm s.ə.v. Cənabımız, çıxışda hər kəsdən yuxarı, enişdə isə hər kəsdən aşağı endi. Buna görə Onun irşadı bütün peyğəmbərlərdən qüvvətli oldu və bütün insanların peyğəmbəri oldu.

Bu halda fənafillah və bəqa billah mövqələrinə çatan bütün mürşidlər, prinsipdə kamil bir vəli olmaqla birlikdə, aralarında yerlə göy qədər məsafə ola bilməkdədir. Aradakı bu fərq heç şübhəsiz irşada da əks olunmaqdadır. Ayrıca kutbiyyət və

qövsüyyət mövqelərinin sultanları ilə bu mövqedə olmayanların axirətdəki şəfaətləri hər halda bir olmayacaq. Hətta əhli kəşfin bəyanına görə, Qövs, duasıyla sufi olmayanların da imdadına çatar, Onların son nəfəsdə imanla qəbirə girmələrinə vəsilə olur.

Kamil mürsidlərin sözləri ölmüş ürəkləri diriltmək üçün dərmandır. Onlar səhəbələrini maqal kimi çuvallarla söz etməzlər. Çox az və inci kimi dənə dənə danışarlar. Halları hər şeyi izah etməyə kafidir. Baxışları mənəvi ürək xəstəliklərinin şəfasıdır. Daş kəsilmiş ürəklər, Onun sevgisinə qovuşmaqla yumşaq olur. Hədisi şərifdə buyurulduğu üzrə: «Görüldükləri zaman Allah xadırlanar.» Cismani üzləriylə Allahın qullarıyla məşğul olarkən, mənəvi üzləriylə Allahu Təalaya bağlıdırlar. Xarıcləri xalq, içləri Haqq ilədir. Hədisi Qüdsidə Cənabı Mövla, «onların görünən gözü, tutan əli, eşidən qulağı» olduğunu bəyan etməkdədir. Kim bilər, bəlkə də Haqq Təala Həzrətləri gündə neçə dəfə ürəklərində təcəlli edib, «Ürəyin necə dostum?» deyə soruşmaqdadır.

Bu səbəbdən belə bir ürəyə girə bilmək qədər böyük bir səadət yoxdur. Çünki, o ürəyə girmək Hz. Rəsulullahın ürəyinə girmək və Allahın razılığına nail olmaq mənasını verməkdədir. Qiymətsiz dəyərdə bir kristala bənzəyən o ürəyi qırmaq isə, şəkavətlərin ən böyüyüdür. Çünki, bunun mənası da yenə hədisi Qüdsidə ifadə edildiyi üzrə, Allah ilə döyüşməkdir.

Bir mürsidə xəlifə olmaq

Kamil mürsidlərin ən şirin ideallarından biri də özlərindən daha böyük mürsidlər yetişdirməkdir. Bunun üçün heç bir fədakarlıqdan qaçınmayıb, Onların tərbiyəsi ilə məşğul olurlar. Nəhayət müəyyən mərtəbə və mövqelərə çatan talib, mürsidindən icazət götürərək xəlifə olur. Yəni mürsidlik etməyə ehil bir kimsə halına gəlir. Bir mürsidin çox sayda xəlifəsi ola biləcəyi kimi, heç olmağa bilər də.

Ümumiyyətlə iki cür xilafət şəkli vardır. Birincisi işarələ verilən xəlifəlik, ikincisi də zərurətlə verilən xəlifəlikdir. İşarələ xəlifəlik, silsilədəki məşayih kiramın mənəvi aləmindəki ittifaqı və işarələləriylə verilir. Təbii bu silsilənin başı Hz. Peyğəmbər s.ə.v.dır. Cənab-ı Haqq kimi seçdisə, mürsid Ona xilafət verər. Məqbul və üstün olan xilafət şəkli budur. Mürid, bu növ xilafəti geri çevirə bilməz. Kamil (yetişmiş) və mükəmmil (yetişdirə bilən) mürsidlərin xəlifələri əksəriyyətlə belədir. İstisnaları azdır.

Zəruri xəlifəlik isə, bir ehtiyac və ya məsləhətə görə, müridin mövqeyi kamala çatmadığı halda yalnız mürsidin icazəsiylə verilən xəlifəlikdir. Bu tip xəlifələrin mürsidi həyatda olduğu müddətcə insanlar Ondən fayda görər. Əgər kamala çatmadan mürsidi vəfat etsə, Onun işi təhlükəli və çətinindir.

Yuxarıda izah edilənlərin xaricində, bir də müridlər tərəfindən xəlifə elan edilən şəxslər vardır ki, bunların gerçəkdə mürsidliklə bir əlaqələri yoxdur. Ümumiyyətlə hər hansı bir xəlifə buraxmayan mürsidə bağlı müridlər bunu edərlər. Bəlkə seçdikləri şəxs çox yaxşı, möhtərəm və hətta vəli bir şəxs ola bilər. Amma yuxarıda izah edildiyi kimi, mürsidlik başqa bir şeydir. Kamil mürsid tərəfindən icazə verilmədikcə irşadları mötəbər deyil. Hz. Peyğəmbər s.ə.v.a qədər uzanan bir icazət silsiləsindən də məhrumdurlar. Bu kimi şəxslər camaatın qarşısında xeyirli xidmətlər edən bir böyük qardaş funksiyasından kənar keçə bilməz. Həqiqi tərbiyə verə bilməz. Başqalarına xəlifəlik icazəsi verə bilməz. Versə də etibarlı olmaz. Fəna və bəqa mərtəbələrinə çata bilmədiyi üçün, özlərinə rəbitə edilməsinə icazə verə bilməz, daha doğrusu verməməlidir. Çünki, belə bir rəbitənin faydası yoxdur.

Dərs vermək üzrə özlərinə vəkalət verilən şəxslərə isə vəkil deyilər. Bəzi təsəvvüf qollarında bunlara xəlifə deyənələr də vardır. Lakin həmin şəxslərin mürsidliklə bir əlaqələri yoxdur. Mürsidləri vəfat edə ya da vəkalətdən azledersə, bunların vəzifələri sona çatar.

Mürşidlik atadan oğula keçərmə?

Mürşidlik qatiliklə atadan oğula, qardaşdan qardaşa, qan bağıyla və ya irsiyyətlə keçən bir vəzifə deyil. Mürşidlik, ancaq əməl edib aranılan olan mərtəbələrə çatan və elmi olan salikə Allahın lütf etdiyi bir vəzifədir. Bu səadətə nail olan, mürşidin oğulu da ola bilər, xarici biri də...

Fənafillahdan bəqa billah mövqeyinə kim döndü isə, Allahın icazəsiylə Ona vəzifə verilir. Dönməyəne irşad icazəsi verilsə də, belələrinin mürşidi həyatda deyilsə irşad vəzifəsi etməmələri daha uyğundur.

Kamil mürşidlərin diqqətlə üzərində dayandıqları mövzulardan biri də, bu mövqenin layiq olana verilməsidir. Üftadə Həzrətlərinin buyurduğu kimi, yaxın ətrafda kamil mürşidlik mövqeyinə əlverişli heç kim qalmasa, dünyanın o biri ucundan layiq olan gətirilib o mövqeyə oturdular. Tarix boyunca bu həssaslığa sahib olmayanlar qısa zamanda dağılıb getmişlər. Necə ki, dərğahların çöküşünü hazırlayan əhəmiyyətli səbəblərdən biri də budur. Keçmişdə bəzi təsəvvüf qollarında, yetişmiş kişi övladı olmadığı üçün beşikdəki şahzadəyə xilafət verənlər çıxmışdır. Lakin «beşik şeyxliyi» deyərək bir anlayışın tarixə keçməsinə səbəb olan bu qollar, çox sürmədən yox olub getmiş, adları belə unudulmuşdur.

Əlbəttə ki, qövslük, mücedditlik kimi mənəvi zirvələrdə gəzən, ətrafına bolluq, nisbət və nur saçan böyük imamların ailələrindən böyük şəxslərin çıxmasından daha təbii bir şey yoxdur. Hətta bunlardan bəzilərinin qiyamətə qədər davam etməsi gözlənilir. Məsələn mənə gözüylə gələcəyə baxan Qövsü Kasravi Həzrətlərinin, öz ailə ocağından yeddi dənə qövslük çıxacağını müjdələdiyi rəvayət edilir.

Bir mürşidin övladlarının hamısı birdən nəzərini Haqqın razılığına tikər və bu məqsəd uğrunda ixlasla əməl etsə, Allahu Təala Onların say u söylərini boşa çıxırmaz. Cənabı Haqq həm sonsuz mərhəmət sahibi, həm də ədalətli mütəəddipdir. Ayəsi kərimədə buyurulduğu kimi, kim zərrə qədər xeyr işlərsə Onun

qarşılığını, kim də zərrə qədər şər işlərsə Onun qarşılığını görər (Zilzal, 7-8). Şah Əbdülqadir Geylani Həzrətlərinin əməlini işləyən, Onun mövqeyinə çatar.

Çoxu dəfə dəmirçinin oğlu dəmirçi, cütçünün oğlu cütçü olduğu kimi, peyğəmbərlərin oğul və qardaşlarından peyğəmbər, mürşidin yaxınlarından da mürşid çıxmışdır. İbrahim ə.s.-in oğulu İsmayıl ə.s. Yaqub ə.s.-in oğulu Yusuf ə.s. Musa ə.s.-in qardaşı Harun ə.s. bunun ən gözəl nümunəsidir. Eyni şəkildə mürşidlik vəzifəsi İmamı Rəbbani Həzrətlərindən oğulu Məhəmməd Günahsız Həzrətlərinə, Ondan da oğulu Şeyx Seyfuddin Həzrətlərinə intiqal etmiş, sonrakı silsilədə də bunun bir çox nümunələri görülmüşdür.

Saxta və ya qeyri-kafi mürşidlər

Həqiqi və kamil bir mürşid, iman qurtarma nöqtəsində sanki bir can simiti kimidir. Ancaq «təqlidindən çəkinmək» şərtidir. Əks halda imanı qurtarmaq bir tərəfə, təhlükəyə belə girə bilər. Hər peşə və məşrəptə olduğu qədər, bu peşədə də əqidəsi, niyyəti xarab, mənfəətçi, saxta və ya təhsili qeyri-kafi, kamala çatmamış olanlar mövcuddur. Lakin saxta olanları asan və tez fərq edilərlər. Yetər ki, bir az bəsirət və fərasət olsun.

Saxta mürşidləri ələ verən ipucları ümumiyyətlə bunlardır:

* Allahın əmrlərinə və Hz. Rəsulullahın sünnəsinə doğru dürrüst uyğun gəlməmək. Dini, şəri mövzularda zəifliklər göstərmək.

* Quran və hədisi şəriflərə üləmanın verdiyi mənalardan xaricində səhv mənalara vermək, olmayacaq şəkildə şərh etmək.

* Qadınlarla qarışıq bir vəziyyətdə oturub söhbət etmək, Onlara əl öpdürmək və ya məhrəmsiz tələ tələ görüşmək.

* Söhbət və yığıncaqlarında yuxuya geniş yer vermək.

* Haqsız yerə millətin malını yemək, girdiyi mənfəət əlaqələrində həmsöhbətinə zərər vermək və ya aldatmaq.

* Süni məcbur etmələrlə bir qisim kəramət nümayişlərində olmaq. (Bu tiplər bəzən istidrac yoluyla insanın ürəyindən keçənləri də söyləyə bilirlər.)

* Özündən başqa önünə gələn hər kəsə, hətta dindarlıq və salahiyyətiylə tanınan şəxslərə belə, kafir, münafiq damğasını vurmaq.

* Şeytanın qorxu və vəsvəsesiylə bir sıra sayıqlamalarda olmaq, özünə vəhy gəldiyini vs... söyləmək.

* İnsanın könülünə hüzur verəcək, Allahı xadırladacaq nurani bir simadan məhrum olmaq.

Yolu bidirməmiş nöqsanlı mürşidə təslim olmaq da İmamı Rəbbani Həzrətlərinin ifadəsiylə öldürücü bir zəhərdir. Bir xəstə, mütəxəssis olmayan, diplomu olmayan bir həkimin dərmanını ehtiva etsə yaxşı olmaq belə dayansın, xəstəliyi artar. Yaxşılaşma qabiliyyəti də pozular. O dərman əvvəl ağrıları dayandıra bilər. Sinirləri pozduğu, zərər verdiyi üçün ağrı duyulmaz. Lakin bu hal yaxşılıq deyil, pislkdir. Bu xəstə həqiqi bir həkimə gedərsə, həkim əvvəl o dərmanın zərərini aradan qaldırmağa məşğul olur. Ondan sonra xəstəliyi müalicəyə başlar.

Həqiqi Mürşid

Ağac necə ki, gövdəsindən deyil də meyvəsindən yaxşı aydın olsa, mürşidi kamil olan kəslər də, dəbdəbəli zahir hallarından deyil, meyvə və mənsublarından yəni yetişdirdikləri kəslərin gözəl hallarından aydın olur. Və bu surətlə özlərinə tabe olmaq, mənəvi bolluğundan hər barədə istifadə etmək caiz və səhih olur. Şöhrəti ərsə çıxsa, həqiqi mürşidin kimi, meyvəsidir.

Alimləri mədəniyyət sahib edən, üç hərf ilə beş nöqtədir. (عشق)

Möminləri duhulü cənnət edən, beş hərf ilə üç nöqtədir. (ایمان)

MƏMMƏD ZAHİD KOTKU

Məmməd Zahid Kotku 1897-ci ildə Bursa şəhərində,

Türkmənzadə çıxılmazdakı ata evində baş vermişdir. Ata və anası Qafqazdan 1297-də köç edən müslümanlardır. Babaları Qafqazda Şirvana bağlı köhnə bir xanlıq mərkəzi olan Nuhadandır ki, bura dağ atəyində, ipəkçiliklə məşhur, əhalisi müsəlman, hələ

də Azəri Türkcəsi danışılan bir yerdir.

Atası İbrahim Bursaya 16 yaşlarında ikən gəlmiş, Həmzə Bəy Mədrəsəsində təhsil almış, müxtəlif yerlərdə imamlıq etmiş bir Seyiddir. Anası Sabirə xanım, Məmməd Zahid Əfəndi 3 yaşlarında ikən vəfat etmiş. Pınarbaşı Qəbiristanlığına basdırılmışdır.

Bu ana və atadan doğulma böyük qardaşı Əhməd Şakir (1308-1335) zabitlik etmiş, Qüdsdə, Çanaqqalada olmuş, sipərlərdə xəstələnmiş və 28 yaşlarında ikən vəfat edib Söğütlüçəşməyə dəfn olunmuşdur. Eyni anadan bir kiçik qardaşı daha olmuşsa da çox yaşamamış, bir neçə aylıq ikən vəfat etmişdir. Atasının ikinci evliliyi yenə Dağıstan mühacirlərindən, Fatma xanımla olmuşdur.

Məmməd Zahid Əfəndi ilk məktəbi Oruc Bəy İbtidaisində oxudu. Maqsemdəki İdadiyə davam etdi. Sonra Bursa Sənət Məktəbinə girdi. Bu əsnada Birinci Dünya Hərbi səbəbindən 18 yaşlarında əsgərə cəlb olundu. 14 Aprel 1332-də əsgər oldu, illər tərəfindən əsgərlik etdi, çox təhlükəli günlər keçirdi, xəstəliklər sovuşdurdu. Ordunun Suriya deyil çəkilməsindən sonra, min bir çətinliklə İstanbula döndü.

10 İyul 1335 Cümə günündən etibarən də 25 K. 30 şöbədə yazıçı olaraq vəzifəyə davam etdi. Öz xatirə dəftəri qeydlərindən 1338 Martlarında hələ bu vəzifədə olduğu görlür.

Istanbulda olduğu əsnada müxtəlif dini yığıncaqlara, dərslərə, məscidlərdəki vəzlərə davam etdi. Xüsusilə Seydişehirli Abdullah Bolluğu Əfəndini çox sevdiyi aydın olur. Bu vaxt 16 İyul 1336 Cümə günü namazı Aya-sofya məscidində ədadan sonra, Vilayət qarşısında bulunan Fatma Sultan Məscidi yanındakı Gümüşhaneli Təkkəsinə gedərək Şeyx Ömər Ziyaeddin Əfəndiyə intisap etdi. Gündən günə əhvalını tərəqqi etdirdi.

Bu şəxsi şərifin 18 Noyabr 1337 Cümə günü vəfatından sonra postnişini irşad olan Tekirdağlı Mustafa Bolluğu Efen idinin yanında təhsili kəmalata davam etmiş, mütəəddit dəfələr xəlvətə girmiş, 27 yaşlarında xilafətnaməni götürdükdən sonra Ondan Ramuzul-ehadis, Hizbi ƏZƏM və Delai-lul-hayrat icazetnamələrini də götürmüş, Bayezit, Fateh və Ayasofya məscidi və mədrəsələrində dərslərə davam etmiş, bu əsnada hafizliyini də tamamlamışdır. Bu aralarda müəlliminin işarəsi üzrə, müxtəlif qəsəbə və kəndlərdə dini xidmət ifa etmişdir.

Təkkələrin bağlanılmasından sonra Bursaya dönmüş, evlənmiş, 1929da vəfat edən atası yerinə Bursa ovasmdakı İzzat kəndində 15-16 il qədər imamlıq etdikdən sonra Üftade məscidi şərifinin imam - natiqliyinə təyin edilərək şəhərdə hisar içindəki ata evinə yerləşmişdi. Burada 1945-46dan 1952ə qədər xidmət etdi.

1952 Aralığında Gümüşhaneli dərğahı postnişini.və köhnə təkkə yoldaşı Qazanlı Əbdüləziz Gözətkinənin vəfatı üzərinə, İstanbula naklolurak Fatehdə Bulvara hazır Ümmü Gülsüm Məscidində vəzifə gördü.

1.10.1958 tarixində Fateh İskəndərpaşa məscidi şərifinə nakloldu və vəfatına qədər bu vəzifədə qaldı.

Məmməd Zahid Əfəndi rəhmətullahi əleyh, ömürünün son illərində narahat idi, ayaqda gəzməsinə baxmayaraq, şiddətli ağrılarından döyüşən idi. 1979 yazında uzun zaman qalmaq

üzrə getdiyi Hicazdan, ağır xəstə olaraq 1980 Fevralında dönmək məcburiyyətində qalmışdı. 7 Mart 1980də əməliyyata girdi və mədəsinin üçdə ikisi alındı.

Əməliyyatdan sonra təcridən düzəldi, həcc mövsümü gəlin-cə də Hicaza getdi. Lakin əməliyyata səbəb olan narahatlığı nüksetmiş və ağrılar təkrar başlamışdı. Həcci çətinliklə ifadan sonra 6 Noyabr 1980də çox ağır xəstə olaraq İstanbula döndü. Tam bir həftə sonra 13 Noyabr 1980də günortaya yaxın, dualar, yasinlər, təşbeh və tehlillər və gözyaşları ilə yatar kimi bir halda ikən axirətə irtihal etdi.

14 Noyabr 1980 İstanbul Süleymaniya Məscidində təntənəli bir surətdə müəllimləri və üstadlarının yanında dəfn olundu.

ALİM

ÖN SÖZ

Elmi çox olanın üstün olduğu açıq bir şəkildə gözlərimiyin önündədir. elm, həm əməl etmək və həm də bildiklərini bilməyənlərə öyrətmək üçün tələb olunur.

Öyrədən ilə öyrənənə eyni savabı vermək və Onları əcr və mükafatda ortaqlıq tanımaq, Cənabı Haqqın lütfələrindədir. Bununla birlikdə Peyğəmbərimiz (s, a. v.), öyrənməyən və öyrətməyən şair insanlarda da xeyr yoxdur, deyə nə gözəl buyurmuşlar. Çünki, cahillik çox pisdir.

Elmin ref olunacağı hədisi şəriflərdə zikr olunmaqdadır ki, bu elm, bir gün qəbz və ref olunacaq. Buna görə də, o gün gəlib çatmadan elmə davam edib, öyrənin. Çünki, sonra öyrənmək istəsəniz də, buna müvəffəq ola bilməyəcəksiniz. Çünki, zehinləriniz zəifləyəcək, zəkanız itəcək fehn və idrakdan da məhrum olacaqsınız. Firsət əldə ikən elmi əldə etməyə çalışın.

Məhəmməd Zahid ibn İbrahim əl-Bursəvinin əsərlərindən yığılan bu kitabda, gerçək alimin xüsusiyyətlən, dərəcəsi və üstünlüyü ilə elmi Müəllimin fəziləti, alim və abid arasındakı dərəcə fərqi kimi mövzular bir bütün halında ələ alınmaqdadır.

tik nəşrində bir yerdə təqdim edilən elm və alim mövzusu, yeni əlavələrlə genişləndirilərkən, həcmi böyüməsi ötürətilə bu dəfə iki dəriyə ayrılmışdır. Bu baxımdan elm mövzusu üçün elm kitabına müraciət etmək uyğun olacaq. Beləcə iki kitab bir-birini tamamlamış olur.

Elmiylə amil olanlara nə səadət... Allah hamımızı belə olanlardan etsin! Amin...

ALİMİN DƏRƏCƏSİ VƏ FƏZİLƏTLƏRİ

Cənabımız (səllallahu əleyhi və səlləm) Həzrətləri: «Alim Allahın yer üzündəki xəlifəsidir.» deyərək alimə ən böyük paya

və qiyməti vermiş var. Çünki, elm bir baxıma ibadətdir. Bu baxımdan alim Allah təalanın bir xəlifəsidir. Və bu xilafət götürə bir xilafətdir. Çünki, Allah təala Həzrətləri, Onun ürəyini öz sifətlərindən olan elmlə doldurmuş, Onu yer üzündəki elmin xəzinəsi etmişdir. Taliblərinə o, elmi öyrətməyə məzundur. Eyni zamanda peyğəmbərin xəlifəsidir. Diqqət yetirsəniz, islamın elmə verdiyi qiyməti, indiyə qədər heç bir din verməmişdir və verə bilməyəcək.

Nasın peyğəmbərlik dərəcəsinə ən yaxın olanı, əhli cihad və əhli elmdir. Bu şübhəsiz ki, cihad əhli, peyğəmbərlərin və rəsulların gətirdiyi haqq yol üzərinə cihad edərlər (və bu cihadlarıyla, həm dinlərini qoruyar, həm də ətrafa yayırlar.) Əhli elm isə, elmləriylə insanların əbiyanın gətirmiş olduğu haqq yola girməsinə dəlalət edərlər.»

Həqiqi elm, dünya və axirətdə ən böyük dərəcə və ən götürə mövqeyi əbiyadır. Peyğəmbər mövqeyidir. Bu dərəcəyə ümmətdən heç kim çata bilməz. Allah təalanın Onlara bir lütf və lütfkarlığıdır, çalışmaqda əldə edilə bilməz. Bundan sonra isə, ikinci mövqə, şəri elm tələbində ikən, özünə əcəlin çatdığı, yəni, ölümün gəlib, dünyasının bitdiyi, axirətinin başladığı gündür.

Peyğəmbərlərlə arasında bir dərəcə fərqi vardır ki, o da peyğəmbərlik mövqeyidir.» Kim ki, İslamın əhyası üçün elmdən bir bab öyrənmək istəsə, peyğəmbərlərlə bu şəxs arasında, Cənnətdə bir dərəcə fərq vardır.»

Məlumdur ki, İslamın mühafizəsi iki qüvvətə söykənir.. Bunlardan biri məmləkətimizin mühafizə və müdafiəsi üçün cihad deyilən əsgəri qüvvət, biri də xalqın dinini öyrədəcək elm sahibləridir. Bunların hər ikisinin saysız deyiləcək qədər şöbələri vardır, hamısı da lazımdır. Bunlar olmazsa, nə məmləkət müdafiəsi edilə bilər, nə də tədrisat. Bu gün dünyanın nə sürətlə getdiyini və düşmənlərimizin dişlərini necə bildiklərini gördüyümüz halda, hələ oyanacağımız yox. Halbuki kiçik dövlətlərin necə hanı harıl çalışdıqları gözümüzün qarşısında.

«Əl elmi həyatül-islam» deyə islamın həyat və baxasının elmə bağlı olduğunu bildiyimiz halda, elm qapılan illər tərəfindən bağlı qaldı. Bu gün yetişən nəsilin din ilə heç bir əlaqəsi qalmadığından, başımıza gələn fəlakətlərə bir baxın. Bir millət neçə partiyaya bölünmüş, hamısının fikirləri, qənaətləri, məlumatları, idarələri həmişə ayrı-ayrı. islamın istədiyi vəhdət, tamamıyla ortadan qalxmış vəziyyətdə. Cənabı Haqq cümləmizin nıusunu olsun.

Hər kim islamın əhyası üçün çalışmaq istəyirsə, mütləq elmə çalışması lazımdır. Al-lahsız insan ola bilməz. Allahı bilmək də elmlə olacağından, insanın da, millətin də həyatı bu elmlədir. Fabriklər insanı Allaha yaxınlaşdırmaz, bəlkə daha çox pozğunluğa və günahlara sövq edər. Qurtuluş fabriklərdə deyil, ancaq elm və cihad ilədir. Fabrik bunlar üçün lazımdır. Yəni, cihada hazırlıqdır. Yoxsa fabriklər insanı qurduluşa aparmaz, əlbəttə Avropa və Rusiya, gözləri həmişə dünyada və pullarda, Onun üçün rahat üzü görməzlər, vəssalam.

«Öyrənmək niyyəti ilə elm tələbində olan adam, Rəhman olan Allahın talibidir, ti ini öyrənmək istəyən kimsə İslamın rüknü dərəcəsidir. Onun əcri özünə nəbilərlə birlikdə verilir.»

Lakin, maqşad tək savab qazanmaq deyil, əsl məqsəd Haqq təalanın sevgi və razılığını qazana bilməkdir. Onun üçün müsəlmanlar, haqq və hüquqa son dərəcə riayətkardır. Elm, bizə bunu tövsiyə edir. Cahil olunca, təbii bu haqqlara riayət heç də mümkün olmaz, istədiyi kimi yaşamağa başlar, axirətdə əlinə heç bir şey keçməyəcəyi də təbiidir. Bu günki, insanların dərhal bütün məqsədləri dünyalarıdır. Bu cəhalət Onlara çatıb da artar. Qulaqdan dolma məlumatlar vardır, amma Onların insana kafi gəlmədiyi məlumdur.

Alimin, alim olmayan kəslər üzərinə çoxluğu və üstünlüyü nəbinin ümməti üzərinə olan üstünlüyü kimidir.» Ənəs radiyallahu ənhin rəvayət etdiyi bu hədisi şərif te, alimin üstünlüyü nə gözəl bir şəkildə ifadə edilməkdədir. Peyğəm-

bərlər, ümmətinin necə baş tacı olmuşlar və buraxmış olduqları əsərlərlə, necə özlərini tanıtmışlar. Bu gün belə, kitabxanalarımızı dolduran saysız əsərlər həmişə möhtərəm alimlərimizin himmətləri və səyləriylə olmuşdur. Allah təala, Onlardan razı olsun. Bizləri Onların səviyyəsinə çatdırsın. Hansı bir peşə, hansı bir üstünlük vardır ki, insanı peyğəmbərlər səviyyəsinə qədər çatdırsın? əlbəttə, din məlumatı, səni belə yüksək mövqelərə çatdıracaq olduğundan, sən hər halda və əvvəl əmrə dinini yaxşı bir şəkildə öyrən. Sonra öyrətməyə çalış. Bu vaxt, Peyğəmbərlərə də uyğun gəl. Onlar, necə məccanən (pulsuz) təlim buyurdularsa, sən də məccanən öyrət. Ruzisini Allahdan gözlə. Başqasından deyil.

Namaz qılmasını bilən hər kəs, namazı etdi-rabilir. Vaxtilə, müəllimlərin feyzi varmış. Camaat toplanınca hər kəs mən etdirim iddiasına düşmüş. Nəhayət rəsmi imamlar təyin olunub, bu istəklərin qabağına keçilmiş. Yoxsa, bu xidmət peyğəmbərlərin yolu, imamlarımızın yoludur. Bizim Onlar kimi fəsəbilillah etməmiz lazım gələrkən, bax bu gün nə hala gəldik. Daha kim bilər nələr olacaq?

«Şübəhsiz talibi elm olan kimsə... peyğəmbərlərlə birlikdə, hesabsız Cənnətə girər.» «Şübəhsiz alimlər nəbilərin varisləridirlər.»

Həqiqi üləmaya «Yer üzünün şamı və nuru, ənbianın xəlifəsi, mənim də, digər ənbianın da varisi olmuşlar.» deyilmişdir. Bu nemətin üstündə başqa nə nemət axtarıla bilər?

Baxın ən mühümü, «həqiqi elm sahibləri, ənbianın, peyğəmbərlərin varisidirlər» lütfündə mövcudluğu, böyük bir lütf, bir ikram və bir lütfkarlıqdır ki, bundan daha böyük bir lütf, bir lütfkarlıq, bir paya ola bilməz. Peyğəmbərlərə varis olmaq nə deməkdir? Bunun qədr ü qiymətini bilmək hamımızın üzərinə vacibdir. Onun üçün elm ən böyük bir sərvət, ən böyük və bitməz bir xəzinədir. Həm peyğəmbərlərə varis olacaqsan, həm də Quran xəzinələrindən nəsibini almış olacaqsan ki, bu

dövlət, bu sərvət, bu nemət başqa heç bir yerdə olmaz. Buna görə də sən var qüvvətini elmə ver. Gerisinə əsla qarışma.

Peyğəmbərimiz: «Allah təala, mənim xəlifələrimə rəhmət etsin.» deyincə: «Ya Rəsulullah, sənın xəlifələrin kimlərdir?» deyər soruşmuşlar. Cavab olaraq: «Mənim sünnəmi canlandıranlar və Onu nasa öyrədənlər.» buyurmuşlar.

Bu günki, müsəlman o zamanki müslümanın verdiyi bir qəpik sədəqənin, aldığı savabı ala biləcək pul belə tapa bilməz. Əfsus! Cənabı Haqq, cümləmizin yardımçısı olsun da evləmirde, dinini, kitabını, Peyğəmbərini gözəlcə öyrəndikdən sonra gözəl əməllərlə də Haqq Əzzə və Cəllənin razılığını qazanmağa çalışan bəxtiyarlardan ayırmasın. Amin.

Bəşəriyyətin həyatı elmə bağlıdır. Dünyanın elmləri, texnikaları, tibbləri, mühəndisləri, kimya-gerləri, hesabçıları, elektrikçiləri, ticarətçiləri, gəlirləri-xərcləri və sairləri həmişə elmə bağlıdır. Təbii müvəqqəti olan bu həyatı dünyada, bunlar necə lazımsa və bu elmlər kimdə çox isə, rahatlıq da Ondadır. Bizlər lehülhamd müsəlmanıq. Bizim üçün bir də əbədiyyət aləmi olan axirət, Cənnət və Cəhənnəm vardır. Buradakı həyat əbədidir. Bununla birlikdə müvəqqəti olan dünya həyatının elmlərini tərk edə bilmərik. Lakin əsl mühüm olan, əbədi olan axirət elmidir. Buna Şəriət elmi deyilir, elmi fiqh deyilir. Cənabı Haqq xeyr arzu etdiyi kəsləri dində fakth edər təbirinə diqqət etdinizmi?

Əlbəttə Cənabı Həkkim xeyr arzu etdiyi kəslər, ən bəxtiyar kəslər deməkdir. əlbəttə bu möhtərəm zat eyni zamanda dünyada peyğəmbərlərə xəlifə olan bəxtiyarlardır. Peyğəmbərin xəlifəsi olaraq, Onların yerlərinə qaim olmaq, padşahların,, hökmdarların, günahkarların, zorbaların, bədxərclərin, islam yolunu buraxmış, Avropanın yolunu tutmuş, islamdan, dindən uzaqlaşmış bədbəxtlərin haqqı deyil. Əsl haqq sahibləri, dini elmlərə tam mənasıyla vəqf olan və özünü o yola verən, peyğəmbər yolunun yolçulu olan «Allahdan layiqiylə qorxanlar

ancaq alimlərdir.» deyər mədh və sənə buyurulan, üləmanı kiram hazeratıdır.

Xəlifə olub da, səltənət sarayında oturub kolum saı : ik, mən də xəlifəsi müsliminim... deyər öyünmək acı halda doğru bir şey deyil. Xəlifəsi müsliminim deyər, kənar tərəfdə Avropanın qanunlarını götürər, geyim tərzində, bəzək, səltənət və israfə boğular və böyük böyük sarayları etdirər, içində də envası növ günahlarla, nadir, gözəl, nəzakətli saray xanımları, nökrələri, xidmətçiləriylə yaşar. Görəsən bunların hansı xəlifəyə və xilafətə yaraşar. Halbuki babaları Osman Qazi və Orxan Qazinin nəsihətlərini tutub da dinin əmrlərindən çölə çıxmamış olsadılar, Osmanlı səltənəti bu gün bunun 5-10 misli daha böyüyər və çox rifah və hüzür içində yaşayardılar.

Xəlifə demək, peyğəmbərin əşyasına sahib olmaq demək deyil. Bəlkə Onun yaşayış və hərəkətini mənimsəmək və sonra da buyurduğu sünnə yolundan ayrılmamaqdır. Bu edilən məscidlə-rimizdəki bəzək, zinət və xərc nə qədər ağırdır. BelM hər birisi, bir neçə məscid daha edər. Biz məscidlərimizin bu dəbdəbəsi ilə deyil, əsl içindəki camaatın və müsəlmanların dinlərinə bağlılığı və hüzuru ilə öyünməliyik. Bax bu gün o Süleymaniyə, Sultan ahmet kimi böyük məscidlərdəki camaat hamımızı utandıracaq dərəcədədir. Süleymaniyə məscidi, edildiyi Qanuni dövründə müsəlman əhali 300 min olduğu halda yenə dollarmış, bu gün isə 35 milyon əhaliyə sahib olduğumuz halda məscid bomboş desək səhv olmaz zənn edərəm. Bu günə gəlincə o daha da üreklər ağrısı. Halbuki əvvəlki Osmanlıların ilk dövrlərində az qala bütün xərclərin hərbdə düşmənlərdən alınan qənimətlərlə edildiyi rəvayət edilməkdədir, Lakin, hər nə qədər qənimət olsa da Onları daha mühüm ehtiyaclarə xərcləmək və bu günün deyil, əsl sabahın ehtiyaclarını, toplarını, tayyare və digər ehtiyaclarını dinsizlərə əl açmadan, hər şeyimizi özümüzün təmin etməsinə çalışmaq ən başlıca vəzifəmizkən, bunlara əhəmiyyət verməyib, füzuli

yerlərə pul xərcləmək, əlbəttə heç bir ağılı səlim sahibinin işi deyil.

Müsəlmanın deyən hər niyyətinin ilk vəzifəsi Allah Əzə və Cəlləyə borcundan sonra vətənin mühafizəsi və müdafiəsi üçün çalışmaqdır. 4 xəlifə zamanında İslam orduları özlərindən qat qat qüvvətli ordularla müharibə edib, İslamiyəti dünyanın dərhal hər tərəfinə eşitdirmişlər. Bütün Ərəb yarımadasından başqa İraq, İran və Buxaraya qədər uzanmışlar, bunlar nə Amerika nə başqa bir dövlətin köməyi sayəsində bu müvəffəqiyyətləri reallaşdırmışlar. Nə hərbi ağıllarını bilən müntəzəm ordu və komandirləri, nə də işlələrini təmin edəcək bir vasitələri vardı. Təəssüf ki, çox təəssüf ki, nə vaxt müntəzəm ordular, məktəblər, komandirlər yetişdirilmiş, sonra məğlubiyyətlər artmış, bütün fütuhətlər həmişə hebaen mensur olub getmişdir. Bir ucu Cəbəlitərikə, bir ucu Viyana qapılarına söykənən, Kırım və Qaradəniz sahilləri, Qafqaz, Buxara, Özbəkistan, Əcəməstan, Əfqanıstan, bütün Aralıq dənizi sahilləri həmişə müsəlmanların malı idi.

İndi isə yenə lehülhamd 42 İslam ölkəsi azadlığına qovuşmuş və 1 milyard yaxın müsəlman camaat meydana çıxmışdır. İnşa-Allah az bir müddət sonra xristian əllərində əsir olan digər müsəlmanlar da azadlıqlarına qovuşar və sonra da hamı bir araya gəlib elele Verərlərdə, dünyanın ən böyük və yıxılmaz bir dövləti olurlar. Sonra da bütün dünyada İslamiyətin qəbul edilməsinə çalışsalar da dünyadakılar rahatlayar, vəssalam.

Bu xilafət, İslam üləmasının haqqı ikən, ipin ucunu qaçırmişlar və idarələri güclü-qüvvətli-ərin əllərinə buraxmışlar. Onlar da bizim əlimizdən bütün azadlıqlarımızı götürmüş, məktəb, mədrəsə və təkkələr bağlanmış və bir çox üləmanı kirayəni, Şeyxülislam Səbri Əfəndi, Zahid Kövsəri və bənzəri zat məmləkətdən qaçmış və bir çoxu da qovularaq bir daha məmləkətə soxulmamışdır. Bu acı azmış kimi, müəllimlərin sarıqlarını məscid xaricində qucaqlamamaları əmr edilmiş,

hətta bir vaxtlar Qurani Kərimi oxuyan və oxudanların tecziyəsinə qədər gedilmişdi. Lehülhamd o günlər keçdi.

Əlbəttə Onlarla oturub qalxmaq və Onların yolunda və izində olmaq, Onlara hər cür köməyi əsirgəməmək, Peyğəmbər xəlifələrinə edilən bu xidmət, eynilə səhabəsi kiramin Peyğəmbərimizə etdiyi hörmət, hörmət və fədakarlıq kimidir. Əshab-ı kiramin Peyğəmbər Əfəndimizə və Onun xəlifələri olan Əbu Bəkir, Ömər, Osman, Əli Əfəndimizə etdikləri fədakarlıqları eynilə zamanın üləmasına etmək lazımdır. Əshab-ı kiram necə Rəsulu Əkrəm Əfəndimizə: «Ya Rəsulullah, anam atam hər şeyim sənin uğrunda fəda olsun.» demişlərsə, bu günün müsəlmanın da bu sifətdə olması lazımdır. İndi təbii müharibələrə girəcək deyilik. Amma bizlərə miras qalan bu dinimizin mühafizəsinə əməkdaşlıq ilə çalışmaq məcburiyyətindəyik. Dinimiz əsas iki əsl kökə bağlıdır. Biri Qurani Azı-müşşan, biri də Rəsulu Əkrəm Cənabımızın sünnesidir. Buna görə də hər müsəlmanın ilk borcu əvvəla Qurani Kərimi gözəlcə oxumaq, sonra da o Qurani nə demək istədiyini yəni, mənalərini öyrənmək, Haqqın əmr etdiyi fəzlləri, və -ipləri və Peyğəmbərimizin sünnelərini öyrəyib, inanmaq, gərəyi ilə də əməl etmək surətiylə İslamiyətin zərurətlərini tətbiqə cəhd göstərməkdir. Əsl xəlifə olan bu zatın xilafət müddəti 30 il olaraq tamamlanmışdır. Digər bir hədisdə də:

«Üləma, Allahın qulları üzərində peyğəmbərlərin əminləridir.

Bir nur qaynağı olan üləma, eyni zamanda (Umenair-Rusül)dür. Yəni Rəsullar, gətirdikləri şəriət və dini, alimlərin ümməti Məhəmmədə təbliğ etdiklərindən əmindirlər. Öyrəndikləri kimi, heç bir dəyişiklik etmədən öyrədirlər. Və bu yüzdəndir ki, 1400 ildən bəri bu din eyni şəkildə, heç pozulmadan davam etməkdədir. «Mənim ümmətim 5 təbəqə üzərindədir, hər təbəqənin müddəti 40 ildir. (Birincisi) mənim və əsəbimin təbəqəsidir ki, əhli elm və iman sahibləridir.

Bu təbəqələr 40 ildən 200 il olduğuna görə, bundan sonrakı illərin içərisindəki gələn bu ümməti Məhəmmədin halı nə olacaq? deyə əlbəttə insanın xadirinə bir şeylər gələcəkdir. Heç şübhə yoxdur ki, bu gün il 1403c yaxınlaşmaqdadır və bu ana qədər bu iimmetimi hamed içərisindən nə xeyirli və nə möhtərəm, nə alim və nə abid kəslər gəlib keçmişdir. Məsələn, İmam Qəzali, İmanı Birgivi, İmam Sərəhsi və bunlara bənzər bir çox elm sahibləriylə, Kutül-qulub sahibi Abdülkadir Geylani, Nəqşibənd Məhəmməd Bahəddin, Həsən Harkani, Abdülxaliq Guddüvani və bunlara bənzər yüzlərlə, minlərlə üləmanı kiram ilə kitabxanalarımızı dolduran, On minlərcə əsərlər, həmişə bu ümməti Məhəmmədin bizlərə buraxdığı əsərlərdir. Bundan anlayırıq ki, hərblər, kitalələr, kavgalar və səs-küylər arasında belə ümməti Məhəmməddən bir qrup, bir camaat dinin zərurətlərinə riayətkar qalaraq, öyrənmə və öyrətmə ilə məşğul olmuş, gələcək olan ümməti Məhəmmədə köməkçi əsərlər buraxmışlar. Dinlərinə sədaqətdə səmimiyyət göstərmişlər. Qiyamətə qədər də, biiznillahi təala davam edəcəyindən heç şübhəmiz yoxdur.

İlk iki 40 ildəki əhli elm və əhli iman sahibləriylə, bugünkü elm və iman sahiblərinin boy ölçüşməyə cəhd etməsi çox gülünc olur.

Bu gün məlumat çox, lakin, pambıq kimi ağırlığı yoxdur. Böyük bir çuval pambıq 100 kilo gəlsə, o çuval dolusu dəmir bəlkə min kilo və ya daha çox gəlir. «Alimin, abid üzərinə fəziləti, mənim, sizin ən ednanız üzərinə olan fəzilətim kimidir. Şübhəsiz Allah təala Həzrətləri və Onun mələkləri, yer və göy əhli, hətta yuvalarında qarışqalar, dənizlərdə balıqlar, nasa xeyr öyrədənlərə duaçıdırlar.»

İnsanlar, əksəriyyətlə bu iki hissəyə ayrılır: Ya alim ya abid. Digərlərində onsuz da xeyr yoxdur. Alim ilə abid arasındakı fərq isə, ölçülə-miyəcə dərəcədə böyükdür. Peyğəmbərimizlə, zamanımızın ən ednası arasındakı fərq nə isə, alim ilə abid arasındakı fərq də belədir. Peyğəmbərlər də

daxil olduğu halda insanlara xeyr öyrədən bütün müəllimlərə, Allah təala Həzrətləri və bütün mələkləri, yer və göy əhli, hətta yuvalarında qarışqalar, dənizlərdəki balıqlar dua edərlər. Bu, nə ülvi və nə şahanə bir mənzərə. Alim yatağında yatar, yatar və ya kitablarını mütalə ilə məşğul olur da, bütün məxluqat, mələklər, hətta Cənabı Haqqın şəxsən özü Ona dua edərlər. Görəsən, bu səltənət kimə nəşib olmuşdur? Him deyilincə, sayını belə bilmədiyimiz bir çox şöbələri vardır. Kimi göydə uçar və kimi də sualtında və üstündə üzər. Oturduğu yerdə, hər yerdən xəbər alar və hər yerə xəbər salar. Daha ağla gəlmədik nə qədər alimlər vardır. Bunların bəşəriyyətə xidməti çoxdur.

Lakin, bunlar aranılan olan məlumat və məqsəddən uzaq, bir sıra təfərrüatdır. Lakin, bunların hamısı bir ağızdan, bəşəriyyəti Allaha yönəldənə dua etməkdədir. Qulaqlarını Haqqa qarşı tıxamış bədbəxt, göydə ucsa nə olur? Dənizlərin dibində gəzse, nə olur? Məqsəd və məqsəd, Allaha çatmaqdır, vəslatdır. O da, əvvəla iman və islam ilə başlar.

Allahı tanımayan və islama arxa çevirən yazıqlar, fironlar kimi dünyaya hakim olsalar nə olacaq? iman, söz ilə deyil, ancaq əməllə müəyyən olur. iman edən, iman və islam yolunda gedər. Bu yolu buraxanın sözlünə iltifat olunmaz. Həm kilsəyə get və kilsə əmalinə xidmət et, həm də müs-lümanlıq göstər. Belə məsxərəlik olmaz. Müsəlman, müsəlmanlıq yolunda çalışar. Daim küfrün qarşısında aslan kimi dinini qoruyar. Bunun üçün də, elmi dinə ehtiyac vardır.

Əgər, sən müsəlmanlığa xidmət etmək istəyirsənsə, dinini öyrən və öyrət, vəssalam. Elə olunca səni, torpaq belə yeməz. Mövla, cümləmizi dinini öyrənib sonra da öyrədən qullarından etsin. Amin «Mələklər, elmi Allah rızası üçün tələb edənləri qanadları altına alar.»

Cənabı Peyğəmbər Cənabımız bizlərə: «insanların ən xeyirlisi Qurani Azi-müşşanı yaxşı və gözəl surətdə oxuya bilən, sonra da mənalara dost olub, alimlər sırasına keçənlər və daha sonra da Allah təalanın dinində fiqh elminə çalışanlar,

sonra da bu bildiklərini tətbiq sahəsinə qoyub, muttaki olanlardır. Yəni, hər barədə Allah təaladan tam mənasıyla qor-xanlar və sabahkı hesab gününü unutmayanlar və daha sonra da bilinən olan yaxşılıqları əmr edən və mümkir olan çirkin hərəkət və işlərdən, həmcins olan mömin və müsəlman qardaşlarını nəhy edən, qohum və də-allukatını siləsi rəhinədən, Onları tez-tez ziyarət edən, möhtac dirlərsə köməyinə qaçanların olduğunu...» bəyan buyurmuşlar.

Xeyirli insanın qiymətini bizə, xeyirsiz bildirər. Zamanımıza yaxşı bax. Dinini bilən, Quranını oxuyan və Allah təalayı tanıyan, halal və harama diqqət yetirən müsəlmanla, bu günki, anarxist dedikləri gənclərə diqqətlə bax, baxaq xeyr hansında. Müsəlman, dövlətinə, millətinə və işinə sadıqdır. Tətil bilməz, maraqlarına uyğun gəlmirsə başqa yerdə iş axtarar. Adamin fabrikini bağlamağa, Onun fabrikini dağıtmağa kimin haqqı var? Mütləq istədiyimi ya verəcəksən və ya sənin fabrikin işləməyəcək. Baraban zurna, burada tətil var. İndiyə qədər bunu hansı müsəlman-etmiş? Amma haqqı verilmirmiş, iş hər yerdə var.

Oturduğunuz kəslərin xeyirlisi, Onu görəndə Allahı xadırladan, danışması elminizi ardıran, sizlərə axirəti xadırladandır. Ümmətimin ən xeyirliləri alimləridir.

ALİMİN ŞƏFAƏT HAQQI

İbn Abbasın rəvayət etdiyi bu hədisi şəriif elmin qiymətini nə qədər gözəl bir şəkildə izah etməkdədir. «Alim ilə abid Sıratda birləşdikləri vaxt alim abidə deyəcək: Cənnətə gir, ibadətə sayəsində nemətlərdən istifadə et deyilir. Alimə isə: sən burada dayan, gözlə və sevdiklərinə şəfaət et. Şübhəsiz sən kimə şəfaət etsən şəfaətin qəbul olunar, və beləcə alim, nəbilər mövqeyinə çıxırılmış olur.»

Bundan aydın olur ki, ibadət insanın öz şəxsinə münhasırdır və etdiyi ibadətlərin mükafatını da görəcək və düz cənnətə

girib nemətlərindən tenaüm edəcək, yeyib, içib zövq və səfasına baxacaq. Bu isə həddi şəxsində çox aşağı bir əməldir, qiyməti, yemək, içmək, zövq və səfa ilə ölçülər, bunun da əhli haqq yanında qiyməti çox azdır. Çünki, insanın insanlığı həmcinsinə olan fəidəsi ilə ölçülər, bu yazığın işi isə kimsəyə faydası olmadan dərhal Cənnətə girib yaşamaq oldu. Dünyada belə ətrafına faydası toxunmayan kəslərə pinti deyərlər. Kimsənin yanında qədri qiyməti olmaz, axirətdəki halı da bu dünyadakı halına bənzər. Halbuki bir alim, dünyadakı insanlara da, çox, həm də bir çox faydası toxunan, Onları ən böyük təhlükələrdən, dinsizlikdən, əxlaqsızlıqdan, itaətsizlikdən, daha doğrusu Cəhənnəm yollarından qurtarıb Cənnət yollarını göstərdiyi kimi, sabahkı axirət günündə yenə belə dostlarını, sevdiklərini, qardaşlarını, dostlarını Cəhənnəmdən qurtarmaq üçün Cənabı Feyyazı mütləq Allah təala Həzrətləri tərəfindən, Cənnət yolu ilə sırat körpüsünün üzərində gözlədilib: Haydi istədiklərinə, sevdiklərinə şəfaət et deyə, Ona peyğəmbərlərə verilən şəfaət mövqeyi də lütf olunacaq. Bu nə böyük dövlət və nə böyük səadətdir.

Həzrəti Osmandan (r.a.): «Qiyamət günündə üç adam şəfaət edər: Ənbiya, sonra üləma, sonra da şəhidlər». Talib-i elmə, Peyğəmbərlər kimi şəfaət haqqı tanınmışdır.

Belə sıralana bilər. Şəfaət, əvvəl Peyğəmbərimizin şəfaətidir ki, Cənabı Haqqın icazəsiylə verilmişdir. Çünki, Peyğəmbərimiz safi və müşəffadır. Şəfaəti qəbul edilir. Rədd olunmaz.

İkinci Şəfaət: Üləmanın şəfaətidir. Övliyanın, şəhidlərin bir də kiçik yaşda ölənlər Vələdlərin, valideynləri haqqında şəfaətləri vardır. Maalesef akika qurbanı kəsilməmiş Vələdlər bu şəfaəti edə bilməyəcəklər. Hatibin, Cabir (radiyallahu anh)dan rəvayət etdiyi Ramığın 396-cı səhifəsinin son sətirindəki hədis calibi diqqətdir.

Məlumdur ki, hər kəs alim ola bilməz. Elm tələbində olmaq, hər qula nəsib olmaz. Lakin, lütfü ilahi o qədər mebzul və o qədər genişdir ki, hassələr Onu idrakdan acizdir. Baxın hər

hansı bir qövüm, Onları əməllərindən naşi sevirsə, qiyamət günündə Onlarla birlikdə haşrolunacaq və Onların hesablarıyla hesablanacaq. Hər nə qədər, Onların etdiklərini eynilə etməmişlərsə də. Təbii bu iki tərəfə də şamildir. Yəni insan, yaxşıları, alimləri, salehləri, zahidləri və müttakiləri sevirsə, yenə Onlarla haşrolunacaq və Onunla birlikdə Cənnətə girəcək.

Əgər, şərli bir qövümü sevirsə, Onların etdiyi şərləri etməmiş olsa da, o şərli qövümlə həşr olunur. Əzabı ilahi olan Cəhənnəmə müstahak olur deməkdir. Bu günki, rəy haqqını buna görə istifadə et ki, rəyini hansı zümrəyə versən, ahı-rəddəki yerini, indidən özünü əlinlə yenə özün seçmiş olursan. Bunu unutma. Dost seçərkən elə kəsləri dost seç ki, səni Cənnətə aparsınlar.

Əgər dostun, yaramaz və şərli kəslər, sərxoş, qumarbaz, faizçi və ismət düşməni isə, axirətdəki yerin, tam Onları gedəcəyi yer olacaq. Hər nə qədər sən, Onların etdiklərini etməsənsə belə... Allah, cümləmizi hifz u himayəsinə götürsün. Darı dünyada yaxşı, alim, abid, saleh kəslərlə dostluq və qonşuluq nəsb etsin amin, vəssalam.

«Alim ilə abid eyni səviyyədə olduğu vaxt, abidə, cənnətə gir! Alimə isə, sən dayan və insanlardan gözəl yetişdirdiklərinə və tərbiyə etdiklərinə şəfaət et, deyilir.»

Alim ilə abidin arasındakı fərq çox böyükdür! Abid cənnətə girər və yaşamasına davam edərkən alim kimsə, cənnətə girməsi mümkün olmayan bir çox tələbəsini və dostlarını qurtarmağa çalışır. Biz başqalarından şəfaət gözləyərkən, şəfaətçi olmaq nə xoşbəxt bir dövlətdir. Quran elminə çalış. Lakin pis alimlərdən olmamaq şərtiylə, Oxuduğun və öyrəndiyinlə əməl et. Cənabı Haqq kömək etsin və bizi cənnətlik qullarından etsin, amin.

«Ümməti Məhəmmədin üləması, burada durun, istədiklərinizə şəfaət əldə et. Dünyada ikən okıfmanıza, elm təhsilinizə köməkçi olanları, dolanışığınızla əlaqədar olub, ehtiyaclarınızı aradan qaldıran kəsləri tapıb, şəfaət edin. Şəfaətiniz məqbulu

ilahidir.» Bu nə dövlət və nə səadətdir. Əziz və möhtərəm qardaşım! Bu gözəl neməti buraxıb, dünyanın fani elm və səltənətlərinə aldanmadan, həm Haqqın sevgisi və razılığını qazan, həm də digər müsəlman qardaşlarını Cəhənnəmdən qurtarıb, Cənnətə girdir. Buna səbəb sizlər olacağınız üçün, savablarınızın da qat qat artacağından heç şübhəniz olmasın.

ALIMLƏR ŞƏHİD MƏRTƏBƏSİNDƏDİR

«Elm tələb edənə ölüm o halda gəlsə şəhid olaraq ölər» buyurulmuşdur. Bu nə dövlət, nə səadət, oturduğun yerdə şəhidlik savabı götürmək, şəhidlər mənzilinə yüksəlmək, peyğəmbərlər kimi şəfaət sahibi olmaq. Bunlar hər qula nəsb olurmu? Onun üçün gözəl qardaşım, şübhəsiz elmə çalış ki, dünyanın da rahat, axirətin də rahat olsun.

«Qiyamət günü şəhidlərin qanı ilə alimlərin mürəkkəbi dartılar da, alimlərin mürəkkəbi şəhidlərin qanından ağırlıq təşkil edər.» «Qiyamət günü talibi elm olan kimsənin mürəkkəbi ilə şəhidlərin qanları mizana qoyular. Heç biri digərinə ağır gəlməz.» Digər Hədislərdə də, «talibi elmin mürəkkəbi şəhidin qanından ağır gələcək,» təbiri vardır. Bu, hər ikisinin əməllərinin indi İlahidə məqbul olduğunun əlamətidir. Hər ikisi də Allah yolunda çalışanlardır. Şəhid, bilfiil hərblərə işdirək ilə mərdə-besi şəhidliyə nail olmuşsa da, elmin üstünlüyü daha ümumidir.

Yazdığı gözəl bir əsərlə, məqsədini, dünyanın dörd bir küncünə çatdırmağa çalışır. Hərblər isə, ancaq bəzi mevzi və məkanlarda olur. O da müvəqqətidir. Hərb bitincə, hər şey bitər. Lakin yazılan əsər və basılan kitablar minlərlə il dayanar, oxunur, Onlardan faydalar əldə edilir. Onlar dayandıqca, oxuyan olmasa belə, sahibinə savablar yazılır. Edilən məscidlər kimi. Onların ce-maatı olmasa belə, mələklər yetər. Lakin fədakar şəhid də lazım. Onlar olmazsa, məmləkətin mühafizə və müdafiəsi asan olmaz. Onlara da ehtiyacımız

vardır. Bu səbəbdən Cənabı Haqq, Onların əcrini, talibi elm olan üləma ilə bərabər olaraq verməkdədir. Şəhidin ilk qanı ilə bütün günahları məhv olur və özünə şəfaət haqqı verilir. Lakin şəhidin şəfaəti məhdudtur. Üləmanın şəfaəti isə istədiyinə şamildir. Özünü tam mənasıyla Allaha vermiş olanlar, yataqlarında belə ölsələr, özlərinə şahidlik savabı, çox veriləcək. Cənabı Haqq bizləri tam mənasıyla dininə bağlı və sadıq qullarından etsin, amin.

«Alimin abid üzərinə üstünlüyü, ayın ley-le-i bədidəki halıyla sair ulduzlara qarşı olan üstünlüyü kimidir.» Peyğəmbərimiz səllallahu əleyhi və səlləm hər fürsətdə elmin qədr və qiymətini bizlərə eşitdirə bilmək üçün çalışmış və müxtəlif nümunələr vermişlər. Bəzən, özünün, ümməti üzərinə olan üstünlüyünə bənzətmiş, bəzən də ayın tam diyirlənib, ziyasının artdığı dövrdə, digər ulduzlar nə qədər sönük qalırsa, alimləri də leyləşi bədidə ətrafa nurunu saçan aya, abidləri isə, sönük qalan naməlum ulduzlara bənzətmişdir.

Elə isə, ey möhtərəm qardaş! Sən də ay kimi ol. İşığınla ətrafını nura qərç et. Sən bu vaxt, bol bol savablar götürür, səadət və salamatlığa nail olursan.

Əsla cahil qalma. Cahillik bir zülmət və bir çıxılmaz. Həm də qaranlıq bir yoldur. Cahillik kimsəyə yaraşmadığı kimi, müsəlmana heç yaraşmaz. Bax, sırası gəlmişkən sənə elmin nə demək olduğunu bilfiil izah edim, göstərim. Bizim yüksək təhsil məktəblərimiz, liseylərimiz, universitetlərimiz, fakültələrimiz, akademiyaqurumlarımız var. Var amma nə fayda, bütün döyüş və qiyamətlər Onlardan qopmaqda. Bir-birlərini döyərlər, öldürərlər. Hətta müəllimlərinə baş tutarlar. Məktəblərdə boykot edərlər, Həftələrcə, hətta aylarla məktəblərini açıdırmazlar. Bunu da istəyirik, bunu da istəyirik deyə baş tutarlar. Məktəblərin içini sanki silah anbarı edərlər. Dövləti, milləti, ordunu məşğul edərlər. Hətta sözdə özlərini müdafiə deyər əsgərlərimizi və polislərimizi də şəhid edərlər, əlbəttə bu gün hamımızın gözləri qarşısında cərəyan edən çox təəssüf verici

hadisələrin zühuruna səbəb və amil, əlbəttə bu günün yüksək təhsil gəncləri, bilməliyə ki, ora məktəbdirmi, yoxsa bir anarxist yuvası? istədiyiniz qədər silah və sursat mövcud. zərurətində bir-birlərinə və zərurətində polis və əsgərlərimizə atəş açma biləcək gücdə və vəziyyətdə. Bu necə məktəb?

Bax bəri tərəfə islam məktəbləri var. Onlar da islam Universiteti. Tək bir çıdırtı belə yox. Hər kəs dərsinə çalışar. Nə bir-birlərinə qarşı və nə də çölə qarşı heç bir hadisələr görülməmiş və eşidilməmişdir, əlbəttə, islamın nuru belədir. Daim məmləkətin rifahını, millətinin də salamatlıq və səadətini istər.

«Din elmini, şəriət elmini tələb edəninin halı, fisebilillah gazaya və cihada gedən bəxtiyarlar kimidirlər.» islamın zirvəsi cihaddır. Talibi elm əlbəttə bu cəhətlə islamın ən yüksək mövqelərinə, dərəcələrinə nail olan mücahidlər kimidir. Əhli cihad olmazsa, nə qədər alim olursa olsun bir gün orasının düşmən zəbtinə uğrayacağı, düşmənin nə qədər vəhşiliyindən inləyərək ölməyə məhkum olunacağı açıqdır. Ya qaçıb xilas olacaqsan və ya əsir olub, Onun əmrinə boyun əyəcəksən. Bu gün Rusiyada olan milyonlarla müsəlmanın halları məlum. Onun üçün müsəlman həm elminə çalışar, həm hər vaxt cihada hazır bir vəziyyətdə olur. Yenə məlumdur ki, cihad dinin əmridir. Cihad elmi də yenə dinin əmridir. Buna görə də, müsəlman demək bütün elmlərə hər millətdən daha çox və daha üstün olaraq hazırlanan və Onlardan qorxmaq deyil, bəlkə Onları qorxudacaq dərəcədə bütün elm, texniki, sənət, ticarət və fabriklərə malik olan, möhtac olduğu və götürəcəyi hər şeyi hazırlayıb tətikdə dayanandır. Əcdadımızın etdikləri kimi daha da götürəsini etməyə çalışmaq hər müsəlman və hər mömin üçün bir borcdur. «Hər kim elm tələbi üçün (evindən) çıxırsa, o şəxs evinə dönənə qədər fi-sebilil-lahtdır.» Yəni, Allah yolunda, cihad yolunda, həcc yolundakılar kimidir. Əcri tükənməz. Yolların ən gözəli və ən yaxşısı elm yoludur. Hər kim elm öyrənmək üçün evindən çıxır, yaxın və ya uzaq yerdəki elm sahibi

bir şəxsdən elm öyrənmək niyyətiylə evindən ayrı qalsa, həmişə fisebilillah, mücahid bir qazi kimidir. Bu öyrənmək istədiyi elm, dünyaya aid elmlər olmayıb, dinini, Allahını, Peyğəmbərini, Kitabını öyrənmək üçün edilən və çıxılan səfərlərdir. Halbuki bu gün dünya elmlərini öyrənmək üçün məmləkətlərdən çıxıb, diyar diyar gəzən tələbələr, burada dünya elmlərini öyrənim deyərkən, bir də baxarsan, dinini, Peyğəmbərini, Kitabını unutmuşdur. Ya Mao, ya Leninə bağlı, ya tam kommunist və ya Mason olmuş. Döyüşlər, bir-birlərini yaralamalar və ya öldürüb qatil olmaları. Sonra bunun adı da elm təhsili olur. Əfsus, belə elm yerin dibinə batsın. Elmdən məqsəd və məqsəd budurmu? Ananız-babanız sizləri bunun üçün mü, buralara göndərdi? Bu nə hal? Sən bu müsəlmanlıqdan nə zərər gördün ki, bu gün İslamın o gözəl, nurlu, həqiqət yolunu buraxıb, bir din-sizin, bir Çinlinin, bir Rusun yolunu bəyənib, Onun üçün bu əziz canını fəda etməkdən çəkinmirsən və heç də sonunu düşünmə bilmirsən. Bu cahillik insana çatmazmı deyərsiniz? Möhtərəm qardaşım, səndən çox xahiş edəyəm, din elminə səy et. Allahı tanımaya və bilməyə çalış. Bu da elmsiz ola bilməz. Onun üçün, din elmini öyrənmək məqsədiylə, evindən çıxan şəxs, ta evinə dönənə qədər fisebilillah cəbhələrdə vuruşan mücahid əsgərlər kimidir. neçə sənədə öyrənsə öyrənsin, bu savab Onun dəftəri amalına mütəmadi olaraq yazılar.

«Kim elm öyrənmək üçün yola çıxsa, evinə dönənə qədər o kimsə Allah yolundadır. Şübhəsiz mələklər, o talibi elm üçün hoşnud olduqlarından naşi, qanadlarını Onun üzərinə gərər, yəni, Ona hər cür köməyi edər və Onu himayə edərlər.»

«Kim səhər vaxtında elm öyrənmək üçün yola çıxsa, Ona mələklər rəhmətlə dua edərlər və məişəti də Ona mübarək olur və ruzisindən heç bir şey azalmaz və o gün və ya o ruzi Ona mübarək olur.» Yəni, Allah təala, Ona din və dünyasının bərkətlərini, halı həyatında ikən üzərinə yağdırar. Qiyamətdə verəcəyi nemətlər əlbəttə daha çox olacaq. Yetər ki, bu nemətlərin

qədrini bilənlərdən olaq. Cənabı Haqq bizləri, verdiyi nemətlərin qədrini bilib, şükrünü ifa edənlərdən etsin, amin.

ALİMLƏR ABİDLƏRDƏN XEYİRLİDİR

«Elmindən faydalanılan bir alim, bir abiddən xeyirlidir.» Təbii bizlər elmin qiymətini təqdir edə bilmədiyimizdən, bu rəqəmlər gözümüzdə böyüməkdə və bəlkə ağılımız bu sirrə heç cür çata bilməməkdədir. Halbuki, sadə bir düşüncə ilə idrak etmək mümkündür. Çünki, elm mütəəddidir. Dünyanın dörd bir bucağından çıxan elmlər dünyanın hər tərəfinə qısa zamanda yayılmaqdadır, istifadə ədəbilən hər kəs istifadə etməkdədir. Halbuki, hər hansı bir abid nə qədər çox ibadət etsə, bu ancaq öz nəfsinə aiddir. Başqa kimsəyə faydası olmaz. Lakin elmin heç də elə olmadığı çox yaxşı bilinən bir həqiqətdir. Gərək dünyaya və gərək axirətə taalluk edən elmlər olmasa, hər kəs öz-özünə öyrəndiyi ilə əməl etsəydi, bu gün bizim halımız nə qədər olurdu?

Əlhəmdülillah ki, elm mütəxəssisi, elmlərini kağızlara intiqal etdirərək zamanımıza qədər gətirmiş və inşaallah, qiyamətə qədər də davam edəcək. Onun üçün sən adının qiyamətə qədər xadirlanmasını istəyirsənsə, hər halda elmə çalış, xeyirli əsərlər burax ki, adın xadirlansın.

Əsərlərlə kitabxanalarda və yüksək yerlərdə, könlüdən könlüə intiqal edərək daim xadirlanacaqsan. Bu fürsəti qaçıрма. Ömürünü boş yerlərdə, boşuna keçirmə. Haqqın razı olacağı sevimli bir qul və əbədi olaraq könüllərdə yaşaya biləcək bir cənab olmağı istə. Allah təala və tekaddes Həzrətləri, cümləmizin köməkçisi olsun da, sevimli və bəxtiyar qullarının arasına bizləri qəbul buyursun. Amin.

«Bir alimin yatağına söykənirək bir saat elmə baxması, abidin 70 illik ibadətindən xeyirlidir.» Peyğəmbər (səllallahu əleyhi və səlləm)ın bu buyruğu qarşısında bizim halımız ağlanılacaq vəziyyətdədir. «Hər kim haqqdan qərblı, hidayətdən

dələləti ayırmaq, batil və dələləti rədd etmək üçün elmdən bir bəhs öyrənmək niyyəti ilə evindən çıxırsa, bir abidin qırx illik ibadəti kimi əcr götürər.»

Böyüklerimiz bir məsələni diniyyəyi öyrənmək üçün çox gəzmişlər, gəzmişlər. Məşhur olan imam Buxarinin, elm öyrənmək üçün tam 16 il Ərəbistanı və sair bölgələri gəzdirdiyi malı dayan. Əgər bu mücahid və möhtərəm şəxs olmasaydı, kim bilər halımız nə qədər olurdu? Buna görə də bu gün də haqq ilə batin qarşılaşdığı bu anda bu işləri görməyə sanki məcburuq. Çünki, bu gün batil, sanki haqq olaraq tanınılmaqdadır, əlbəttə elmə möhtac meydana gəlmənik necə meydandadır. Əgər elm sahibləri olmazsa, hamımız bu batilə xəbərdar et xərcik. Batil nədir? Haqq nədir? Bunu bilmək hamımızın başlıca borcudur. Mütləq, dini yaxşı öyrənmək üçün çox oxumağa və oxuduğumuz da yaxşıca anlamağa mecburuz. Oxumaq ayrıdır, idrak və fehm də ayrıdır. Bu fehim və idrak, ancaq Allah təalının verəcəyi nur ilə aydın olur. Onsuz da o nur olmadan nə aydın olur ki?

Dünya işləri belə o nura və işığa möhtacdır. İşıq və işıqlıq olmayınca, necə, olduğumuz yerdə qalırıq. Bir hekayə var. Böyük bir suyun axdığı yerdə olan əcnəbi bir şəxs, orada olan xalqa xitab olaraq: «Su buradan axar, siz də baxarsınız ha!» demiş. Təbii xalq bunu anlamamış. Suyun axdığına baxmaq zənn etmişlər. Halbuki Onun muradı, suyun axdığına baxıb, tamaşaçı qalanlar, ancaq (Baxar) sözünün mənası olan öküzdür demək istəmişdir ki, bizə nə gözəl bir dərstdir.

Bu dünyaya gəlib axirətin mənəvi nurlarını götürmədən gedənlər, o suya nazirlər kimidirlər. O su tək içmək üçün deyil, bəlkə Ondən hər cür nemətlərin əldə ediləcəyinə işarə edilmiş, anbarlar, elektrik, tarla sulamalarında istifadə etmək və quraqlarda tarlaların su ehtiyacını qarşılamaq, şəhər xalqına içmə sularını vermək, hamı bu su sayəsində və bu suyun toplanması və yığılmasıyla mümkündür. Toplanmayan və birləşməyən sular

necə itsə, ayrı-ayrı fikirlər xidmət edənlər də bundan dərslərini ala bilirlər, vəssalam.

«Allahım, bizi Haqqı Haqq olaraq bilib itələ-tiba edən, qərbli batil olaraq bilib ictimab edən qullarından et» Haqqı görmək kafi deyil. Əsl hünər, o Haqq olan şeyə ittibatır, uyğun gəlməkdir. Ona uyğun gəlməkdən sonra Haqqı bilməyən nə fayda. Hər şeydə bir məqsəd və məqsəd vardır. Buradakı məqsəd haqqa uyğun gəlməyi təmindir. O olmadıqca boşa atılan silahlar kimidir. Və ya tərsinə gedilən yol kimidir. Buna görə də Haqqı haqq olaraq görmək və həm də Onun izindən getmək lazım olduğu kimi, qərbli də batil olaraq görmək kafi deyil. Bəlkə batildən tam mənasıyla ictimab edib, uzaq qalmaq və batilə heç bir surətlə uyğun gəlməmək və Onu təsvib etməmək lazımdır. Halbuki görürük ki, bu günün insanı hələ Haqqı görmüş deyil. Çünki, Onu görəncə nə elmi, nə də nuru var. Bilmək başqa, görmək başqa, uyğun gəlmək də başqadır. Bilər və görür, uyğun gəlməzsənsə, bu Fironun, Əbu Cahilliyin, Əbu Lehebin vesairlərin işinə bənzər ki, nəticəsi Onlar kimi həlakdır, Vəssalam.

«Kim ki, özünü və ya özündən sonrakıları islah üçün elmdən bir bab, yəni, bir məsələni diniyyəyi öyrənmək məqsədiylə elm tələb etsə, Allah təala Əzzə və Cəllə bu kimsəyə böyük qum yığınları kimi, saysız əcrlər verir.»

Hər elm hədisindən anlayırıq ki, elm ancaq Allah üçün tələb olunur. Gərək öz nəfsinin və gərəksə gələcək olan nəsilin islah və baxası, dinlərində stabillik və əzmləri, ancaq elmlə olacaq. Elmdən bir bab, bir məsələ belə bəlləmək bu qədər savaba nail etsə, bir çox məsələləri və kitabının hökmlərini, peyğəmbərinin hədislərini bəlləyib, Onu bilməyən qardaşlarına öyrədənlər, əlbəttə sonsuz əcr və mükafatlara məzhər olacaqlar. Ən mühümü Haqqın razılığını qazanmaları nə qədər böyük bir səadətdir, insanda elmi nisbetində Haqqı bilmə, Haqqı sevmə Haqqdan qorxma olur. Gərək sevmək və gərək qorxmaq Allah təala həzrətlərini bildirməyə mütevakkıfdir.

əlbəttə bu məlumat heç şübhəsiz elmin məhsuludur. Təbii hamısı Allah təalanın lütfüdür. elmi ancaq Onun üçün təhsil al və özünü də Ona görə yetişdir və kamala çatmağa bax.

« Əməl etsin və ya etməsin, elmdən bir mövzunu öyrənən kimsənin bu öyrənməsi, min rükət namaz qılmaqdan üstündür. Əgər bununla əməl edər və ya başqasına öyrətsə, həm bunun, həm də qiyamətə qədər bununla əməl edənlərin savabını götürər» Baxın, bu hədisi şərif nə qədər şirin, gözəl, canlı və cana can qatan bir hədisdir, insanları və xüsusilə də müsəlmanları elmə təşviq etmənin, bundan daha götürə bir yolu ola bilməz. Onun üçün, müəllim cənabların savabları və savab dəftərləri tükənməz bir xəzinədir. Çünki, tələbəsi və tələbəsinin tələbələri, Onların da tələbələri davam etdiyi müddətcə, savabları qat qat artaraq dəftərlərinə keçər. Buna görə də ən yaxşı qazanc və ən yüksək mövqə, ülmanın qazancı və mövqələridir. Dünyanın davamlılığı, ülmanın davamlılığına bağlıdır. Ülma bitincə, dünya da bitər vəssalam. Artıq dünyada xeyr qalmaz. Qiyamət də o zaman qopar. Artıq gerisini sən anla.

Alimlərin nail olacaqları mükafat və fəzaildən bir dənəsini izah edim. «Alim ilə abid arasındakı fərq yetmiş dərəcədir.» Yəni, alim, abiddən yetmiş dərəcə daha çoxdur. Lakin bu dərəcələr bizim bildiyimiz kimi, rəqəmlə bir - iki - üç kimi deyil, hər dərəcənin arası yer ilə göy arası qədər və ya beş yüz min illik məsafədir. Bu halda ibadətlə məşğul olan kimsənin elmlə məşğul olan alimin kabına yetişməsinə imkan yoxdur.

«Alimin abid üzərinə 70 dərəcə üstünlüyü vardır. Hər dərəcənin arası, sürətli qaçan bir atın 100 il qaçmasıyla alına bilən məsafə qədərdir. Şübhəsiz, şeytan insanları bir sıra bidətlərə göndərər. Bunu alim görüb, xalqı o bidətlərdən daşınmağa çağırar. Halbuki, abid, ibadətiylə məşğul. O, bidətlərə həm təvəccöh etməz və həm də Onları bilməz.» Bu hədisi şərif te də, Peyğəmbərimiz, ümmətinə elmin, fəzasılını bildirmək üzrə nə gözəl buyurmuşlar. Alim ilə abid arasındakı 70 dərəcəni, $100 \times 70 = 7000$ illik yolu, ölçmək belə mümkün deyil.

Buna görə də, sən həm ibadətində davam et, həm də dinini, şəriətini, kitabını yaxşı oxu və Onu bil. Əsla cahil sofulardan olma. Sonra şeytan səni məğlub edər, pərişan edər. Həm dünyanı, həm də ahi-rəddin əlindən gedər də, fərqudə belə ola bilməzsən. Onun üçün, hər fürsətdən istifadə edərək elmə çalış. Digər elmlər lazım deyilmi? deyəcəksən amma, din bilinməyincə, Allah, Peyğəmbər, kitab, axirət, hesab, mizan, Cənnət və Cəhənnəm bilinmədikcə və bunlara iman edilmədikcə, digər məlumatlar bəşəriyyətə zərərdən başqa bir şey gətirməz. İnsanın «Kaş ki, bu günki, fənlər, texnikalar, icadlar olmasaydı da, tək bəşəriyyət bir rahat, bir hüzur içərisində yaşaya bilsəydi.» deyəcəyi gəlir. Halbuki ilk insan dövərindən bu günə qədər gələn dövrdə insanlar bir hüzur, bir rahat içərisində yaşayamayıblar, yazıqlar özlərini qoruya bilmək üçün, dünyanın daşını, torpağını yığmaq surətiylə, hələ də görməkdə olduğumuz qalaları etmişlər və içərisinə sığınmaq məcburiyyətini duymuşlar.

Sonları toplar icad olunmuş və bu qalaların qiymətləri qalmamış. İndi də təyyarələrlə, bombalarla, atomlarla bir-birlərini təhdid edərək, qaliblər bəşəriyyəti kölə halında istifadə etməkdən qaçınmamaqdadır. Allah təala cümləmizin yardımçısı olsun. Onun üçün sən elmlə məşğul ol, əhli mədəniyyət zümresinə daxil ol, dünya üçün cənnətinə gir, rahatına bax. Dünya, elm və əhli mədəniyyət cənnətdir. Cahillər üçün də bir bəla, bir möhnət və sonra da bir cəhənnəmdir. Artıq hansını istəsən Onu seç, vəssalam.

ELM YOLU CƏNNƏT YOLUDUR

Əbu üd-Dərdadan (r.a.): «Hər kim elm tələb olunan bir yola salıq olsa, Allah Onu Cənnət yoluna göndərər və şübhəsiz mələklər, o talibi elmə, elmi seçimindən naşi, qanadlarını yayarlar və şübhəsiz alim üçün yerlərdə və göylərdə olan məxluqlar, su içində olan balıqlar istiğfar edərlər və şübhəsiz alimin abid üzərinə fəziləti, ayın digər ulduzlara olan fəziləti kimidir.

Hər kim elm tələb olunan yola zəli etsə, Allah Ona Cənnət yolunu asan edir. Hər hansı bir qövüm Allah evlərindən birində toplanar da, Allahın kitabını aralarında tədris etsələr, mütləq Onların üzərinə mənəvi rahatlıq nazil olur və rəhməti ilahi Onları əhatə edir və mələklər də Onları təvaf edib zinətləndirər və Allah da Onları indində olan mələklərə xatırlayar. Hər kimin ki, əməli batil olsa, Onun nəsibi Ona fayda verməz (yəni pis əməllərində ifrat etsə Onun nəsibinin şərafı Ona fayda ver.

«elm öyrənmək niyyəti ilə yola çıxan bir kimsə üçün Cənnətə bir qapı açılar. Onun üçün mələklər qanadlarını yayar. Göylərin mələkləri və dənizlərin balıqları Onun üçün istiğfar edərlər Alimin abid üzərinə üstünlüyü, bədir gecəsindəki bütöv ayın, göydəki digər ulduzlara üstünlüyü kimidir.»

TLim öyrənmək nə qədər qiymətli bir dövlətdir ki, o, daha elmi öyrənmək qəsdilə evindən çıxır çıxmaz, Ona Cənnət qapıları açılmaqdadır. Bütün mələklər Ona olan şəfqət və söhbətlərindən naşi, üzərlərinə qanadlarını gərərlər. Quş qanadı, qapı və pəncərə qanadı kimi, bir də ana və ataların övladlarına qarşı şəfqət qanadları təbiri vardır ki, sevgilərindən öteri Onları qorumaları, mühafizə etmələri, əsirgəmələri deməkdir. Mələklərin qanadlarını gərmələri də, Onları mühafizə etmələri deməkdir. Qoruyarlar, himayə edərlər, kömək edərlər. Cənabı Haqqın bir çox mələkləri vardır ki, hər birlərinin vəzifələri ayrı ayrıdır. Bir qisimi də, bu talibi elm olan kəslərin himayəsinə məmurdurlar. Qanadlarını yaymaq, Onları qorumaq və kömək üçün axtararlar. Sonra səmavətdəki mələklərə, dənizdəki

balıqlar da iştirak edib, o talibi elmə duaçı olurlar ki, bu təbir Allahu aləm, Allah təalanın o elmi öyrənmək istəyənlərə böyük bir lütfüdür. Bu mələklərlə, o dəniz məxluqlarım Allah duaya məmur etmişdir. Bu da bizə göstərir ki, elmi dini öyrənmək, hər elmin və hər işin başıdır. Sən bu nemətə məzhər olmaq istəsən, dini məlumatı o nisbətə ardır ki, bu surətlə Haqq şübhənehu və təalanın razılığına nail olasan.

ibadətlə məşğul olmaq böyük bir dövlətdir, elm də bu ibadət içinə daxil olur. elmi olub da ibadəti olmazsa, o məqbul deyil, elm ancaq Haqqı və ibadəti bilərək və sevərək etmək üçün təhsil olunur. Bu ibadətlər olmayınca, elm zayıttandır. Bundan əlbəttə məsul olunacaq. Bu hədisi şərifdə, ayın bədir halında ikən göydəki ən kiçik bir ulduza nisbəti kimidir, buyurulmuşdur. Bu bizim ağılımıza daha gözəl bir xitabdır ki, bədir gecəsi hər tərəf gündüz kimi parlaq və işıltı içərisində, o uzaq ulduzların isə, bizə heç bir faydası yoxdur. Bəlkə göylərin bir zinəti ola bilər. Yola salar Onlarla gecə səfəri edərkən kompas kimi yolunu təyin edərlər.

«Allah təala Həzrətlərini, layiqi vəchilə bilən bir alimin etmiş olduğu bir rükət namaz, Allahı bilib də, cahilcə hərəkət edən kimsənin etdiyi min rükətdən xeyirlidir.» buyurulmuşdur.

Təcahül və tegafül edərək bilməz kimi görünmək, günahları işləkən Allah tealanın gördüyünü və bildiyini bildiyi halda, Alim olan Allah Onu bilmirmiş kimi davranmaq, cahilcəsinə bir hərəkətdir ki, bu da cahil deməkdir. Cahilanə bir hərəkətdir.

Eqoist arzularını təminə çalışan yazıqların etdikləri min rükətdən, Allah təalaya hər baxımdan yaxın olan alimi müttaki, alimi billah, mütləq müttaki olur və dünyaya qətiyyəyən tərif deməz. Beləcə bir alimin etdiyi namaz daha xeyirlidir.

Diğəçhadiste isə, «Alimin iki rükət namazı, alim olmayaın yetmiş rükətindən üstündür» buyurulmuşdur.

«Cahillər arasında qalib elmi tələb edən adam, ölümlər arasında qalan diri kimidir.» Bu çox yığcam ləfzin qısa olmasına müqabil mənası az qala sonsuz kimidir. Çünki, elmin sonunun

olmadığı, dərhal hər gün gözlərəmiyin önündədir. Bundan əvvəl adını belə duymadığımız icadların, hər gün bir yenisi ilə bizləri fərəhliyə və rahatlığa qovuşdurmaqda olduğu, gözlərəmiyin önünə sərilməkdədir. Dünyaya aid bu məlumatlar belə olub gedincə, din elmləri də o nisbətdə zəifləməkdə və hətta mütəxəssisi çox yoxdur.

Halbuki, ölümlər arasında bir dirinin olması nə böyük bir mənə ifadə etməkdədir. əlbəttə bunun kimi, cahilin halı da ölümlərə bənzədilmişdir ki, özlərindən zərərdən başqa bir fayda gəlməz. Lakin alim heç elə deyil. O həyat sahibi insan kimi, özündən hər fayda gözlənilə bilər. Çünki, cəhəldən daha zərərli bir şey yoxdur, demişlər. Cəhəlet, qaranlıq, bunaltılı bir havaya bənzər, elm isə, çox aydın, hər tərəfi gülgülistan. Nə tərəfə baxsanız için açılar. Cahil isə, oxuduğundan bir şey anlamadığından, ölümlərə bənzədilmişdir.

Alimlər, bütün muarızlarıyla müharibə edər və zəfər qazanar, elm də ürəyin, həssasıdır.

«Alim, elm və əməlin yeri Cənnətdədir. Əlini, elmi ilə əməl etməzsə, elm və əməl Cənnətdə, alim isə Cəhənnəmdə olur.»

«Allah təala qiyamət günü kürsüsündən qullarına hökm vermək üçün təcəlli buyurduğu vaxt, üləməyə deyər ki: Mənim elmi və helmi sizlərə verməkdən muradım, ancaq sizlərdən baş verən günahları, səhvləri, qüsurları bağışlama üçündür. Günahlar nə olursa olsun, Ona əhəmiyyət verməmə və bağışlayaram.»

elm, həddi şəxsində nemətlərin ən gözəli, ən böyüyü və ən qiymətlişidir. elmin növləri sayılmayacaq qədər çoxdur. Hamısı lazımdır. Heç birisi laqeydlik edilə bilməz. Lakin bunların içində bəzən be-şəriyyəte zərərli olanları da vardır. Məsələn, atomların -Yaponiyada olduğu kimi- bütün canlıları eyni anda öldürməsi kimi. Belə elm olmasa daha yaxşı. elm deyə dünyada bəşəriyyəte faydalı, axirətdə də sahibini cənnəti aliyəyə soxan elmə deyilir. O elm Quran elmidir. Bu elm olmadıqca, nə fərd, nə də cəmiyyəte rahat edə bilər. Çünki, Quran həm

dünya, həm də axirət elmlərini məscid bir Kitabı Mukaddestif. Onu oxuyan, bəxtiyar adamdır. Hər müsəlman Onu oxumasını və əmrlərini tutmağa işini can ü könüldən istəmək vəzifəmizdir.

Əlbəttə Cənabı Vacibülvücud Həzrətləri qiyamət günündə qullarının haqqında hökm və qəzasını icra edəcəyi an yukardaki kimi buyurmaqdadır.

«Allah, qiyamət günü alimləri toplar və Onlara belə buyurur: «Mən hikmətimi sizin ürəklərinizə, sizə əzab etmək qəsdini təqdim etmiş deyiləm. Haydı cənnətə daxil edin.»

Cənabı Vacibül-vücud Həzrətlərinin qullarına lütfünün hüdudu yoxdur, əlbəttə o lutuflarından bir dənəsi də bu hədisi şərifdir ki, qullarını elmə təşviq etməkdədir. Hamımız, hər an bir çox qüsurlar və qəbahətlər içindəyik. Bunların əfv və bağışlanması şübhəsiz yenə hamımız üçün aranılandır. Elə isə, yenə hamımıza düşən ilk vəzifə, Quranı Azi-müşşandan heç olmazsa, ən kiçik bir şeyi öyrənmək lazımdır. Məsələn, elm üçün ilk əvvəl oxumamız lazım gələn, əlif-be dediyimiz kitabdır. Onu oxuyub öyrənmək lazımdır. Bu da 29 hərfdən ibarətdir. Bunlardan bir dənəsini öyrənmək, elmə bir addım atmaq demək olduğundan, bunun sahibinin bağışlamasına vəsilə olacağını bizlərə eşitdirmiş Və bizə mütləq elmə işi öyrətmişdir. Bu gün də, sabah da, dünyada da, axirətdə də bütün nemətlər və xüsusilə din və imanın baxası elmə möhtacdır, elmin olmayınca nə dünyada nə də axirətdə rahat və hüsur tapmaq mümkün deyil, elmdən murad Quran elmidir, fiqhdir, elmi hədisdir. Namaz, oruc, zəkat, kəlmeyi-şəhadət həmişə elmə bağlıdır. Onsuz da kəlmeyi şəhadət olan «La ilahə illəllah Muhammad-ur-Rəsulullah» başlı başına bir elmə möhtacdır ki, bu da Quranı azi-müşşanın xülasəsidir. Quran elmindən xəbəri olmayan kimsənin imanı təqlididir. Anamızdan, atamızdan və ya müəllimlərimizdən duyaraq biz də söyləyirik. Bu bizə yetər demək, cahillikdir. Onsuz da cahillikdən Quran elminə çalışmaq ən mühüm bir ehtiyacımızdır, vəssalam.

Cənabı Vacibül-vücut Həzrətlərinin qullarına lütfünün hüdudu yoxdur, əlbəttə o lütfələrindən bir dənəsi də bu hədisi şərifdir ki, qullarını elmə təşviq etməkdədir. Hamımız, hər an bir çox qüsur və qəbahətlər içindəyik. Bunların əfv və bağışlanması şübhəsiz yenə hamımız üçün aranılındır. Elə isə, yenə hamımıza düşən ilk vəzifə, Quranı Azi-müşşandan heç olmazsa, ən kiçik bir şeyi öyrənmək lazımdır. Məsələn, elm üçün ilk əvvəl oxumamız lazım gələn, əlif-be dediyimiz kitabdır. Onu oxuyub öyrənmək HİS zımdır. Bu da 29 hərfdən ibarətdir. Bunlardan bir dənəsini öyrənmək, elmə bir adam atmaq demək olduğundan, bunun sahibinin bağışlamasına vəsilə olacağımız bizlərə eşitdirmiş və bizə mütləq elmə işi öyrətmişdir. Bu gün də, sabah da, dünyada da, axirətdə də bütün nemətlər və xüsusilə din və imanın baxası elmə möhtacdır, elmin olmayınca nə dünyada nə də axirətdə rahat və hüzur tapmaq mümkün deyil, elmdən murad Quran elmidir, fiqhdir, elmi hədisdir. Namaz, oruc, zəkat, kəlmeyi-şəhadət hamı elmə bağlıdır. Onsuz da kəliməyi şəhadət olan «La ilahə illəllah Muhammad-ur-Rəsulullah» başlı başına bir elmə möhtacdır ki, bu da Quranı Azimüşşanın xülasəsidir. Quran elmindən xəbəri olmayan kimsənin imanı təqlididir. Anamızdan, atamızdan və ya müəllimlərimizdən duyaraq biz də söyləyirik. Bu bizə yetər demək, cahillikdir. Onsuz da cahillikdən xilas olmaq başlıca vəzifəmizdir. Onun üçün hərhalda Quran elminə çalışmaq ən mühüm bir ehtiyacımızdır, vəssalam.

«Kim bir xeyri öyrənmək və ya bir xeyr öyrətmək üçün səhər məscidə gedərsə, tam bir ömürə etmiş kimi, ömürə sava-bına nail olur və yenə kim axşamüvşdü, yəni ilkindindən sonra bir xeyr öyrənmək və ya öyrətmək qəsdilə məscidə gedərsə, Ona da bir hacının həcc savabı verilir.»

Bu hədisi şəriflərdəki xeyrlərdən murad, Allahu aləm, səhər və axşam dərslərinə davam edən tələbə ilə müəllimdir. Bu hədislərdən aydın olduğu vəchilə, səhər və axşam olmaq üzrə gündə iki dərs edilməsinə işarə və dəlalət vardır. Səhər

dərsi tam bir ömreye, axşam dərslərinin də tam bir həccə muadil olması çox mühümdür. Bu iki vaxt çox mübarək vaxtlardır.

Gərək dünya işləri və gərək sə ibadətlər insanların şəxslərinə münhasırdır, TLim isə, ammeye taalluk edən, ümumi faydası olan bir ibadətdir. Onun üçün özünə bir həcc və bir ümrə kimi böyük və məşəqqətli bir ibadətin savabı verilməkdədir. Elə isə, ey möhtərəm qardaş! Sən də dayanmadan bu elmə çalış.

«Ulemayi Kiram Həzrətləri, Peyğəmbərlərin varisləri olduğundan, Onları yalnız yer üzünün imanlı insanları sevməklə qalmır, eyni zamanda səmanın mələkləri də sevir. Dənizin balıqları da o alim öldükəndən sonra qiyamətə qədər ardından istiğfar edərlər.» bu-yurulmuşdur ki, bu dövlət görəsən kimə verilmişdir? İnsan bu neməti buraxıb da, fani dünyanın, günahlarla dolu müvəqqəti həyatına necə aldanar? Yazıq imam-Natiq tələbələrini belə məktəblərindən soyutmaq üçün hörmətsiz, məlumatsız yazıqlar, «Siz ölü yuyucusumu olacaqsınız? Bax bu məktəblərdə nə böyük gələcəklər var. Onları buraxıb da imam olmaq heç yaraşarmı?» deyə qiymətli balalarımızı aldatmağa çalışırlar. Çox təəssüfdür. Bir millətin səadəti, dininə bağlılığı nisbətindədir. Çünki, dində axirət məsuliyyəti vardır. Bu qorxu, insanları bir çox pisliklərdən alıkor. Təəssüf ki, dinsiz olanlar, nə axirət məsuliyyəti tanıyırlar, nə də qanunlara itaət. Əgər isveçrə kimi yetkinləşmiş bir məmləkətdə, qanunlara qarşı hörmət var deyilsə, biz də Onların dinlərində də bir axirət məsuliyyəti var deyərək.

«Bir adam elm tələb üçün evindən çıxırsa, şübhəsiz Allah təala Onun Cənnətə yolunu asanlaşdırar.»

Cənnəti qazanmaq asan bir şey deyil. Edilən əməllərin biddətlərdən uzaq, kitab və sünneyə uyğun olması şərtidir. Bu isə, ancaq elmlə əldə edilə bilər, elm olmazsa, zamanımızdakı bir çox bidətlər, günah olduqları aydın olduğu halda, dini bilməyən kəslərin xoşlayarma getmiş və dolanısıyla rəvac tapmış. Mevlidhanları və bəzi qarşılıqları da bu araya soxa bilərsiniz.

Hətta, dərs verəcəyik və irşad edəcəyik deyə, məscid məscid gəzən vaizləri də hu biyanda zikr etmək mümkündür.

Hər vaxt və hər kəsin bilməsi lazım olan ilk şey, ilk vəzifə, əvvəl əmrə dinini, imanını gözəlcə öyrənməkdir. Ona sahib ol. Əgər səadət və salamatlıq istəyirsənsə, Cənnətin göbəyində Peyğəmbərimiz səllallahu əleyhi və selləmə yoldaş olmaq istəyirsənsə, elmə çalış, öyrən, öyrət.

YA ÖYRƏNƏN YA DA ÖYRƏDƏN OL

«Heç bir kimsə yoxdur ki, mütləq Onun qapısında iki mələk vardır. Evindən çıxdığı an, o iki mələk Ona deyirlər ki, səhər vaxtı ya elm öyrənməyə və ya elm öyrətməyə get. Əsla üçüncü qrupdan olma.»

Əbu Hüreyrə Həzrətlərinin nəql etdiyi bu hədisi şərif qədər insanları elmə təşviq edən, nə bir söz və nə də bir hərəkət eşidilmiş deyil.

İlk vəzifə, ilk iş elm öyrətmək. Sonra da öyrəndiyi elmi bilməyənlərə öyrətmək olacaq. Bütün iş, bundan ibarətdir.

«Öyrədən ilə öyrənən savabda ortaqdırlar. Bunun xaricində qalan digər insanlarda xeyr yoxdur.»

İnsanın dolanışığını, başqa işlərlə təmin edərək müəyyən saatlarda tələbələnə məşğul olması da götürə və daha üstündür. Baxın, Cənnət qazanmaq necə olur?

Həzrəti Abbasın oğulundan rəvayət edilən bu hədisi şərifə baxın, ümməti Məhəmmədin səadət və salamatlığına dəlalət edən bir sünnəsi se-niyyənin icrasına səbəb olan və ya yerləşmiş bir bidəti qaldıran bir hədisi ümməti Məhəmmədə çatdıran adamın yeri Cənnətdir. Pul ilə edilən müəllimlikdən alınan pul və mal qədər Cəhənnəmdən yer alınar.

«Bildiyi bir hədisi, Allah rizası üçün ümməti Məhəmmədə çatdıran kimsə Cənnətlik olur.» İnsanoğlunun gözünün doymadığı məlumdur. Halal-haram tanımadan, mal-mülk sahibi olma ehdırası ilə, insanlarda bir rəqabət hissi oyansa, artıq işin

içindən çıxılmaz olur. Bir sünnəsi seniy-yenin əhyası və ya bir bidətin qalxmasına yarayan bir hədisin nəqli, insanın Cənnətə girməsinə səbəb olursa, ömrü boyunca elmlə məşğul olan, minlərlə, yüz minlərlə və hətta milyonlarla hədisi şərifə bəlləyib, ümməti Məhəmmədə çatdıran bəxtiyarların mövqeyi kim bilər nə böyük və nə möhtəşəm olacaq?

İmamı Buxari, İmamı Müslim, Əbu Davud, Tirmizi və ibn Macə kimi mühəddislər yanında İmamı Əhməd min Hənbəl Həzrətlərinin bir milyon hədisi bildiyi, altıyiq min qədər uydurma və şübhəli hədisin də səhəhini mövzusundan ayırdığı rəvayət edilməkdədir. Allah təala, bizlərə lütf etsin də, bu elmləri öyrənib, öyrədək, vəssalam.

ELM ÖYRƏNƏNLƏR ÇİN İLAHİ MÜJDƏLƏR

Taberaninin, Safvan radiyallahu ənhdən rəvayət etdiyi bu hədisi şərif bizim üçün nə qədər qiymətlidir. Cənabı Peyğəmbər səllallahu əleyhi və selləmin din elmini tələb edənlərə, bu iltifatı nə qədər layiqi diqqətdir. Cənabı Peyğəmbər (s.ə.v.) Həzrətləri:

«Talibi elmə, mərhəbə! deyərək nə böyük bir iltifat göstərməkdədir. Bu hər bir elmi dinini təhsilə çalışanlara yetər və artar. Bununla da kifayətlənməyib, o talibi elmi şəri olanlara, mələklərin də iltifatı reallaşdırma edərək, Onları sanki qucaqlayar. Və ağışlarına götürüb, Onları oxşayarlar. Onların ətrafında dönməyə başlarlar.

Buna görə də şəri elm tələbində olanlara Allah təala Həzrətlərinin bəxşi mənəvisi olaraq, nur və ziyanın aşıqı olan mələklər, pərvanələr kimi Onların ətrafında dönər və bir-birlərinə də xəbər verərək, ta səma və dünyaya qədər dollar, Onları ka-natları ilə kölgələndirirlər. Dünya səmasına ərişinceyə qədər, talibi elmə söhbətlərindən naşi bəzisi bəzisinin üzərinə minərək talibi elmi şəriyə şəraf bəxş edirlər. Hər kəs və xüsusilə, hər elm sahibi yaxşı bilsin ki, elmi şərinin şəraf,

qiymət və üstünlüyü, taliblərinin də Allah indində nə qədər qiymətsiz bir dövlətə məzhər olduğu açıq ifadə edilmişdir.

Bunu yaxşıca bilmək, hər dövlətin üstündədir ki, bu surətlə talibi elm olanlar, bu elmi seçsinlər. Çünki, hər elmin faydası, nəhayət öləne qədərdir. Lakin, şəri elmlərin faydası isə, həm dünya və həm də axirətə aiddir. Yəni, həm dünyada məsud və bəxtiyar həm də axirətdə məsud və bəxtiyardır. Dahası da var. Onun eyni zamanda, sevdiklərinə və dünyada ikən özünə köməkdə olanlara şəfaət etmə haqqı vardır. Bu surətlə, peyğəmbərlər dərəcəsinə qədər yüksəldilmiş olurlar ki, bu nə böyük bir dövlətdir, əlbəttə, bunları yaxşı oxu, Və yolunu Ona görə seç. Dünya fani, axirət isə baqidir.

«Elmi fikirdən ari bir abid, gecələri edib, gündüzləri yıxan bir kimsə kimidir.» Elmin bizə tövsiyə etdiyi heç bir şey boşuna deyil. İlimsiz nə olur ki?

Məlumatdan məhrum, ibadətə düşkün, bu mənə yetər, deyər. əlbəttə o zaman hər şey yıxılır, gedər. Bəlkə, insanın gecə yuxusuz qaldığı çox olmuşdur, Gündüzləri aç oruc tutar. Lakin, axşama doğru orucun verdiyi aclıq və yorğunluq təsiriylə sinirləri pozulmuş olduğundan önünə gələne çatır. Döyüşər, murdar çirkin və günah sözləri ağızına gəldiyi kimi istifadə edər. Deyərkən, nə namazların və nə də orucuların savabı qalar.

əlbəttə, axşam edib gündüz yıxmaq belə reallaşdırma edər. Bu şəxs elm təhsiliylə məşğul olsaydı, belə bir təhlükə və təhlükəyə düşməzdi. Maa-mafih, xasiyyət cibillidir. Nə alim qaralamaları var ki, cahilləri axtartdırırlar.

ALLAHDAN HAQQIYLA QORXANLAR ANCAQ ALİMLƏRDİR

«Allah təala hər kimə ki, xeyr arzu edər, Onu dində fakih edər». O dinini yaxşı bilər və «yaxşı bilin ki, Allah təaladan haqqıyla qorxanlar ancaq alimlərdir».

Cənabı Haqqın Fadırlar surəsinin 28-ci ayəsindəki «Allah (Əzzə və Cəllə)dan qorxanlar, ancaq alimlərdir.» deyə üləmanı bizə tərifi kafidir. Elə isə, ancaq Allah (Əzzə və Cəllə)dan qorxan kəslər üləmadır. Yoxsa bütün məlumat sahiblərinin alim olmadığı aşkardır.

Və: «Cənabı Haqq, haqqında xeyr arzu etdiyi qullarını, dində fakih edər.» təbiri çox mənalıdır. Fiqh sözü «anlamaq» kimi bir çox mənalara gəlir. Fəhm etmək, ayə və hədislərin mənalına vüquf və idrak, hər kəsdə ayrı ayrıdır. Kiminin daha geniş və dərin anlayışı vardır, kiminin də daha zəif. Bu da Haqqın bir vergisidir.

Bu barədə Cənabı Peyğəmbərin dualarına məzhər olan əshab-ı kiram da bir çoxdur. Buna görə də Onlardakı fehim və idrakın başkalanda olmasına imkan olmaz. Vəlilik mərtəbəsində belə Onlara çatmaq mümkün deyil. Onun üçün bizlərə düşən ən mühüm vəzifə, Onların yolundan zərrə qədər ayrılmamaqdır. O yol da ayə və hədis yoludur. Bu yolları bizlərə bildirən həqiqi üləmaya uyğun gəlmək və Onları ana-atamızdan daha üstün tutmaq və sözlərindən çölə çıxmamaq lazımdır.

ÜLƏMANIN FƏZİLƏTİ

Həz. Allah cəllə və götürə «qulları içində Allahdan layiqi vəch ilə qorxanlar, ancaq alimlərdir» deyə açıqlayarkən hikmətin başı da suallah qorxusunun mövcudiyətidir deyilmiş.

Bu hədisin üləma meyamında zikri xeyli çox faydanı müşdəmildir. Üləma deyilincə ağla heç şübhəsiz din elmlərini

bilən fakih, alim bir şəxs xatirə gəlir. Bu da təbiidir. Lakin alimdən murad, Allah (Əzzə və Cəlləlin qorxusu ilə içi-xarici dolu bəxtiyar alimlər deməkdir. Zühd və təqva sahibləri, günahların ən kiçiyindən belə qorxub qaçar. Ədəbi islamiyəyə, yəni, tsilanı ədəblərə son dərəcə riayətkar, bəzək və səltənətlərdə heç gözü olmayan, hər hal ü qazanca halına razı, Haqq muti, tam bir təslimiyyət ilə Rəbbisinə təslim olmuş, əmrindən qətiyyəən çölə çıxmaz, ölümə razı olur. Haqsızlığa razı olmaz. Hikmət deyilən bu böyük nemət, Ondan sonra zahir olur. Hikemi Ataiyəni oxucu, Şarani»ni oxucu. Qəzalini oxucu. Muh-yiddin-i Ərəbinin Fütuhətı Mekkiyəsini oxucu. Oxucu amma hikmətdən məhrum bir kabzımal kimi, oradan götürüb, burada satar. Lakin mal özünün deyil, ancaq bir nəqlidir. Bunun Ona nə faydası olur? Buna görə də üləma deyilincə dərhal ağla gələn, içi, xarici Allah qorxusu ilə dolu olan, Haqq sevgilisi, Haqq aşiqi, sahibi mədəniyyət olan və vaxtının bütün ehkamını yaxşı bir şəkildə bilən, ibadət, namaz, təsbeh və zikrullah ilə keçirən kimsədir. Gündüzləri həm saim (oruclu), həm də oxucu və oxudar. Vaxtını heç bir surətlə boşa keçirməz. Haqq Sübhanəhu və təalanın:

«Allah (Əzzə və Cəllə)dan qorxanlar ancaq üləmadır,» buyurması layiqi diqqətdir. O zaman xalqın Allah (Əzzə və Cəllə)dan qorxusu olmadığı aydın olmaqdadır. Allah razı olsun, bizim üləmamızdan ki, Ümməti Məhəmmədin hamısı üləmadır, demişlər, elmdən məqsəd, varlıqların sahibi Allah (Əzzə və Cəllə)ı tanımaq və bilmək, Onu təsdiq edib, inanmaqdır. Bu halda bu hal ümməti Məhəmmədin hamısında vardır. Çünki, «La ilahə illəllah...» demək bunun üçün kafidir.

Baxın Hz. Ömər (radiyallahu ənh) Cənabımız bir Məkkə səfərində yolları üzərində olan bir qoyun sürüsünü görmüşlər və çobandan bir qoyun istəmişlər. Çoban: «Qoyunlar mənim deyil, verə bilməm.» demiş. Çobanı təcrübə üçün, adama: «Bir qoyun ver, sahibi soruşduqda da, qurd yeddi, deyərsən.» demiş. Çobanın «Çox gözəl, doğrumini aldadacağıq, amma Allahı nə

edək?» deyər verdiyi cavab, bizim yuxarıda söylədiyimiz «bü-
{ün ümməti Məhəmməd əhli alimdir» sözünü necə teyid etməkdədir.

ALLAH XEYR ARZU ETDİYİNİ FAKİH EDƏR

Buxari ilə Müslim və İbni Macənin Muaz radiyallahu ənhdən rəvayət etdikləri hədisi şərifdə Cənabı Peyğəmbər buyurlar ki:

«Cənabı Haqq xeyr arzu etdiyi kimsəni dində takih edər.» Yəni Onla ehkamı diniyyəyi və şəriyyəyi təlim buyurur ki, Allah təalaya də-karruba vəsilə olan ibadət, itaəti Haqqın nuru ilə gözəlcə ifa edə bilsin.

Elə isə sən də dayanma, cəhd göstər, dində fakih olmağa çalış ki, Allah təalanın xeyr arzu etdiyi qullarından olasın. Bax hər şeyin çoxu, çoxu mezmumdur, yaxşı deyil, mütləq elmin, timin çoxu və çoxu həm məqbul, həm memduh, həm də Haqqın sevimli və xeyr arzu etdiyi qullardan olmasına vəsilədir.

Onun üçün dayanmadan, gecə-gündüz demədən, yorulmadan, bezmədən, daim, həm də beşikdən məzara qədər elmə çalış vəssalam. Hər dövlət, hər salamatlıq, hər nemət həmişə elmin altındadır. Onun üçün müəllimlərin ruzisi nə bitər nə tükənər, həm də çox bərəkətlidir. Dünyaya aldanma, çünki, fanidir. Mal və mülk və sərvət həmişə varislərindir, sən isə ancaq axirətə apara bildiyindir. Onun başı da elm, sonra əməli saleh, sonra da etdiyin hayrat, hasenat və vəqflərindir, əgər buraxdı sənə. Bir də buraxdığın Vələdlərə Qurani Kərimi və Onunla əməli öyrədə bildi sənə, nə xoşbəxt sənə.

Ebcəd hərflərini öyrənmək və öyrətmək, heç də yaxşı bir şey deyil. Və bunlarla məşğul olanların Allah indində nəsibləri yoxdur.

Fiqh bilən çox kimsə vardır ki, həqiqi fakih deyil, elmi özünə fayda verməyənin cahilliyi Ona zərərliyədir. Faydasız elmdən sənə sığınaram. Ya Rəb, cümləmizi bildiklərilə amil

olan və sənin razılığı tələb edən və əmrindən çıxmayan qullarından et.

«Allah təala özünə xeyr arzu etdiyi kimsəni dində fakih edər və Ona rüşdü ilhanı edər.» Kitabımız Qurani Azimüşşandır. ilahi əmr və qadağan edər, ibadətlər və günahlar orada zikr olunmaqdadır. Dünya və axirəti o kitab bildirir. Allahı o kitab tanıdır. Allaha qulluq o kitabla olur. Allahdan qorxmağı və Allahı sevməyi, saymağı öyrədən yenə o kitabdır. Lakin bizlər o Kitabı tlahidən ehkam istinbat edəcək, hökm çıxıra biləcək qabiliyyət və istedadla olmadığımız üçün, fiqh xüsusilə bizim üçün çox lazımlı bir elmdir. Fiqh, Qurani Kərimdən və hədisi şəriflərdən çıxırılmış hökmlərin xülasəsidir.

Əgər biz də, bu mənalara dostuq deyərək, ayrı bir hökm çıxırmağa qalxsaq ən böyük səhvi irtikap etmiş olurıq. Çünki, Qurani Kərim bir nurdur. Onu ancaq nurlu insanlar anlar. Bizlər isə, şəhvetimizin əsiri, nəfsin köləsi, şeytanın da oyunağı olmuşuq. Bu hal ilə Quran və hədisi şəriflərdən hökm çıxırmaq bizim nə həddimizdir. Bəzi iti ağıllılar, az Ərəbcə bilməklə, harada isə allamesi dünya kəsilib, müctəhidlərə də ediraz edib, qarşı gələcəklər və bunu siz anlaya bilməmişiniz deyəcəklər. Tövhidə məzahip və ya təlfiqi məzahip haqqında yazılan əsərlərlə, sünnələrin əleyhində yazılanlar meydana. Elə zənn edərəm ki, bu kimi yazıqlar hələ təharətlərini belə öyrənmiş deyildirlər ki, belə başlarından böyük işlərə girirlər. Həddini bilmək çox böyük bir mərifət və üstünlükdür. Ədəb isə, hər şeyin üstündədir.

İnsan hər halda həm səbirli, həm ağır, həm də çox dərin düşünməli. Xurafatları qaldıracağıq deyərək, çalakaletmə ağılına gələni yazmaqdan həya etməlidir. Sözlər səhvli də olsa ancaq orada qalar. Lakin yazılar dünyanı gəzər. Sonra günahı da ayrıca, o səhv əsər qaldıqca, yazığın dəftərinə yazılar, dayanar. Ayrıca o kitabları oxuyub da haqq yoldan azanların günahları da, o əsər sahibinin dəftərinə keçər, həm də çox təəssüf. Hələ

bu bidət deyərək sözləyənə bir baxsaq. Sənin hər tərəfin bidət, bax baxmaq haran müsəlmana bənzəyir? Öz-özünə hökm vermə. O, şeytana yaraşar. Qulağın çöldə olsun, süfehanın mədhi səni aldatmasın. Bizim Qurani Kərimdən ehkam çıxırmağa, hədisi şəriflərdən fətva çıxırmağa heç bir vəchilə haqqımız və gücümüz yoxdur. Yarasa kimi işıqdan qaçan məxluqla fərquyüz nədir? Çünki, Quran nurdur. Hədisi şəriflər də nurdur.

Bunları ancaq nura qərq olan nurlu insanlar anırlar ki, Onların ibadət və itaətdə nə qədər xalis olduqlarını görürük ki, bu nurdan başqa bir şey deyil. Bizim kimi yazıqların bu kimi ibadətlərdəki, qüsurları meydanadır. Bir də qalxıb iddia arxasında olmaq. Bu olsa olsa ancaq dəlillərə məxsusdur. Onun üçün bizim edəcəyimiz bir şey varsa, o da hazırlanmış olan fiqh kitablarını, əqaid kitablarını gözəlcə oxuyub, yaxşıca bəlləyib, baxmaq mənim hərəkətim hansı məzhəbin hərəkətinə uyğundur? Əhli sünnədənəmmi? Yoxsa əhli dəlalətdənəmmi? deyərək.

Əvvəla bunu ayırmaq lazımdır. Sonra namaz, oruc, həcc, zəkat məsələlərini elə asan və sadə bir şey sanma, bunlar çox mühümdür. Sonra bütün əməllərimiz boş gedər. Daha sonra loğmanın, yəni qazancımızın halal olması üçün müamilat qisimini də çox, həm də bir çox, təkrar təkrar oxumalı və qazancımızı Ona görə nizamlamalıdır. Məsələn, içki müsəlmana haram olduğu halda, küffar diyarında olan bir müsəlman bura da içmək caizdir deyərək içə bilərmi? Faiz də müsəlmana haram ikən, bu gün faizə bulaşmayan neçə müsəlman göstərə bilərsiniz? Bunu da unutmamaq lazımdır ki, bu günki, tətillər Allahın sözünü dinləməyənlərə, Haqqın çubuğudur, içkiyə heç qəbahət tapma, bunun səbəbi nədir? deyərək düşünmək lazımdır.

ALİŞ BİLDİYİ İLƏ ƏMƏL EDƏNDİR

«Bir adam bir şey öyrənər də Onunla əməl etsə, bilmədiklərini Ona öyrətməyi Allah deruhte edər.»

Yəni hər kim bir elmi öyrənər və Onunla əməl etsə, Allah (Əzzə və Cəllə) Ona bilmədiklərini də öyrədir. Vəsilələr Xəlq edər. Və az zamanda o da alimlər arasında iştirak edər.

Alim deyə, elmi ilə əməl edən kimsəyə deyirlər. Məlumatı hər nə qədər az olsa da, bildiyi ilə əməl etmək, bilmədiklərini öyrənməyə vəsilə olur.

BİR ALİMDƏ OLMASI LAZIM OLAN XÜSUSİYYƏTLƏR

«Siz hər alim və hər məlumatın yanında oturmayın, (yəni Onların söhbətlərini dinləməyin) Ancaq sualimlər ki, Onlar sizləri beş (pislilik) bədən qurtarıb beş (yaxşılıq) e göndərər. Biri tündən qurtarıb yəqinə çatdırar. İkincisi qürurdan qurtarıb təvazöyə aparar. Üçüncüsü ədavət və düşmənlikdən qurtarıb, nəsihət, söhbət və islahı hala çalışır və dəyişdirər. Dördüncüsü riyakarlıqdan qurtarıb ixlasa çatdırar. Beşincisi dünyaya rəğbətdən qurtarıb zühde çatdırar.» Belə alimlərin məclislərində olın demək, Onlara bənzəyin deməkdir.

Hər dövrdə olduğu kimi, bəzi alimlər dünya adamıdır. Gərək əsərləri və gərəksə nasihatlarında dünyanı mədh edirlər. Rifah və səadətə nailiyət üçün bir çox yollar tapıb, şirin şirin danışarlar. Bəzən axirəti mədh etsə də öz varlığı, kolmu, fesahati, bəlağət göstərməsi və ədəbiyyatçılığı ilə hər kəsi heyran buraxarlar, amma sözləri bir qulaqdan girib o biri qulaqdan çıxır. Çünki, sözləri səmimi deyil. Könül ovlamaq, dünyalıq təmin etmək üçün olsa gərək. Heç fayda təmin etməz. Hamısı hava. Bu gün başımıza gələn bütün pisliliklərin başı, az qala bu olsa gərək. Sən elə bir alim ara və tap ki, alim səni bu beş şeydən qurtarsın. Beləcə sən həqiqi müsəlman olarsın:

Biri, şəkdir, şeytan əleyhillənənin iğfaliyla insan, Allah təala, Kitabı, Peyğəmbəri, Axirəti, Cənnət və Cəhənnəmi haqqında bəzi şəx və şübhələrə düşər. Gerçək alim, nəsihət, ef

götür və hərəkətiyla, Onu şəx və şübhədən qurtarıb, islam dini haqqında yəqinə çatdırandır.

İkincisi, qürurdur. Məlum, qürur çox böyük bir dərdidir, cahilliyin əlamətidir. Özünü biləndə qürur qətiyyəni olmaz. Qürurlular, nə qədər ibadətləri çox olsa da, asanca Cənnətə girə bilməzlər. Qürur, insanları bir-birindən soyudar, Cənnətə də girdirməz. Bu hədisi şərif mucibince:

«Ürəyində zərrə qədər qürur olan kimsə Cənnətə girə bilməz.» Qürur, şeytanın sifətidir. Ona görə, Hz. Adəmə səcdə edə bilmədi. Özünü böyük gördü və Allaha üsyankar olub Cənnətdən qovuldu. Məlum, qürur, necaseti mənəviyədir. Namazı səhih olsa belə, məqbulu ilahi deyil. Günahı kəbirədir. Böyük günahdır. Günahların təkrarının nə qədər böyük olduğu məlumdur. Onun üçün qürurdan bir an əvvəl xilas olmaq lazımdır, insan (Məhrum tevadaya refeahullah) sirrinə məzhər olmağa cəhd göstərməlidir. Çünki, təvazö sahiblərini Hz. Allah (Əzzə və Cəllə) sevər, Onların mövqelərini dünyada da, axirətdə də ardırar. «Və məhrum tekebbere vida ahullah». Əgər islah-ı nəfs edə bilməz, eləcə qürur ilə qalsa, Onların halı isə gündən günə pərişanlıqdır. Nə dünyada, nə də axirətdə hüzur və rahat üzü görə bilməzlər. Allah cümləmizinmişini olsun da, bütün pis xasiyyətlərdən və xüsusilə bu qürur dərdindən qurtarsın, amin.

Bəzi insanlar özlərində qürur olmadığını iddia edər, lakin qürurlu olduqlarını da bilə bilməzlər. Bu da çox pis, insanlar zəngin olunca və ya yüksək mövqelərə keçincə, mafevklanna qarşımı-tevazı olsalar belə, madunlarına qarşı lovğalanmağı vəzifə dərk edirlər. Hələ işi istədiyi kimi edə bilmədinizsə vay halınıza. əlbəttə o zaman insanın mahiyyəti meydana çıxır. Bir münaqişə əsnasında bu qürur özünü yaxşıca göstərər. Əlbirlik ilə edilən işlərdə özünü sıxar. Başqalarını işlətməyi sevər. Amma öz buyruq istəməz, bu bir qürur əlamətidir. Namaz qılmamaq da qürurdan irəli gələr deyirlər.

Üçüncüsü, düşmənlikləri nəsihətlər ilə təskinlik verib, ədavəti söhbətə çevirib, incikləri barışdırmaq, nafilə ibadətlərin ən üstünü sayılmışdır. Qardaşlar arasında soyuqluq, bir-birləriylə çəkişmək, küsmək və bir-birinin əleyhində olmaq, təbiətiylə heç bir kimsəyə yaraşmaz. Xüsusilə müsəlmanların bir-biriylə ədavətinin qafiyən doğru olmadığı hər kəs tərəfindən məlumdur.

Cəmiyyətlərin hüzur və salahi, fərdlərin bir-birlərinə sevgi, hörmət, hörmət və söhbətlərinə bağlıdır. Belə bir-birlərini candan sevən kəslərin olduğu cəmiyyət nə qədər gözəl və nə qədər qiymətli və nə qədər də bəxtiyar bir cəmiyyətdir. Bunun üçün insanların əvvəl əmrdə nəflərinin əlindən xilas olması şərtidir. Çünki, cəmiyyətləri bir-birinə qatan və aralayaram açıb, Onları Cəhənnəm çuxuruna sürüyən, həmişə nəflərinin köləsi olmaqdır.

Təhsillər, yüksək mövqelər heç bir zaman insanın yaxşı və məqbulu ilahi olan bir insan olmasını təmin etmədiyi kimi qürur, pozğunluq və üsyanlara sövq etdiyi görülən kəndirdəndir. İslahı nəfs üçün ən böyük amil, zikrullahı davam etməkdir. Bununla birlikdə əxlaq kitablarını oxuyub, yaxşı, dürüst və yetkin müsəlman kütlələrinə qarışmaq və Onlarla həmhal olmaq lazımlıdır. Çünki, zikr məclisinə daxil olanlara, Cənabı Haqq tərəfindən saysız lütfələr lütfkarlıq buyurular. Sənə kiçik bir misal:

- Sufilərin rəisi olan Cüneyd Bağdadini və ətrafındakı bəzi sufiləri çəkmə bilməyənlər, o günün idarəçilərinə əleyhdə böhtanlarda olmuşlar (hökuməti yıxacaqlarmış kimi...) Bu hal üzərinə, dövrün idarəçiləri sufilərin edamını əmr etmiş. Cüneyd Bağdadi Həzrətləri, Onların əfvini tələb etmiş. Və beləliklə Onları qurtarmış. Onlar da etdiklərinə peşman olaraq qucaqlaşmış, sevişmişlər və salamatlığa çatmışlar. Cənabı Haqq bizləri iki dünyanın salamatlığına nail etsin, amin.

Dördüncüsü, riyadır. Riya, böyük bir bələdir. Buna çox kimsə mübtəladır. Sofuluk göstər-yenlər arasında belə çox

vardır. Riya, şiryin qardaşdır. Riya, həm nümayiş, həm də özündə olmayan kəndiri, varmış kimi göstərməyə çalışmaq demək olub, mənfəətlərə çatmaq üçün istifadə edilən ən qorxunc bir desise yoludur, hiyləgərlikdir. Riya, adam aldatmaq üçün pis bir vasitədir. Riyakarın heç bir əməli məqbul deyil. Qiyamət günündə Onlar, «ibadəti kimin üçün etdinsə, get savabını Ondan istə!» deyər qovulacaqlar. əlbəttə səni bu çirkin xasiyyətdən qurtaracaq bir alim tap ki, sənin riyakar halını ixlasa çevirsin. Yəni: iklas sahibi bir adam olasan. İklas elə asan bir şey deyil ki, dərhal iklas sahibi ola biləsin. O nəfs yoxmu? Baş əzilmədikcə iklası asanca qəbul etməz. Səltənətinə düşkün insanlar isə, bunu heç bacara bilməzlər, sofulukları, dərvişlikləri dərhal dillərindədir, möhkəmə heç gəlməzlər. Həva və nəfsi arzularından, bəzək və səltənətlərindən heç cür imtina edə bilməzlər. İsafları boylarını aşmışdır. Kasıb - fəqərəyə əl uzatmazlar. Hal - xatirini soruşmazlar. Onların işlərini etmək sanki Onlara ölümdür. Çünki, iklas Allah təalanın bir nurudur. Onu ancaq sevdiyi qullarının könüllərinə lütf edər. Onun üçün evvelemirde bu iklas sahibi adam və cəmiyyətləri tapmaq və bunların arasına girib, bunların rənginə rənglənilmək şərtidir. Allah təala cümləmizi iklas sahiblərindən etsin, amin.

Beşincisi: Dünyaya rəğbəti buraxıb, zühd və təqva sahibi olmağa göndərə biləcək bir alimə ehtiyacımız vardır. Dünya dediyimiz vaxt bunu anlamaq lazımdır. Bizi Allah təalanın əmrlərini etməkdən saxlayan və Allahdan uzaqlaşdıran, ayıran hər şey dünyadır, ibadətimizi gözəlcə etdikdən sonra dünya, bizə heç mane deyil, ibadətleri, hətta bu barədə lazım olan elmləri tərk edib, gecəni gündüzə qataraq çalışmaq, həm insani, həm də gigiyənək deyil, insan o beş vaxt namaz üçün alınan dəstəməzin və qılınan namazın nə demək olduğunu bir dəfə idrak etmiş olsa, o zaman nə bahasına olursa olsun, nə namazını buraxa bilər, nə də Allah təalanın digər əmrlərini.

Bu barədə Abdülxaliq Gucdüvaninin hekayəsi çox məşhurdur. Möhtərəm şəxs, özü bezzaz deyilən biznesməndən olduğu halda, gündə 10 min tövhid çəkərmiş. Buna taaccüb edən bir şəxs, axşama qədər dükanın qarşısında oturub, möhtərəm şəxsin nə vaxt bu qədər təsbehi çəkəcəyini gözləmiş dayanmış. Baxmış ki, müştərilər çox, adamın nəfəs almağa vaxtı yox. Bu möhtərəm şəxs bunu anlamış olacaq ki, axşam üsdü adamı çağırmış və nə istədiyini soruşmuş. O da cavab olaraq: «Cənabım, sizin gündə 10 min tövhid çəkdiyinizi eşitdim. Onu nə vaxt və necə çəkdiyinizi öyrənmək üçün gəldim» deməsi üzərinə, möhtərəm şəxs: «Ovladım, bax! Cənabı Haqq hər əşyanı bir şey üçün yaratmışdır. Göz, görmək üçün, ayaq, getmək, dişlər ağızdakı qidaları əzmək, parçalamaq üçün olduğu kimi. Bir də könül yaratmışdır ki, o da özünü zikr etmək üçündür. Bəzən dil Ona köməkçi olur. Amma o hər vaxt üçün zikrindən qafiyən ayrılmaz. Əllər, götürər verər. Gözlər baxar, ağızlar danışar. O könüllər ki, Allah ilədir, o da, gözəl Allahı can u könüldən zikr edib dayanar.» «Bir dəfə Allah desə, eşq ilə dil (könül), tökülər cümlə günah misli hazan», qış mövsümündə yarpaqların töküldüyü kimi.

Zühd: Lüğət mənasıyla dünyadan üz çevirmək, yəni, səni Allahdan saxlayan hər şeydən qaçmaq deməkdir, yoxsa insanın alimentini təmin üçün çalışması, dünya deyil, bəlkə axirət əməli kimi savabdır. Zühdün tərifini Təsəvvüf Əxlaq kitabından oxuyun. Bunu da unutmağınızki, könül öz-özünə zikrullahə alışmaz. Onu zikrullahə alışdırmaq üçün mürsidlərin tərbiyəsi taxtında çalışmaq və könülü oyandırmağa cəhd göstərmək lazımdır. Yoxsa könül öz havasında, alışdığı şeylərlə məşğul olsa, Haqqdan gəfə olaraq gedər. Buna çox diqqət və əhəmiyyət vermək lazımdır. Beləcə, könül oyansın və Mövlasıyla məşğul olub, Onun yolundan ayrılmasın. Səllallahu götürə Seyidinə Məhəmmədin və alihi və səbbihi əcmain vəlhəmdülillahi Rəbbilələmin.

İnsanın içərisinə və sümüklərinə qədər işləmiş olan pislikləri, mənlikləri atmaq və Onların yerlərinə əxlaqı himayəçidəni və tavazusu qoymaq, peyğəmbərlərin yolunu tutmaq, hər babayığidin xərci deyil. Çünki, nəfs və şeytan insanları daim heva və həvəslərinə meyl etdirər. Pul sevgisini qızıdırar. Məvqə düşkünü edər. Ondan sonra da insanlıqdan çıxır. Heç elə şey olurmu? Demə. Dünyaya bax, ibrət götür. «Bir göz ki, olmağa ibrət nəzərində, Şol düşmənidir sahibinin baş üzərində.» misrasını təkrarla. Bu gözəl əxlaqlar yerləşdikdən sonra, o şəxsi möhtərəmdə kəşflər açılar. Bu da bir nurdur.

Mərifəti ilahiyyənin təhsili, əsmə və sifətin kəşfi, gözdən pərdələrin qalxması, əlbəttə ənbiaların varisləri, mələklərin duasına, məxluqatın da istiğfarına nail olan üləma bu üləmadır. Həm elmi zahirini ye həm də elmi batini sayəsində mənliklərdən sıyrılmış, pis və mezmüm olan əxlaqlardan xilas olmuş və memduh olan gözəl əxlaqları əldə etmiş, kəşf və kəramət mövqələrinə çatmış bəxtiyar kəslərdir. Cənabı Haqq cümləmizi bu kamil, yetkin, alim və amillərdən etsin. Cənabı Haqqın sevdiyi və razı olduğu qullar da əlbəttə bunlardır. Bunlar isə, bir kimyədir. Hüzurlərində olanları kamala çatdırmağa səbəb olurlar.

Qonşularla yaxşı dolanmaq, Onların əzasına səbr etmək, asan bir şey deyil. Sabn olmayan kimsə qonşularla yaxşı dolanışq edə bilməz. Səbir hər adamda, hər alimdə olan bir obyekt deyil. Ona nail olmaq həqiqi imana və həqiqi elmə bağlıdır. Bununla qalmaq mümkün deyil. Riyazatla birlikdə Cənabı Haqqın himayəsini tələb etmək üçün zikrullah və təşbəhlərlə bənzətmək və davamlı surətdə Onlarla məşğul olmaq lazımdır. Cənabı Haqq cümləmizi bu həqiqi imana və həqiqi elmə nail olan bəxtiyarlardan etsin, amin.

«Bir qəbilə içindən çıxan bir alimdən başqa şeytanın belini qıran bir şey yoxdur.»

Şeytan nurani deyil, zülməni bir varlıqdır. Cənabı Haqqın hikmətlərinə ağılımızın çatmasına imkan yoxdur. Onu bizim

başımıza müsəllət etmişdir. Ağllarımıza olmadıq şeylər gətirər, vesevesələr verər, bizləri haqq yolundan azdırmağa çalışar. elm və mədəniyyətdən bizi məhrum etmək üçün əlindən gələn hər şeyi etməkdən geri qalmaz.

Hər nə qədər biz şeytanı görə bilməzsək də, Onun varlığına seksik və şübhəsiz inanırıq. Mikrobları görmədən necə Onların varlığına inanırıqsa, şeytanın varlığına bundan daha qüvvətli inanırıq.

Şeytan, Allah əsirgəsin insanın, dinini, imanını əlindən alar. Götürməyə çalışar. Cahil ən başda gələn dostudur. Bu gün bizi bu hala gətirən həmişə cahillikdir. Aman balam, əsla cahil qalma, elmə çalış, elmə çalış ki, Şeytanın belini kirayəsən.

O, məlum! Topdan-tüfəngdən qorxmaz. Qorxduğu şey təq alimlərdir. Onun üçün bir alim, min abiddən xeyirlidir, deyilmişdir!.

Baxın bir fakihin qiymətinə: Dırmızı, İbn Macə və Beyhakfnin rəvayətlərində: Bir fakih şeytana min abiddən daha şiddətlidir, yəni daha qorxuludur. Açığı min abiddən qorxmaz, bir alimdən son dərəcə qorxub qaçar.

Əgər bununla əməl edər və ya başqasına öyrətsə, həm bunun, həm də qiyamətə qədər bununla əməl edənlərin savabını götürər.»

Onun üçün, müəllim cənabların savabları və savab dəftərləri tükənməz bir xəzinədir. Çünki, tələbəsi və tələbəsinin tələbələri, Onların da tələbələri davam etdiyi müddətcə savabları qat qat artaraq dəftərlərinə keçər. Buna görə də ən yaxşı qazanc və ən yüksək mövqə, üləmanın qazancı və mövqeləridir. Dünyanın baxası üləmanın baxasına bağlıdır. Üləma bitincə, dünya da bitər vəssalam. Artıq dünyada xeyr qalmaz. Qiyamət də o zaman qopar. Artıq gerisini sən anla.

İndi sənün dünyadakı qiymətin və axirətdəki salamatlığın, elmlə qaimdir. Ağılın varsa, elmə çalış, aləmə cahilliyin və cəhalətin heç bir faydası yoxdur. Cahil deyincə əsla bunu səhv anlama. neçə universitetdən diplomu olursa olsun, dinini

bilməyən, Allahını tanımayan və hətta Allahına qulluq etməyən, OnU sevib, əmrlərinə uyğun gəlməyən, Ondən qorxub qadağanlarından qaçmayan yenə də cahildir. Əsl hünər bu cahillikdən xilas olmaqdır. Bu işə könlü oyanıqlığıyla olur. Bunun qapısı da yenə elmdir vəssalam.

Süfyan demiş ki: «Mən elmimlə əməl etdikcə alimim. Nə vaxt ki, elmimlə əməl edemezsəm, insanların ən cahili oluram.»

İstəsən -ki şübhəsiz arzu et- imam Qəzalinin «Ihyası ulum» undakı elm bəhsini və elmləri ilə əməl etməyənlərin və əməl edənlərin necə olduqlarını oradan öyrən vəssalam.

Məlumdur ki, elmiylə əməl olmayan adamın etdiyi vəz və nəsihətlər və ya yazdığı əsərlər faydasız olur. Elmdən məqsəd, öyrəndikləriylə əməl etməkdir.

elmiylə əməl olmayanın, özünə faydası olmadığı kimi, başqasına faydası olmayacağı da açıq və aşkardır. Buna görə də bizlərin ümməti Məhəmmədə faydalı ola bilməsi, elmimizlə əməl etməyənə bağlıdır. Biz elmimizlə əməl etmədikcə, həm başqalarına faydamız olmaz, həm də Allahın razılığını qazana bilmərik. Haqqa deyil yaxın olmaq, bəlkə Haqqdan uzaqlaşırıq. Dünya sevgisiylə dolu olan ürək, ilahi rəhmətə nail olmaz. Dünya sevgisiylə dolu olan bir könlü, Haqqdan uzaq olaraq qalar. Buna görə insana tekəmmül dövləti nəşib olmaz. Ruh ölü kimi, şəxsi mənfəətindən başqa bir şeyi düşünə bilməz olur. O zaman insanda, insanlıq süni olur, həqiqəti insaniyədən məhrum qalarlar ki, bunlara Quran diliylə çox acı adlar verilməkdədir. Üzərinə minilən nə qədər heyvanlar var ki, üzərlərinə minən kəslərdən daha xeyirlidir təbiri necə izah edilə bilər?.

ELMİN LƏ AMİL OLMADIQCA ALİM OLA BİLMƏZSƏN

Bir insana okumasiylə deyil, ancaq öyrəndikləriylə əməl etməsi ilə alim deyilir.

Bir hədisi şərifdə alimə «... bildiklərinlə necə əməl etdin?» deyə soruşulacağı bəyan bunu-rulmaqtadır ki, sənə verilən bu elmlə nə etdin, hansı əməlləri işlədin, əməllərin elminə uyğunmu idi, yoxsa cahillər kimimi idin? elmin sorğusu hər problemin fevkindədir.

«Alim, elmi az da olsa, elmi ilə əməl edəndir.»

«Həsəd yəni gıpta, iki adam üçün caizdir: Biri bir zəngindir ki, malını Haqq yolunda xərcləyər. Biri də bir adamdır ki, Allah Ona hikmət vermişdir, o da o hikmət mucibiylə əməl edər və Onu bilməyənlərə öyrədir.»

Elmi əhlinə müəllimin əhəmiyyəti

«Siz incini hınzırların ağızına atmayın (yəni, elmi).»

«Siz incini kelblərin ağızına atmayın (Yəni, fiqhi).»

Bu iki hədisi şərif bizlərə nə gözəl bir dərstdir. Heyvan, inci və bənzəri qiymətli əşyanın qədr ü qiymətini bilməyəcəyindən, özünü bilən adamın, belə bir cinayətə cəsərət edə bilməyəcəyi məlumdur. inci və yaqut, elmin yanında heç qalar. Bu qədər qiymətli bir elmi, heyvan dərəcəsinə olan şüursuz və inancsız kəslərə əsla öyrətməyə qalxmayın. Sonra başınıza elə bir bəla olur ki, artıq Onun şərinədən özünüzü qurtarmağa imkan tapa bilməzsiniz. Buna görə də, mü-rebbilərin, ustadların, məktəblərin, mədrəsələrin və bənzəri yerlərdə təhsili elmə çalışacaq kəslərin əhvalları nəzarət edilməli, daha da irəli gedilərək ol-duqca mütedeyyin, namuslu və şərəfli insanları oxudub yetişdirməli ki, Ondən həm özü, həm də mənsub olduğu cəmiyyət və millət müstəfid ol təqdim et. Bu günün işçiləri belə belə ələnilib alınmalı, əks halda son peşmanlığın fayda verməyəcəyi cümlə tərəfindən məlumdur.

Möhtərəm qardaş! İnsanda bir yaradılış və bir xilqət vardır. Bunun dəyişməsi qədər çətin bir şey yoxdur. İnsanlar tərbiyə edilərək nə qədər islah edilirsə, o təbiət və xilqət te zamanı gəldikcə hökmünü icradan geri qalmır. Məşhur hekayələrdəndir. Bir qaraçı qızı, çox zəngin bir ailəyə gəlin getmiş. Hər şey əlində və qarşısında olduğu halda, yenə o qaraçılıq zərurəti, çövrələrdən bəzi parçaları götürər, saxlayar və sonra da çıxırıb yermiş. Bu yoxluqdan deyil, bəlkə xilqəti zərurətidir. Bunu, malınızın başına qoyduğunuz zaman mütləq oğurlayacaq. Məsələn, bir pişiyi, nə qədər tərbiyə etsəniz edin, o, siçanı görüncə aclığından deyil, lakin xilqətinin zərurəti dərhal üstünə atılıb, parçalaması onun başlıca hədəfi və arzusudur.

Eynilə bunlar kimi, gərək ailə təşkilatında və gərəksə öz xilqətində pozuluq olanların, təhsil alanlarından, gərək orduda və gərəksə mülkiyədə zərərdən başqa bir şey gəlməz. Gərək kelbin və gərəksə hınzırın ağızına elmi, fiqh və sair elmləri öyrətməyə çalışmaq, necə boş bir əməkdir. Bu gün gözümü-zün» qarşısında görməkdə olduğumuz bir çox səhv və zərərli hərəkətlərin və oğurluqların yeganə səbəbi, bu üsul və qaidəyə riayətsizliyimizdir. Hətta, o əshab-ı kiramın az və zəif qüvvətlərlə, özlərindən çox üstün və qüvvətli orduları məğlub etmələrinin başlıca səbəblərindən birinin, salabeti diniyələri olduğu inkar edilə bilməz.

Peyğəmbər Cənabımız layiq olmayana elmi verməyi təəssüf sayır. Elmə kim layiq deyil? OnU öyrənib mənfəətinə alət edəcək, din elmi ilə dünyalıq yığmağa cəhd edəcək və ya müs-lümanlara zərər verəcək və ya ağılı əskik kəslərdir. Demək ki, alimlər tələbələrinə diqqət yetirməli, Onları süzməli, pis niyyətli və ya gabi. olanlara boş əmək sərf etməməlidir.

Allah təala bizi elmə layiq kəslər etsin, elmimizi xeyirli yollarda xərcləmək nəsb etsin... Amin.

«Əhli olmayana elm vermək, hınzırın oyunula cövhər, inci və qızıl taxmaq kimidir.»

Buradakı elmdən murad, elmi şəriddir. Zfira, digər elmlərin heç biri fərz deyil. Əsgəri məlumatlar belə, fərz və vacib olsa da, fərzi kifayəti.

İbadətlərin hamısında haram, məkrüh və müfsid vardır. Bunların hamısı məlumata möhtacdır.

İkincisi, imanın öləne qədər davamı şərtdir. İmanın əlindən getməsinə səbəb, fiqh kitablarında yazılıdır. Ən kiçik olan Mizraqlı İlm-rialdə belə bunları tapa bilərsiniz. Ən sadəsi «Şerl an təzim vacib olan şeylərə təhqir və hörmətsizlik, küfrü mucip sözlər və əməllər...» Maazallah, insanın dinindən, imanından çıxmasına səbəb olurlar. Yenidən teccidi iman ilə teccidi nikah lazımdır. Çünki, iman. gedincə, nikah da gedər, hacı isə hacılıq da gedər. Yenidən həccə getməsi lazımdır. Bu ən sadəsi. Onun üçün elmi dini öyrənmək fərzdır.

ALİM İLƏ MÜTƏALLİM XEYRDƏ ORTAQDIR

«Alim ilə müteallim xeyrdə ortaqdır. Digər insanlar isə, Onlarda xeyr yoxdur. (Öyrənmək istəməyənlərdə)»

Bu halda bütün insanlar, bu iki təbəqədən birinə daxil deyilmi? Ya öyrənmiş, ya öyrənməklə məşğul, ya da Öyrənməyə çalışandır. Bundan halı qalan digər təbəqədə isə heç xeyr yoxdur. Xeyr, ancaq alim və müteallimdedir. Bu elm isə, elmi şəriddir. Haqq elmidir, iman elmidir. Digər dünya elmlərinin bununla əlaqəsi yoxdur. Çünki, dünya məlumatlarını bilən insanların sayı, bilməyənlərdən çox çoxdur. Özlərindən əkinçilikdə, sənətdə istifadə edilər, çox xeyrlər görülər, təyyarələ uçar, avtomobillə gedər, işlərini görərsən. Telefonla oturduğun yerdən dünya ilə əlaqəsini təmin edərsən, və sairə kimi bir çox xeyrləri vardır. Amma iman və əxlaq olmazsa, neyə fayda? Bunlar hər heyvanın, hər canlının dünya rifahıdır. Axirətdə bir faydası və əlaqəsi yoxdur. Axirət elmi ayn bir elmdir ki, Onu Allah (Əzzə və Cəllə) Həzrətləri xas qullarına lütf edər. O əbədiyyət aləminin ya-pıçısıdır. Orada düşmə, vuruşma və

təhlükə yox. Hər tərəfindən səadət üstünə səadət, salamatlıq üstünə salamatlıq vardır. Etina edəcəksənsə, bu elmə diqqət və bu yolda çalış. Haqq (sübhanehu və təala) köməkçin olsun.

«Üləmanın ən xeyirlisi də mərhəmətliləridir. Ağah, mutenebbih və anlayışlı olunuq. Şübhəsiz Allah Əzzə və Cəllə cahilin 1 günahını bağışlamadan, alimin 40 günahını bağışlayar, tyi bilin ki, mərhəmətli bir alim qiyamət günündə məşrik ilə mağrip arasını nuru ilə işıqlandırmış olduğu halda gedər. Kevkebi dürrü dedikləri ulduzun ziya və nuru altında gedildiği kimi.»

Surəsi Hədidin 12 və 13: ayələrində bu barədə daha geniş məlumatlar vardır. Oraya baxmanız tövsiyə olunar. İstər Almalıq Həmdi Cənabnin təfsirinə və ya digər təfsir tərəcəmələrinə baxın. Bu barədə oxuduğumuz dualar var. Cənabı Haqq bunları qəbul buyurmuş olacaq ki, bu dünyanın zülmətə büründüyü günlərdə belə lehülhamd müs-lümanlar, o nurlar sayəsində heç çətinlik və məşəqqət görmədən həyatlarını edama etdirməkdələr. Axirətdə daha götürə və əkməlinin veriləcəyindən kimsənin şübhəsi yoxdur. Tək Cənabı Haqq, iman və əməli saleh ilə yaşayıb, iman və gözəl əməllərlə axirətə köçməyi cümləmizə nəşib etsin, amin.

40 HƏDİSİN MÜKAFAT İDİ

«Hər kim Peyğəmbərimizin mübarək hədislərindən qırx hədis yazaraq, dünyadan ayrıldıqdan, yəni, ölümdən sonra geridə qalan insanların faydalanması üçün buraxsa, o kimsə cənnətdə mənim rəfiqim olacaq.»

Bu təbşirat, əhli elm üçün olmaz bir qənimətdir. Bundan ötəri müsəlman alimlər arasında, Türkcə, Ərəbcə, Farsca kırkar hədis yazaraq buraxmış olanlar bir çoxdur. Təbii, hər kəsin alim olması mümkün deyil. Bilənlərin və bilməyənlərin faydalanması üçün etiqada, əmələ, ah -laka dair yazdıqları və ya yazacaqları hədisi şərif. lərlə, yüzlərlə və bəlkə də minlərlə il

sonra gələcək kəslərin və xüsusilə müsəlmanların faydalanacaqları, elm, etiqad, əməl və əxlaq cəhətindən istifadə edəcəkləri şübhəsiz olduğundan, ən böyük nemətə məzhər olurlar. Özü dünyadan ayrılmış olsa belə dəftəri amali hər gün o kitabları oxuyanların savablarıyla dolub daşar.

Baxın, bu hədisi şərif bizə elmin lazımlılığını nə qədər açıq bir şəkildə izah etməkdədir. Hər kəs alim, təfsirçi, mühəddis ola bilməz, lakin gücü çatdıqınca elmdən geri qalmamağa çalışmalıdır.

«Ümmətimin halal və haramı bilmələri və öyrənmələri barəsində Allah rızası üçün qırx hədis öyrənən kimsəni Allah təala Həzrətləri qiyamət günündə alim olaraq haşredecekdir.»

Buna görə də alim ola bilmək üçün çox deyil, yuxarıda yazılı halal və harama aid 40 hədisi bəlləmək kafidir. Hər insanın hər şeyi bilməsi təbii mümkün deyil. Onun üçün hər kəsin gücünün çata bildiyi qədər elmdən bir nəsib götürməsi şübhəsiz lazımdır. Mən böyük bir alim ola bilmə demə. insan yesə düşməməli və əlindən gəldiyi qədər dininə müteallik və xüsusilə halal və harama aid dini məsələləri öyrənib, Onları bilməyənlərə öyrətməyə çalışması hamımızın vəzifəsidir.

«Ümmətimdən hər kim özlərinə dinlərində fayda verəcək 40 hədisi bellər və hifzə desə, qiyamət günündə alim olaraq basolu-nur.» Bu da yuxarılarda keçən hədisi şəriflər kimi, elmi hədisin nə qədər mühüm və qiymətli olduğunu bizlərə açıqlamaqdadır. Dünyada alim deyə şöhrəti olanların qiymətləri hər kəs tərəfindən məlumdur. Dünyadakı şöhrət isə, öz kimi fanidir. Əsl axirət alimi olmaq əhəmiyyətli olub, qiyamət günündə üləmanın mövqeyi, çox müstəsna bir haldadır. Ona hər kəs qibtə edəcək, ağızlarının suları axacaq. əlbəttə Peyğəmbərimizin ağızı səadətlərindən zühur edən hədisi şəriflərdən, aydın olacağı kimi, dinləri barəsində özlərinə fayda verəcək 40 hədisi bəlləyib insanlara izah etmək və öyrətmək, bütün səadətlərin başı və salamatlığın da özüdür. Mühəddis olanların halını isə, təqdirə gücümüzün çatmayacağı məlumdur.

Bu səbəbdən üləmamızın çoxu kırkar hədis deyə bir çox hədis tərcümələri buraxmışlar. Cənabı Haqq bizim də yazdığımız bu hədisi şərifləri Onlar biyanına idxal buyursun. Hər nə qədər bizlər, Onlar kimi bu işin əhli deyil isək də, niyyətimiz xalisdır. Qəbulunu Mövladan niyaz edərək.

Elm Onundur. Onun üçün elm sahibi olmaq hər yerdə möhtərəm və hər yerdə əzizdir. Sən dərhal elmi öyrənməyə bax. Gerisini də Allaha burax. O zaman dünya və axirət salamatlığına məzhər olursan, vəssalam.

«Kim bağışlama olunması ümidiylə məndən 40 hədis yazarsa, Allah Onu bağışlayar, Ona şəhidlər savabı verər və yenə məndən kim bir elm və ya hədis yazarsa, o elm və hədis qaldığı müddətə Ona əcr yazılar.»

Bu təbşirata tamaen üləmamız bir çox kırkar hədis yazmış və kitabxanalarımıza hədiyyə etmişlər. Mövla cümləsindən razı olsun, bizlərə Onlardan istifadə etməyi nəsib etsin.

Hafizi Quran alimləyə, -əhli beytindən On adama, həqiqi üləmaya isə, istədikləri hər kəsə şəfaət haqqı veriləcək, yəni. peyğəmbərlər kimi, həm bağışlaması ilahiyyəyə məzhər olmaq və həm də şəhidlər savabı götürmək və digər günahkarlara şəfaətçi olmaq, doğrusu qibtə ediləcək bir səltənət və bir üstünlükdür ki, başqa şeylərdə bunu tapmaq mümkün deyil. Cənabı Haqq cümləmizi bu müqəddəs və ülvi dövlətə nail olan bəxtiyarlar zümrəsindən etsin, amin.

ALİMİN RUZİSİ TEKEFFÜL EDİLMİŞDİR

Bir hədisi şərifdə buyurulmaqdadır:

«Elm tələb edən kimsənin ruzisini Allah tekeffül edər.» elm sahiblərindən möhtac heç bir kimsə görülməmişdir. Əgər möhtac bir kimsə varsa, mütləq o elm sahibi deyil, deməkdən başqa bir şey deyilə bilməz. Çünki, ruzisi tekeffül edən Allah ƏZZə və Cəllədir. Hətta belə bir hədisə rəvayət edərlər. Zamanın birində qonaq bir alim, məscidin birində namaz

qılmış. Məscidin imamı o qonaq alimə soruşmuş ki, «ruzinizi nə şəkildə təmin edirsiniz?» O alim də belə cavab vermiş: «Dayan, əvvəla mən sənənin bu arxanda etmiş olduğum namazı qaytarım, sonra sənə cavab verərəm,» deyərək namaza durmuş. Namaz bitdikdən sonra, imama soruşmuş, «sən ruzisini necə təmin edirsən?» O da, «Burada biri var, mənim ruzimi o tekeffül etmişdir.» demiş. «Sən Ona güvənersən də, çox yaxşı, Cənabı Haqqın tekeffülündən niyə şübhə edib te mənim ruzimin haradan gəldiyini soruşursan?» deyərək adamı oyandırmışdır. Bütün məxluqatın ruzisini verən Cənabı Haqqdır. Səbəbləri xalq edən yenə odur. Binaenaleyh nızık Elm qapısında deyil, Allah təalanın rı-zık qapıları çoxdur, elmi tək və tək Allah təalanın razılığını qazanmaq və Haqqın sevimli bir qulu ola bilmək üçün, peyğəmbər yoludur deyə tələb etmək lazımdır, vəssalam.

ÜLƏMANIN QRUPLARI

İslam Dinində üləma üç qrupa ayrılır: Birincisi: Alimin həm özü, həm də ətrafındakı müsəlmanlar, səadət və salamatlığa nail olurlar.

İkincisi: Ətrafındakı insanlar Onun elmindən istifadə edərlər amma, özü bir şam kimi yanıb həlak olur. Çünki, sözlədikləri ilə əməl etməz.

Üçüncüsü isə: elmindən yalnız özü istifadə edən, başqalarına faydası olmayan kimsədir ki, bu da zayıttandır. Fitnə dövrlərində, sözlərin dinlənmədiyi dövrlərdə inşaallah üzrlü ədəddə

Alimlər üç qisimdir:

a- elmi ilə ətrafındakı insanlar, əməli ife özü həyat tapıb xilas olur.

b- Ətrafındakı insanlara həyat verər, lakin özünü məhv edər.

c- elmi ilə özünü qurtarar, lakin ətrafındakı xalqa faydası olmaz.

ALİMƏ VƏ ELM MÜTƏXƏSSİSİNƏ HÖRMƏT

«Bir adam üləmaya gələcək (hörmət) etsə məni gələcək etmiş olur. Bir kimsə üləmanı ziyarət etsə məni ziyarət etmiş olur. Bir kimsə üləma məclisində olsa mənim məclisimdə də olmuş olur. Mənim məclisimdə olan isə, sanki Rəbbinin məclisində olmuş olur.»

Üləmanın nə olduğunu və Onların qədr u qiymətinin bilinməsi gərəyini bundan daha gözəl ifadə edən canlı bir söz ola bilməz. Cənabı Peyğəmbər (səllallahu əleyhi və səlləm) Cənabımız Həzrətlərinin Məkkəyi Mükərrəmədən, Mədinəyi Mü-nevvereyə hicrətləri əsnasında, Mədinə xalqının göstərdikləri təzahürat və isti marağı tarix kitablarından oxumaqdayıq.

Təbii Məkkə əhalisi Peyğəmbər (səllallahu əleyhi və səlləm)ın qədr ü qiymətini təqdir edə bilməyib küfranı nemət etdikləri üçün, Allah təala (Əzzə və Cəllə) Həzrətləri, bu gözəl neməti Onların əlindən alıb əhli Mədinəyə vermişdir. Onlar da əllərindən gələn hər fədakarlığı edərək, peyğəmbərimizi, şan və şərəfinə layiq bir şəkildə qarşıladılar.

Daha sonra can və mallarıyla mühacir müsəlmanlara, fəvqəlbəşər hər fədakarlığı etməkdən zərrə qədər çəkinmədilər. Bu ənənə ilə müsəlmanlar, alimlərinə qarşı son dərəcə hörmətli və hörmətli idilər.

Harunür-Reşid zamanında olsa gərək, məşhur bir alim, Harun Rəşidin olduğu məmləkətə gəlmək istəmiş və bunu duyan məmləkət xalqı, irili xırdalı bütün əhali, sualimi qarşılamak üçün yollara tökülmüşlər. Harun Rəşid bu halı olduğu yerdən seyr edərkən, bu kütlənin nə səbəblə yollara töküldüyünü ətrafındakılara soruşmuş, Onlar da, cavab olaraq, «Cənabım filan alim gəlir də Onu qarşılamağa gedirlər» deyincə, Harun

Rəşid heyrətindən özünü tuta bilməyərək: Əsl hökmdar bunlardır, deyə təqdirini izhar etmişdir. Çünki, hökmdarları qarşılama mərasimində, hökumətlərin özlərinə görə bir üsulları vardır ki, bu məcburudur. Üləmanı qarşılamaqda, belə bir məcburiyyət yoxdur. Bu, sırf alimlərinə qarşı xalqın göstərdiyi hörmət və hörmətin zərurətidir. Buna görə də:

«Bir alimi qarşılamaq, bir peyğəmbəri qarşılamağın kimidir.» Yəni bir peyğəmbəri qarşılamaq kimi olur. Gərək savab və gərəksə insanlıq və müsəlmanlıq baxımından, hər müsəlmanın, alimlərinə qarşı belə son dərəcə hörmətli və hörmətli olmasının zərurət etdiyi bizlərə xatırladılmaqdadır.

«Hər kim bir alimi ziyarət etsə, şübhəsiz məni ziyarət etmişcəsinə savab götürər.» Peyğəmbərini minlərlə il sonra da olsa, ziyarət etmək istəyən insana, bir alimi ziyarət etməsi kafidir:

Yenə: «Hər kim bir üləma məclisində olur və ya üləma ilə otursa, şübhəsiz mənimlə oturmuş sayılır. Mənimlə oturan kimsə isə guya Allah təala və Tekaddes Həzrətləriylə oturmuş kimidir.» Rəfisi Həzrətləri bu hədisi şərifi bəyan buyurmaqla müsəlmanlara, müəllimlərin lazımlılığını çox açıq bir şəkildə bəyan buyurmuşlar. Çünki, üləmanı kiram həzrətlərinin Peyğəmbərimizin varisi sayılmaqda olduğu cümləmiz tərəfindən məlumdur.

«Əkərəmililəmə» hədisi şərifində isə, Hz. Peyğəmbər (səllallahu əleyhi və səlləm) Cənabımız, üləmanı kiram hərəratına xüsusilə ikram, hörmət və təzimdə olmasını tövsiyə buyururkən, hameləşi Qurana, yəni, üləmanı muh-teremeye ediləcək olan ikramın birbaşa Cənabı Haqqa edilmiş bir ikram sayılacağını bizlərə eşitdirmiş, Onların hüququna qarşı bir qüsur və ya hörmətsizlikdə olmamasını da, bu tövsiyələrinə əlavə etmişdir.

Çünki, hameləşi Quran olan üləmanı kiram həzrətləri, Peyğəmbərlərin varisləri olduğundan, mövqeləri də peyğəmbər mövqeyi kimi olmuşdur. Yalnız özlərinə vəhy nazil olmadığı

açıqlanaraq, qədr ü qiymətlərinin nə qədər yüksək olduğunun açıq işarə edilmiş olması, hamımız üçün layiqi diqqətdir.

Buna görə də Onlara edilən ikram, eynilə Allah təalaya və Onun Peyğəmbəri Məhəmməd Mustafa (səllallahu əleyhi və səlləm)ə edilən ikram deməkdir. Allah və Rəsuluna ikram etmək istəyən kimsənin, ikramını birbaşa bir alimə etməsi kafidir, elm təhsilinə çalışan tale-be-i ulum ilə elmi öyrənmiş və öyrənməkdə olan zata eyni göz ilə baxılması lazımdır. Bu günün tələbəsi, sabahın alimi olacaq. Onun layiqi vəchilə yetişdirilə bilməsi üçün əlindən tutmaq və Ona eyni hörmət və hörməti göstərmək, həm insanlıq və həm də müslümanhk baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Üləmanı kiram da bizim kimi bəşərdirlər. Səhv və qüsurdan salam olmazlar. Peyğəmbər deyildirlər ki, günahsız olsunlar. «İsmət» ancaq peyğəmbərlər üçündür. Onlar digər insanlar kimi səhv, qüsur və günahlara düşsələr, xalq arasındakı etibarları itər. Buna görə Cənabı Haqq Onları himayə buyurub, günah və qüsurlardan qorumaqdadır ki, risalətlərini gözəlcə edə bilsinlər. Vəziyyət belə olduğu halda (səllallahu əleyhi və səlləm) Həzrətləri, Cənabı Haqqa yalvarıb:

«Ya Rəbbi! Məni, göz açıb bağlayacaq qədər qısa bir zaman üçün də olsa, öz halıma buraxma, hifz u himayəndən ayırma.» Buna bənzər xeyli çox dualarının olduğu cümləmiz tərəfindən məlumdur. O təqdirdə bizim daha nə etməmiz lazım gəldiyini yaxşıca düşünməmiz lazımdır.

Bu günki, üləmanı kiram həzrətləri ki, -Peyğəmbər (səllallahu əleyhi və səlləm)in varisidirlər- Onlara əsla dil uzatma. Onların qüsurlarıyla əlaqədar olma. Əlindən gələn hörmət, hörmət və lütfkarlığı et. Allahın lütfünə məzhər olmağa çalış. Onların qeybətini etmə. Qüsursuz tək və tək Allahdır. Qüsurlarını gözündə böyütmə. Öz qüsur və qəbahətlərini düşün. Onlan islahə çalış. Bu, sənə həm yetər həm də artar. Onsuz da vəzifən də bu.

Əbud-Derda və Cabir (radiyallahu anhu-ma)ın rəvayət etdikləri Ramuzül-Ehadisin 81-ci səhifəsindəki Hədisi şərifi nə qədər açıq və canlıdır.

«Üləmaya ikram edin. Çünki, Onlar ənbیانın varisləridir. Hər kim Onlara ikram etsə, şübhəsiz Allah (Əzzə və Cəllə) Ey və Onun Elçisi Məhəmmədə (səllallahu əleyhi və səlləm) ikram etmiş olacağında heç şübhə yoxdur.» Səhabələri hazeratının təkəmmülü, Rəsulu Əkrəmə olan xidmətləri nəticəsidir. Bi-ənaleyh insanın təkəmmülü də, varisi ənbiya olan üləmaya xidmətin nəticəsi olacaq.

Lakin bu üləmanı tapa bilmək çox çətin. Yuxarıda ifadə etdiyimiz kimi müəllimlik və şeyxlik göstərən hər insanda bu üstünlük olmaz. Yenə eyni səhifədə hameləşi Qurana ikramı tövsiyə buyurmaqdadır. Onlara ikram, şübhəsiz Allah təalaya və Rəsuluna ikramdır. Hameləşi Quranın haqqlarını nöqsan etməyin. Və yaxşı bilin ki, Allah təala Onları ənbiyaya yaxın olaraq yaratmışdır. Tək Onlara peyğəmbər kimi vəhy gəlməz. Lakin peyğəmbərlərdən gələn vəhyin bizə intiqalına səbəb olurlar. Və bu vasitəlik bizə də, Onlara da kafi gəlir.

İslam üləmasına hörmət, təzim və hörmət göstərmək məcburiyyətindəsən. Bu müsəlmanın deyən hər adamın başlıca vəzifələrindəndir. Çünki, Cənabı Peyğəmbər, üləmaya (Ekrimu) deyə ikramı əmr edər, ikram isə, əvvəla Onların sözlərini dinləməklə olur. Onların sözlərini dinləmədən edilən ikram, gerçək bir ikram deyil. Eyni zamanda Onlara edilən ikram, həqiqətdə Allahdır. Həm Onlara ikram edənlərə Allah təala ikram edər. Buna görə də Haqqın ikramına məzhər olmaq istəyənlər, üləmalarına ikram etsinlər. Əksinə Onlara edilən zülm, təhqir və hörmətsizlik, həqiqətdə Allah təalaya edilən hörmətsizlikdir. Üləmaya təhqir edənləri, Allah Əzzə və Cəllə xor və xəstə, alçaq və zəlil edər, iki yaxaları bir araya gəlməz, ilahi lənətə müstəhak olurlar.

Bu alimləri, hökumət qapılarına möhtac etməməlidir. Rəzzaqın Allah olduğunu bilən heç bir elm sahibi, hökumət

qapılarına tənəzzül etməz. Tənəzzül etsə, hubbı dünyası var deməkdir. Yəni dünyanı və dünyalığı sevir deməkdir. Dünyanı sevmək isə, günahların başıdır. Çünki, o aldığı pul qədər, fədakarlıq etmək məcburiyyətində qalacaq. Rəsulu Əkrəmin yolunu, zühd və təqvasını tutmayan adam, alim ola bilməz. Hər nə qədər çox bilsə də. Bax, şeytan önümüzdə. Əshab-ı kiram və təbiin dövrü gözlərəmiyin önündədir. O fütuhətlər, tərəqqilər və həmişə Rəsulu Əkrəmə uyğun gəlmək nəticəsindədir. Feyz ül-kadirdə (Məscidi-sağarın şərhidir.) bu hədisin üstündə bir hədis vardır. Orada hameləşi Quran olanlara, beytülmaldən hər il 200 dinar verilməsi əmr edilmişdir. Bu miqdar ailənin azlığına -çoxluğuna, zamana görə çoxaldıla bilər deyilmişdir. Bu hadisə zəif dəyənlər var isə də,, ikram hədisinə uyğundur. Onlara ikram borcudur. Onları nə dövlət əlinə, nə də xalqın əlinə möhtac buraxmamaq lazımlıdır. Bəzən bunu Hz. Əli radiyallahu ənh Cənabımızə ətf edənlər olmuşdur.

Baxın oğünkü dolanışıq hesabını ağılımızın çatdığı qədər bəyan edək: Bir qəpik dediyimiz dünənə qədər vardı, gümüşdən idi, qırx dənə pul edər, adı da qırx pul idi. Bir pul üç axça edər, bir axça da üç marka edərmiş. Bir axça üç marka edincə, üç axça doqquz marka edər. Yəni, bir pul doqquz marka olunca, qırx pul da $40 \times 9 = 360$ marka edər. Qırx pul dediyimiz bir qəpik, 360 markaya qədər dağılır. Halbuki, bir axça ilə bir evin xərci fəvqəladə qarşılana bilər. Hələ bir qəpik xərcləsəniz, çoxmu- reffeh bir həyata çatarsınız. Bu gün isə, bir dinar 50 lirə. Bir lirə 100 qəpikdir. Bir dinar $50 \times 100 = 5000$ qəpik edər. İki yüz dinar isə, $200 \times 5000 = 1.000.000$ bir milyon qəpik edər, bunu da 365-ə bölsək, əlimizə gündə 2740 qəpik keçər. Görəsən bu gün bu kimin əlinə keçməkdədir? Onlar üləmanın qiymətini belə təqdir etmişdir. Bu gün dövlət belə, Onlara ən aşağı maaşı verməkdədir. Bu isə ikramdır, yoxsa təhqirdirmi? Sizlərə həvalə... Maaşa keçmək üçün oxuyan heç kim alim olmamışdır və ola bilməz. Bunu «Feyzül-Kadir»in 3-cü cildində tap, oxu.

Quran elmi, hədis, təfsir, fiqh və sairə din elmləri, Allah üçün öyrənilər və Allah üçün öyrədilər. Pul heç bir zaman mövzusu bəns ola bilməz. Amma bu adam nə yeməkdir? deyilirsə köhnə zamanlarda nə yeddilərsə, o da Onu yemək deyərək. İmamı Əhməd ibn Hənbəlin dağlardakı otlarla yaşadığını unutma...

TƏLƏBƏ VƏ MÜƏLLİMİN BİR-BİRİNƏ QARŞI HÖRMƏTİ

«Elm öyrəndiyiniz kəslərə (Müəllimlərinizə) hörmət və hörmət nümayişiniz, elm öyrətdiyiniz kəslərə (tələbələrə də) hörmət və hörmət nümayişiniz.»

İki tərəf üçün də gözəl bir nəsihət və nə gözəl bir ədəbdir. Müəllimin tələbəsinə qarşı hörmətli olması lazımdır. Çünki, talibi elm olanlara mələklər qanad gərərlər, yerdə, göydə və dənizdəki məxluqat duaçı olurlarkən, müəllimlərinin Onlara qarşı sərt və sərt olmaları, şiddət, hiddət və qəzəb göstərmələri çirkin bir hərəkətdir. Dolayısıyla tələbələrin dərstdən soyumalarına və bəlkə oxumağı tərک etmələrinə səbəb olurlar. Bu gün görməkdə olduğumuz tələbə boykotlarının, ətrafı ilə məktəblərin bağlanması yeganə səbəbi, müəllimlərin tələbələrə qarşı lazımsız və hörmətsiz davranışlarıdır. Bəzən pul sevdasına düşən müəllimlərin yazdıqları kitabları tələbələrinə hədsiz qiymətlə satdıqları görülən hadisələrdəndir. Tələbəsinə sevən və Ona hörmət göstərən müəllimin, Onun möhtac olduğu məlumatı, Ona ən qısa və ən asan yoldan öyrətməsi lazım gəlirkən, pul qarşılığı tələbənin çətin vəziyyətə düşməsinə səbəb olmaq, ağıllıca bir iş deyil. İndiyə qədər görülməyən tələbə üsyanları, boykotları bunların bir nümunəsidir. Sonra müəllimlərin, dosentlik, professorluq kimi ünvanlarla öyünərək özlərini bəyənmələri və tələbələrini dəyərsiz görmələri, Onların arasına girib, Onlarla hemhal olmaları, bilmədikləri dərslərdə kömək etmələri lazım gəlirkən, dərס verib qaçmaları və başqa yerlərə

dəki qazanc yerlərinə getmələri, doğrusu yaxşı şey deyil. Tələbəni laqeydliyin nəticəsi üsyan və boykot, bunların səbəbi isə müəllim və müəllimdir.

Tələbənin isə müəllimi, ustadı və müəlliminə qarşı son dərəcə hörmətli və hörmətli olması lazımdır ki, oxuduğu dərstdən bolluq götürsün. Çünki, əsas-dadlarına qarşı hörmət və hörməti olmayan tələbə, bir şey öyrənə bilməz. Nə qədər ağıllı və ağıllı olsa da qiyməti yoxdur. Çünki, tələbə, müəlliminə hörmət və hörməti nisbətində tefeyyüz edər və özündən istifadə edə bilər.

Ərəbcə «Talimül-Mütəəllim» deyə bir kitab vardır. Bu kitab tələbələrin müəlliminə necə davranacağını izah etməkdədir. O kitabdan xatırımda qalan iki xüsusu zikr etməyi faydalı tapdım.

Birincisi: Hz. Əli Cənabımızın: «Mənə bir hərf öyrədən, köləsi oluram» deməsi, elmin nə qədər qiymətli olduğunu və Onu öyrənə bilmək üçün insanın hər fədakarlığa dözməsi lazım gəldiyini göstərməkdədir. Müəllimlərinə qarşı gələn, onları döyməyə, hətta öldürməyə cəsarət edənlərə nə demək lazım bilmirəm?

İkincisi: Müəlliminə lazım gələn hörmət və hörmətdən maada, müəlliminin xanımına, hanımanne deyə səsənib Ona qarşı həqiqi ana kimi hörmət və hörmət göstərməli və yenə müəllimlərin Vələdlərinə da, honları kimi eyni hörmət və hörmət göstərilməlidir.

Müəllim cənab dərס oxudarkən, zaman zaman ayağa qalxar kimi bir rəftar geyinərmiş, bu hal, tələbələrin gözündən qaçmamış və dərס sonunda müəllimlərinə soruşmuşlar: «Müəllim cənab dərstdə ikən ikidə bir ayağa qalxırdınız. Səbəbini heç cür anlaya bilmədik» demişlər. Müəllim cənab da, «Uşaqlar məscid həyatında oynayırlar, aralarında müəllimimizin uşağı da var. Onu gördükcə, müəlliminə hörmət olaraq ayağa qalxıb hörmətimi ifadə edirəm» demiş. Bizdən nə qədər uzaq...

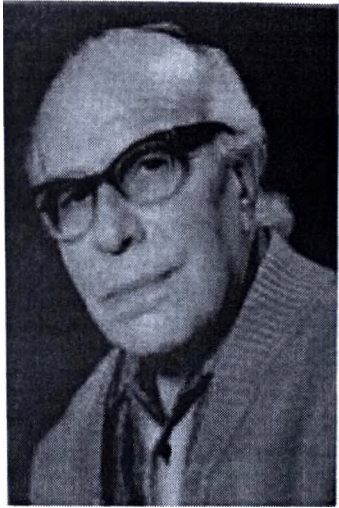
Kamil alimlərin olmadığı məclislərdə xeyr olmaz. Bu kimi məclislərə getməkdənsə, adamın evdə oturub öz dərsləri ilə məşğul olması daha xeyrlidir.

Allah təalanın lütfünə məzhər olan bu evli-yaullah nadirattandır. Onlar Haqq məktəbində yetişmişlər. Bu nemətlərə məzhər olmaq asan deyil. Gərək Peyğəmbərimiz səllallahu əleyhi və səlləm Həzrətləri və gərəkə Onun izində yetişən bəxtiyarlar, müstəsna kəslərdir. Cənabı Haqq Onları elə sevmiş, istəmiş və yaratmışdır.

Ümmətin ən xeyrlisi olan üləmanın yüzünə baxmaq, ibadətdən sayılmaqdadır. Bizə bu Quranı öyrədən, mənalarını, vaxtlarını, ibadətlərimizi, nikah və muaməlat-i ticariyimizi, halal və haramı, savab və günahları, Cənnət və Cəhənnəmi hesab və mizanı və axirət məsuluya idini öyrədən üləmanın qiymətinə heç qiymət qoymaq mümkün olarmı? əlbəttə bu səbəbdən naşi Onların üzlərinə baxmaq belə ibadət sayılmışdır. Özünü bilməzlərin Onlara dil uzatmaları, göstərməyə məcbur olduğumuz hörmət və hörməti tərk edib əleyhlərində olmaları, ikram və izzət etmək yerinə hakaretimiz hərəkətlərdə olmaları, görəsən afvolunur qəbahətlərdəndirmi? Bəzən dünyaya tapınan və özlərini bəyənən bədbəxt kəslərin, Onların məlumatlarının azlığını irəli sürərək, keşişlərin bu qədər dil bilib, bu qədər universitedən məzun olduqlarını göstərüb bizim ulemamızı bəyənməyişlərinə nə deyərsiniz? Bilməm bu nə böyük bir səhvdir? Bir keşişlə, dinin direği olan müəllimi müqayisəyə qalxmaq, cahilliyin ən pisidir. Keşiş dünyanı udsa, yeri yenə Cəhənnəmdir. O yazıq insan, keşişi, müəllim ilə dəyişir.» Bu nurları -təşbehə səhv olmaz-, əl fənərlərimiz, saatlarımız, radiolurumuz, və sair yerlərdə işlətdiyimiz batareyalara bənzədə bilərik. əlbəttə bu batareyalar fabrikələrdə doldurulub saxlanar və istəyənlər götürüb istifadə edərlər. Biz eynilə bu batareyalar kimi, həyat fabrikində könlü batareyalarımı, edilən ibadətlər və sair xeyrlərin nurları ilə doldursaq, sabahkı axirət günündə tam işimizə fayda. Mümünlər bu qazandıqları nurlarla Cənnətə

doğru xərclərkən, nursuz, münafiq kişilərlə, münafiq qadınlar bu nurlulara xitab olaraq, «Aman, hara gedirsiniz? Durun, bir az gözləyin. Biz, sizlərin nurunuzdan istifadə edək. Sizinlə birlikdə gedək. Bu qaranlıqlardan xilas olaq» deyərək yalvarmağa başlarlar. Onlar da cavab olaraq:

«Biz Onu, dünya həyatında ömürün qiymətini bilib, Haqq Əzzə və Cəllənin əmrlərinə, Peyğəmbərimizin sünnesinə uyğun gələrək qazandıq, könlü batareyalarımı gözəlcə doldurduq. Siz indi dünyaya dönün, bizlər kimi çalışıb nurların da, gəlib burada kimsəyə möhtac olmayayenil. Nurunuzla faydalanın.» deyərlər. Amma əfsus! Artıq hər şey bitmişdir. Bir daha dönmə ehtimalı yoxdur. Artıq ya Cənnət və ya Cəhənnəm. Haqq Sübhanehü və təala bizləri əfv və bağışlama buyursun da, Cənnət əhli olan qullarından etsin, amin.

MÜNİR DƏRMAN

Münir Dərman 1910-cu ildə Trabzonda anadan oldu, anası Şəhvar Xatun və atası Əhməd Rasim Əfəndi idi. Ata tərəfindən böyük babası Qafqazdan Şeyx Şamil, ana tərəfindən böyük babası Hacıqan silsiləsinə mənsub Əhməd Ziyaəddin Gümüşxanəvidir. Böyük nənəsi «övlia qadın» olaraq bilinən Gül Xatundur. Trabzonda 4 yaşından etibarən Buxaralı müəllimi Ömər İnan Əfəndinin yanında təhsil almış, 9 yaşında hafiz olmuşdur.

İbtidai məktəbi Xüsusi Fransız Məktəbində bitirib liseydən sonra universitet təhsili üçün Dövlət Təqaüdü ilə Fransaya göndərilmiş, əvvəl fəlsəfə-Psixologiya təhsili almış, sonra Tibb Fakültəsini də bitirərək həkim olmuşdur. Eyni zamanda Misirdə Əl-Əzhər universitetində də ilahiyat dərsi almışdır. Əsgərlik illərində Koreya müharibəsində olmuş, burada hərbi həkim olaraq xidmət etmişdir. Bu illərdə bir müddət Yaponiyada da olmuşdur.

Yurda dönüncə A. Ü. dil-Tarix və Coğrafiya Fakültəsində Fəlsəfə müəllim olub qısa davamlı bir vəzifə ifa etmişdir. Qısa müddət sonra bu vəzifəsindən ayrılaraq Tibb həkimliyi xidməti üçün Şərq Anadoluda vəzifə götürmüşdür. Daha sonra «Hökumət Təbibi» olaraq Bozuyükdə vəzifələndirilər. Burada Hökumət təbibi ikən evlənər və bir qız övladı olur. Hələ də bir qızı və üç nəvəsi vardır. Dəvət üzərinə getdiyi Almaniyada 15 il «anatomiya» təhsil üzvlüyü etdikdən sonra təkrar yurda dönmüşdür. Almaniyada olduğu müddətdə rəsmi vəzifəsi xaricindəki saatlarda məscidlərdə vəzlər vermiş, çox sevilmişlər.

Fransızca, almanca, rusca, ərəbcəni mükəmməl bilər, danışardı. Bu dillərin mədəniyyət və ədəbiyyatları haqqında dərin məlumat sahibi idi. Xarici dillərin yanında xüsusilə Fizika, Kimya Riyaziyyat kimi fən elmlərində, astronomiyada çəşiləcəq dərəcədə məlumatlı idi. Daha sonra Eskişehirdə «Ümumi Cərrəh» mütəxəssisi olaraq həkimliyinə davam etdi və buradakı vəzifəsindən təqaüdə çıxdı. Eskişehirdə Akademiyada qonaq müəllim olaraq dərs vermiş, eyni zamanda müxtəlif məscidlərdə kürsüyə çıxaraq xalqa vəzlər də etmişdir..

Yazıları əvvəllər «İslam» jurnalında nəşr olunmuşdur, bu jurnaldakı yazılarında oxuculardan özünə çatan və əksəriyyətlə mənəvi incəliklər dair sualları da cavablandığı bilinməkdədir. Daha sonra «Allah Dostu Deyər ki» başlığı ilə nəşr olunan qeydlərini vasvasılıqla hazırlayar, səhsiz olması üçün diqqətlə yazdırardılar. Dərman çox sadə həyat tərzi keçirmiş, ömrü boyu maddi sərvət yığmağa cəhd göstərməmişdir.

2 dekabr 1989-cu il Şənbə günü Haqqa getdi. Sevənləri Onu qar yağarkən sevdiyi iri qar dənələri altında Ankaranın şimal-batısında təxminən 15 kilometr məsafədəki Memlik kəndi yaxınında torpağa verdi. Açıq bir qəbir şəklində olan türbəsindəki kitabədə səhifə başındakı şeiri iştirak etməkdədir.

ALLAHIN DOSTUNUN DƏRKİ

ÖN SÖZ

«Mən insanın siriyəm, insan mənim sirim...»

Allah (c. c.) gecə dəyməmiş səma, dalğa görməmiş dəniz kimi, könülü olanlara salam olsun!..Bizdən...İnsanın bəzəyi həya duyğusudur. Dil ilə öyüd verənə uyğun gəlmə, Hərəkəti ilə öyüd verənə uyğun gəl.

Nəfsinlə hasımlarınma o sənə deyil, sahibinə burax. Halını gizləyən vəlidir. Qibtə, həsəd, tamah hissələri ilə, fəzilət, düzgünlük, ədalət, şəfqət bəzəklərinə tox qondurma.

Dünyada tək bir məbəd vardır. O da insan bədənidir. Bu bədən bir məkandır. Özünü təmiz tut. Qüdrət aləminə cəhalət ayağı ilə vurma. Ağla olduğun zaman qarası unutma. İsbata məşğul olma inanclarını, isbat, varlığından şübhə edilən məculların axtarılma, yoludur.

Əhəng daşdır, su da sudur, lakin su onu əridər, su yumşaqdır, daş sərtidir, sən də yumşaq ol. Sərt olanlar, keç də olsa qarşısında diz çökər. Səbir, hiyləsi olmayanın hiyləsidir. Səbirli ol... Etdiyimizdən utanarıq, əlimizdə bir qoca olduğunun dəliliidir. Sözə diqqət yetirin. Gəlişi gözəl danışmaq deyil. Edib etməmədə ehtiyacınız varsa, o halda utanma nədir? Bu bir ədəb məsələsidir, cavabı deyilə bilməz. Divara söykənmə yıxılır. Ağaca söykənmə, quruyar. İnsana söykənmə ölür. Allaha söykənən nə yıxılır, nə quruyar, nə ölür. Bu sözləri, nöqsanlarımızı düzəltmək üçün söyləyirik. Qışqırmırıq. Qışqırsaq iş dəyişər. Bu qübbənin altında bir göz axtar! Səni sevsin. Kor, görən qoluna girsə tez yol götürər. Dəniz qorxuncdur amma balıqlar üçün deyil. Qurd zalımdır amma nizamı, hiyləsi yoxdur. Rəsullar elçisi buyurur: «Həlak olacağınızı bilsəniz də düzgünlükdən ayrılmayın, xilas olmaq üçün tək ümid də olsa yalana baş vurmayın!» Vicdanı fərəhləndirən şey savabdır, içi

gəmirən şey, günahdır. Gül iy verən bir cəsəd, səmalar qədər təmiz bir ruhdur. Böyük çaylar kimi coşğun iç aləmləri olanlara, bağırını səcdəni Rəhmana qoyanlara söyləyirik. Şişməyi köklük sayanlara sözüümüz yoxdur. Bu sözlər təsadüfi kəslərin qulağına girməkdən çox ucadır.

Mədəniyyət sahibinin mövqeyi yüksəldikcə, xalq gözündən düşərlər. Ulduzlar da belədir.

«Qəbahət kimsədə deyil ulduzlardamı?»

«Xeyr!»

«Xalqdamı?»

«Xeyr!»

«Nə Onda nə bunda. Bütün ayıb və qəbahət tam görməyən gözələrdədir!»

Tək əllə alqışlanmaz. Boş tərəfiniz varsa Onu Allah ilə doldurun. Söz bağladıq. Hüzur içində qalın... Həya: Hicab, utanma, ədəb, ar, namus. Allah qorxusu ilə günahdan qaçınmaq.

Hər maddi olan cisimin sonu gələcəkdir.

«Gözlərin dözümlü hüdudunun qamaşdığı, qəmərən həbsliyi, günəşin qəmərə girdiyi zaman bunlar deyəcəklər: Hara qaçaçağam?»

Günəşin getdikcə parlaqlığı çoxalmaqdadır. Ömrünün sonuna doğru parlaqlığı 100 misli artacaq. Ondən sonra buxarlaşacaq. Bu hal hər vaxt planetlərdə olan bir hadisədir. Bu işarələ kainatda hər şey günəş tərəfindən alt-üst ediləcəkdir. (Dünya nın bioqrafiyası) Geoide Guimov. Fizika alimi 1968

«Qiyamət hər an var, hər an yox və təkrar var meydana gəlir.» (ayə)

Budur Quranın bildirdiyi kainatın sonu... Budur fənnin bildirdiyi kainatın sonu.... Biri ruha xitab... Digəri maddəyə batın ağla xitab... Hər ikisi də eyni... Xülasə Eynşteyn deyirdi: «Elmsiz inanc kor, inancsız elm topaldır!»

Paskal isə belə deyirdi: «Mən filosofların mütəfəkkirlərin, riyaziyyat və fizikaçıların ağıl tapdıqları Allaha deyil, müqəddəs kitabların, Peyğəmbərlərin xəbər verdiyi Allaha və vəhyə inanıram.»

«Kainat bir yuxudur!» deyə qışqıranlar vardır. Bu mahnı xoruna iştirak etsəniz: «Atomlardan qalaktikalara qədər milyonlarla ulduzların kosmosun nizam və varlığı bir çox təsadüflərin, bir araya gəlməsi ilə olmuşdur!» mahnısını söyləmiş olursunuz.

Bu düşünmə protoplazmadan başlayıb aya və digər planetlərə gedəcək qədər insan, zəkasının tekevvününü milyonlarla təsadüf bir araya gəlmə zənciri olaraq düşünmək və qəbul etmək olacaq bu insanı məsxərə hala gətirər.

Fikirlər, düşüncələr elm çevrəsi içində qaldığı müddətə dünya və kainat, bizə düz bir nizam və qanunlara tabe bir məkan ma kimi görünər.

Lakin bu nizamın olması məsələsində düşüncənin artıq dəyəri qalmaz.

Bu barədə söz söyləmək üçün, bu nöqtəyə xüsusi diqqət etmək lazımdır, elmin bilmədiyi, inancın təfsir etdiyi şeyləri bilmək və Onlara ədəblə qulaq asmaq lazım olur.

Bu istiqaməti düşünmək, nə gerilik, nə fanatizm nə də axmaqlıqdır.

Pifaqor Delfi məbədinin qapısına qızıl qaxma ilə bu yazıları yazdırmışdır: «adət kainatın, təkamül həyatın, birlik Allahın qanunudur....»

Lütfkarlıq idrak və zehininin asanlıqla qavrayıb içinə bir az olsun nüfuz edə bilməyəcəyi ucu bucağı naməlum bir kosmosda milyonlarla ulduzlarla birlikdə döndüb dayanırıq.

Duyğu orqanlarımızın qüvvətini artırmaqdan başqa bir şeyə yaramayan bir sıra alətlər, teleskoplar və analogi, riyaziyyat köməyi ilə bir çox şeylər bilir. Bunlar, hərəkət, zaman, məkan, ədəd kimi yer üzü müqayisə Ölçülərimizə əsas olan hər cür anlayışın özünü itirdiyi ucsuz-bucaqsız, bir orta içində

idrakımızın müqtədir ola bilmədiyi ilahi bir qanuna taxt olaraq cərəyan edir. İki ulduz arasındakı məsafəni, saat, gün, il, əsrlərlə ifadə etməkdən aciz bir haldayıq...

Ancaq işıq illəri istifadə etmək məcburiyyətindəyik. Bunlar sonsuzluğa doğru qayan kainatın teleskoplarımıza çarpan və astronomların müşahidə və şəxsi təqdir və təxminlərinə söykənən bir kainat modelidir, kobud duyğularımıza çatan məlumatlar cəmiyyətidir.

Kainatın digər istiqamətləri isə bizlər üçün tamamilə məhul, ənginlik və naməlumluqdur. Məlumatsızlığımızın və ağılin inanc ilə tamamlanması lazımdır.

Ağılin dayandığı yerdə, ağılın kənarına hörmət, edib, boyun əymək, acizliyini anlamaq Allaha inanmaq deməkdir. Ağıl, təzim, hörmət və ədəb içində söyləsək, Tanrının üç böyük xüsusiyyəti vardır, ağıl və idrak ölçümüzdə: «Xəlc edər, edama etdirər, yox edər.» Onun mahiyyətini təyin və yoxlayacaq hüceyrə insan beyinində yoxdur...

Bu günki, riyaziyyat, fizika, kosmos elmi qarşısında bunu inkar deyil şübhə qapıları tamamilə bağlanmışdır. Xəlc edər yəni başlanğıcı yoxdur, edama etdirər. Bütün kainat qanunlarının dəyişməyən zərurətləri cərəyan edir. Yox edər, hər maddi cisimin sonu gəlir deməkdir.

Elm vəsaiti ilə danışsaq: Başlanğıcı olmayan, yalnız yarıdılmamış olandır. Başlanğıcı olmayan heç olandır. Hər şey heçlik içindədir. Dünyanın xaricində heçlik vardır. Heçlik hər yerdə hazır və nazırdır. Gerçəklər vardır. İmkanlar vardır. Anlayışlar vardır. Şəkillər vardır. Gerçək maddədir. Şəkil də maddənin tanrılaşmasıdır. Şəkil verən prinsip Tanrıdır. Tanrı hər şeydən ayrı və «Tək»dir. Çox görünüşlüdür. Bir gülün iki ayna arasında görüldüğü kimi....

Daş maddədir. Balıq maddədir. İnsanlar da maddədir. Tanrıdan başqa hər şey maddədir. Tanrı önsüz, sonsuzdur. Kosmos məhduddur. Çünki, müəyyən bir cisimin sərhədidir. Cisimsiz kosmos yoxdur. Boş kosmos da ola bilməz. Cisim

olmadan da kosmos ola bilməz. Məmləkətsiz sərhəd yox olduğu kimi...

Meydana gəl və yox meydana gəl tək yer üzündədir. Planetlər yoxluq içində dönərlər. Var olan hər şey heçlik içindədir.

Tanrı yaratmış olduğu kainat sistemini yenidən heçliyə çevirdiyi zaman, Onun yerində heçlikdən, dünyanın başlanğıcından əvvəl olduğu kimi yaradılmamış olandan başqa bir şey qalmayacaq. Bu cümlələr yetkin olmayan beyinlər üçün bir qiyamdır...

İztirab insanlığın həm xoşbəxtliyi, həm də dərdidir. Həm qədəri həm də böyüklüyüdür. Bu, maddəyə baxan insan gözü-nün, qulağının, düşüncəsinin, məntiq və idrakının, elmi görüşünün son hüdududur. Bunun mənəvi ifadəsi budur: Nə bir səs nə bir nəfəs, Duyulan yalnız ucsuz-bucaqsız təklik...

Bomboşluq vardı və ya yox idi. Torpaq yox idi. Günəş yox idi. Gün yox idi. Ay yox idi. Daha ulduzlar da yox idi...

Südyolu yox idi. İşıqlıq yox idi. Qalaktikalar da yox idi...

Tək bir «Su» vardı, altda üstdə. «Var» belə yox idi. Bu yoxlayarın sonsuzluğunu qavrayan tək tək «O» vardı. «O»nun mahiyyətini təyin və yoxlayacaq və anlayış hüduduna soxacaq hüceyrə insan beyinində yoxdur.

Ondan sonra Tanrı bir güllün iki ayna arasında görüldüyü kimi göründü. Yoxlar var oldu. Və Ondən sonra Tanrı, Adəmi köynək etdi. Və üstünə geydi. Dünyanı insan şəklində öz bəzəkləri ilə bəzədi. İnsan, haradan gəldiyi naməlum. Ana və ata pərdəsi altına gizlənərək doğular, böyüyər, yaşar, qocalar. Təkrar ölüm deyilən sonsuz diyara sürüşər gedər. Bir ulduz kimi...

Bu nə haldır aydın olmaz. Naməlum. Lakin dövrən belə qurulmuş dönər. Varlıqdan yoxluq, yoxluqdan varlıq olur sanar insan. Halbuki hər an var olur hər an yox olur! Buyurmuş «Rəsul»: «Dünya bir andan ibarətdir.» Tanrı bildirər kəlamında: «Hər an hər şey yox olur, yenidən təkrar yaradılar.» Belə qurulmuşdur bu kainat....

Tanrı iki xüsusiyyət vermişdir insana: Utanma və unutkanlıq. Biri ədəbin hüdudu, digəri yenidən qüvvət tapma qaynağı. Ədəb, hər şeyin insan üçün sərhədidir. Ağılın dayandığı, anlayışın taqəti kəsildiyi, başın səcdəyə gəldiyi, insanın özünə özündən yaxın olanla burun buruna gəldiyi hüdud... «Bir yay arası qədr».... Aradakı pərdə utanma pərdəsidir. Dözüm hüdudunu xəbər verən xüsusiyyət....

İnsanda iradə, qoca vardır. Hər şeyi etmək və ya etməmək qüvvəti... Utanma bu hüdudun xaricindədir. Utanma baxaq!.. Bu hüdudda iradə yoxdur. «Sıfır» belə deyil insan iradəsi... Etdiyi əlbəttən içi burxulan günah işləmişdir. Ədəb hüdudunu təhqir etmişdir. Etdiyi əlbəttən həzz duymuşdur. Fərəhlamışdır. Savab işləmişdir. Ədəb içindədir, deməkdir. İnsan öz qiymətinə çata bilməsi üçün Tanrı «Alın tərini» zəhməti şərt qaçmışdır.... Çünki, Tanrılıq göstərib şiryə girməsin deyə...

Tanrı şirk istəmir. Şirk sənə səndən yaxın, «səni köynək deyə geyənin» öz özünün inkarı olur. Ağılın, qüvvətin, düşüncənin hüduduna həya duyğusu ilə çatılar. Həya duyğusunun qorunması, bədən, ruh və hiss çılpalığından xilas olmaqla olur. Bunların köməyi ilə:

Birlikdə sevin!

Birlikdə kədərlənin!

Birlikdə yoxsulluq çəkin!

Birlikdə çətinlikli illər yaşayın!

Və bir-birinizdən heç bezməyin!

Bir-birinizi təsəlli edin!

Lakin tək olduğunuzu unutmayın!..

«Allah təkdir!..»

فَإِذَا بَرِقَ الْبَصَرُ وَخَسَفَ الْقَمَرُ وَجَمَعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ يَقُولُ الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ أَتَيْنَ الْمَقَرَّ

«Feiza berikalbesaru. Və hasefelkameru. Və cumiaşşemsu velkameru. Yekululunsanı yevmeizin eynelmeferru.: əlbəttə, göz qamaşdığı, ay tutulduğu, günəşlə ay bir yerə gətirildiyi

zaman! O gün insan, «Qaçacaq yer haradır!» deyəcək.»
(Qiyamət 75/7-10)

Salam

İnsanlar tək çörəklə deyil, yaxşı söz və nəsihətlərlə də bəslənər. Həsir qamışından şəkər olmaz. Şəkər fabriki mütəxəssislərinə sualınız baxaq.

Qarğa bülbülün sırnını bilməz, heç bir zaman bilə bilməz. Bilsəydi Onun kimi ötərdi. O da quş, o da quş. Gülün qoxusunun gözü burundur. Səsin gözü qulaqdır. Acı və şirinin gözü damaq və ağızdır. İnsanın üzünü qulaqla görmək qeyri-mümkündür.

Gözlə səs eşidilməz. Şükrün səsinə zahiri qulaq eşitməz. Səmi və alim olan eşidər. Bişmiş ətin, az bişmiş ətin üzləri və dadları başqa başqadır. Küftə, kotlet, qızartma, dənər, şiş. Hamısının dadları, şəkilləri də başqa başqa. Üzləri zahirdir, dadları da batinindədir. Görülməz...

Heyvanlar o şəxsi görəncə qaçmışlar. Yanındakı mübarək: «Buna nə üçün çəşdin?» demiş və dərhal soruşmuş: «Sən nə yeddin?» «Bir az ət yemişdim.»

«Sən Onların ətini yerkən Onlar sənə dost olurlarmı?..»

O halda, yorğanın altından çıx! Yatağında oturma!..

Kilidli qapılarını aç, düşün!.. Qeyb xəzinəsinin aləm gözünə bağlı qapısının aralığından birlikdə baxaq:

Göz bir alətdir, çöldəki bir cisimdən gələn ziya dalğaları o cisimin şəklini göz içinə və oradan beyinə aparar, biz o cisimi görürük... Necə gördüyümüz, o müəyyən deyil... Müəyyən olur, görəni bilsən...

Lakin cisimin çöldə olduğunu görürük, içimizdə deyil... Qulaq bir alətdir, çöldən səs dalğaları qulağa, oradan beyinə gedər, necə eşidirik məchul.. Lakin səsi daim çıxdığı yerdə eşidirik, qulağımızda deyil... Burun bir alətdir, bir yerdən qoxu

dalğaları burnumuza qədər gəlir, qoxunu burnumuzda duyur, görmə və eşitmə kimi çöldə deyil..

«Görən», «duyan», «qoxunu alan «kim?..»

«Mən qulum ilə görür, eşidərəm» buyurulur, «qoxunu götürərəm» deyil... Bu kiçik kimi həll etməyə bax... Bunun həllində fəth vardır. Fəth demək, qüvvətin bilinən sirri.. Bu sirri kim bilsə, yaxud Ona bildirməyə icazə olsa o kimsədən kəramət zühur edər.

Görünmədə hünər yoxdur, görünməyəni görmədə hünər vardır. İnsanın anlama hüduduna ilahi sirr və qüvvətlərin varlığı ancaq möcüzə, böyük təsadüf, şans sözləri ilə girər. Və insan yenə bunu, qəflət hüdudundan çıxma bilmədiyi üçün şübhə içində, tərəddüd etmə halında idrak edər, rədd edə bilməz..

Hadisə vardır, anlama bilmədiyi hadisələri qəribə ifadələrlə zümmə edər dayanar. Bu hadisələrin arxasında Allahın dostuna verdiyi bilinməyən qüvvəti gizlidir. Bunları anlamaq üçün, başboşları, maqnitin dəmir tozlarını çekişi kimi yığıb yığacaq adam lazım...

Harada bu? Hələ anlama bilmədi sizsə sizlə işim yox... Su olmadan boru döşənilməz. Nəfər Razi ilə Riza Paşa arasında çox fərq vardır..

Bir az yuxusuz qal!.. Yuxusuzluq bir şey etməz. Yuxu dərmanı götürüb də yatanlara baxma!.. Onlar Onsuz da oyanıq deyildirlər. Alışdıqlarından ayrılmaq istəməzlər də Ondən dərman götürürlər. Görmədə işığa ehtiyac var, eşitmədə lazım deyil.. Görmədən üstündür eşitmək...

Bir dağdan böyük bir qaya qopar diyirlənsə, arxasından bir çox kiçik daşlar düşər. Daşlar qədər belə ola bilməyənlərə təəssüflər olsun!..

Həqiqi imanlı insan yalan bilməz, ölümdən qorxmaz, qədə-rə boyun əgər, hər kəsə qarşı nəzəri ilə baxar, belə oldumu, Onda riya yox.. Mədəsinə haram girə bilməz. «Girməz deyil» diqqət.. Bunlardan məhfuздur. «Günahsız deyil».. Bu hala bir anlıq səbir üzündən gəlmişlər. Əlbəttə bu kimilərdən, nə

göydəki quş, nə dənizdəki balıq qaçar, soxularlar yanına qırx illik dostmuş kimi. Bütün əşya və məxluqata qarşı bir ədəb içindədirlər.

Bu ədəb, bağlı olduqları nizam, kainatın qanunudur. Buxar soyuğa məruz qaldığı zaman Ona əmr olunan yağış olmaq ədəbinə girər, itaət edər. Bu ədəb Allaha itaətdir, səcdədir.

Yaz gəlir, ağaclar, çəmənlər yaşıl olma əmrinin ədəbinə bürünərlər. Hər cür hadisələr və həyat təzahürləri yekdiğerinə möhtac bir ədəbə bağlıdır.

Bu ədəbin davamını Rəhm olan və bir digərinə hörmət edən hadisələr təmin edər... Bu ədəbə girənə məxluqat və varlıqlar, əşya hörmət edər ki, əlbəttə təsəvvüf dedikləri budur...

Vəlilərin kəraməti bu ədəbin, özlərinə, göstərilən hörmətin təzahürləridir. İtə yaxşı baxan adama it qul kölə olur. Səbəb: İtə kömək etmək, itin hörmət edəcəyi hüduda girmək deməkdir. İt xəbərsiz olaraq sahibinin qənaətinə girmiş olur. Bunun çevirilmiş və itmiş sirri insanlar tərəfindən «Sədaqət» sözüylə ifadə edilir.

Hər cür məxluqat və əşya da belədir. «Yaxşılıqla ilan belə dəliyəndən çıxır» sözü bunun başqa cür, uzaqdan görünən bir ifadəsidir.

Vəlilər, yanındakı müridlərini, bu ədəbə soxmağa çalışırlar. Bu ədəbə girdilərmə, Onların da pəslı, rütubətli olan ürək pəncərələri açılır. Onlar da Onlardan olurlar...

«Əxlaqı itələməm üçün göndərildim.» hədisi şərifinin ən sadə izahı buradan başlar. Bu çox uzun bir hüdud məsələsidir. Söz, yazı, izahla olmaz. Sonra nə çıxır. Bilən Onsuz da bilir. Bilməyən, daha yetkin deyil. Bu qədər yetər... Mənim uşaqlığımda insanlar tikanı olmayan güllər kimi idi. İndi güllü olmayan tikan halındadırlar. Allaha şükr, bağıslasa mənim gözəl bir gülüm var...

Mənəviyyat bağçasından

Sonsuz səmaları gömgöy bir nur ilə dolduran Allaha həmd edərəm...

Ruhu, nur aləminin əbədiliyində əziz olan Allahın Rəsuluna və Ona inananlara səlatı salam edərəm...

*

Allaha səcdə etdiyim üzü, başqalarına qarşı zillətə salmağa cəhd göstər, əziz olursan.

*

Haqqın nemətlərinin şükrünü əda et... Nemət gəlir, şükrü görə bilməzsə gedər...

*

Əsla kimsəyə təhqir gözüylə baxım demə. Unutma ki, Allahın dostları min bir şəkil, paltar içində gizlidirlər.

*

Xalqın səni mədh etməsiylə həzz alma, zəmmetməsindən də acı çəkmə!..

*

Haqq qüvvətliyədir deyərlər, əsla inanma. Bu söz cahil sözüdür. Qüvvət «haqq»dadır, unutma!

*

Haqq üçün zəhmət çək... Allah buyurur:
«Mənim adıma zəhmət çəkən qulun seyyiatını izzətim haqqı üçün məhv edərəm!»

*

Elmi var, əməli yox... Əməli var, ixlası yox..
Allah dostlarının üzünü görmək nemətinə çatmış da, Onlara bağlanmasını bilməz... Dənizin dalğası bəzən qabarar da sahilə vurarkən:

«Mən varam!» deyə zümzümə edər...

Dəniz də Ona: «Sən məhrum, mən varam!» deyər.

Aman, qürura qapılıb da könül qırma, yanarsan...

Sənə bir dua öyrədim: Gözlərində göz yaşından, Allah bazarında satılan incilər aşkar olurkən, söyləyəcəksən:

«Sonsuz salavat incilərinin silsilələriylə, sonsuz salam cöv-hərləri Məhəmməd Mustafanın feyzlərə açıq ruhuna, hikmətlərə açıq sinəsinə saçılın!..

Gündüz parladiqca, günəş aləmi işıqlandırdıqca, ruhu rəh-mət və səmələrə qər q olsun!.. Tərtəmiz əhli beytə salam ol-sun!» Bu dua, imanın zövqünə yüksələnler üçündür. Hələ mad-dənin kəsafətində xəcalətli qalanlar, həyatda xariqülədə hadisə-lərə rast gəlməyənlərə aid deyil.

Bədən gözünün görmədiyini aləmlə hər an əlaqəsi olan mü-barək bir şəxs izdiham bir kütləyə dərs və öyüd verirdi. Hər kəs huşu içində gözəl sözlərin təsiriylə sanki ruhani bir merac ha-lında idilər. Bir ara dinləyənlərdən təmiz üzlü, bir az xəcalətli biri yatmağa başlayır...

Mübarək şəxs dərhal susur. Hər kəs yatan adama qızmağa başlayır. Yarım saat dərin bir sükut. Yatan oyanır, səhvindən öteri üzü qızır... Mübarək şəxs təkrar danışmağa başlayır...

Dərs bitdikdən sonra, yatan adam mübarək şəxsin yanına yaxınlaşaraq səhvindən öteri üzr istəməyə hazırlanarkən mübarək şəxs:

«Oğulum, kədərlənmə!.. Mən sənə yatmağa qızmadım, yarım saat gözlədim... Yuxunda gördüyün mübarək şəxsin ruhaniyyətinə hörmət və söhbətim öterisiylə susmağa məcbur-dum...»

Məgər yatan adam yuxusunda Həzrəti Rəsulu Əkrəmi görmüş...

Cəbəli Əzəmətə: Ağılı qoy, orada nurdan edilmiş libası geyimin,

Cəbəli Qüruruyaya: Ürəyi bağla, orada nuru söhbət libasını kuşansın.

Cəbəli, izzətə: Nəfsi burax, orada ubudiyət libasına sarılsın,

Cəbəli Əzəmətə: Ruhunu çıxır, orada nurul-Nur libasını götür-sün, sonra da eşq nəbəsiylə qışqır, bunların dərhal toplandığını görərsən...

O zaman fəth başlar və «Bizdən olursan».

*

Xıdır, iki gözü kor bir adama rast gəldi:
«Sənə dua edim də gözlərin açılsın.» dedi.

Amma gülərək Ona:

«Keç ata işinə! Mən qəzanı ilahini gözlərimdən çox sevə-rəm. Onun qəzasını gözlərimin açılmasına dəyişmə!» deyərək yoluna davam etdi.

*

Yuxu, gözlərini bağlamadıqca yatmağa həvəs etmə...
Yeddi saatdan çox yuxu hamaqatı dəvət edər...
Çox acmadıqca da yemə çox yemək xəstəlik gətirər.

*

Tam otuz il arxasını nə bir divara nə bir yastığa nə də bir döşəyə söykədi. Nə də düz üstü oturmaqdan başqa bir rəftar geyindi.

«Nə deyə özünü məşəqqətə soxursan?» dedilər.

«Allahımı görərkən başqa nə müxtəlif dayana bilərəm!» dedi.

*

Qatar gecənin qaranlığında donquldanaraq sürətlə gedirdi. Birinci mövqə kompartmanlarından birində iki adam aralarında danışdılar.

Biri digərinə:

«Qardaş On min lirə verərək işimi etdirə bildim. Verməsəm Yüz min lirəlik fabrikim məhv olacaqdı!»

Digəri Onu təsdiq etdi:

«Nə edərsən qardaşım dolanışq üçün bu gün belə!» deyərək zülmə etdi.

Kompartmanın bir küncündə gözləri yüngül yumuq, yakaza halında olan nur üzlü bir qoca, gözlərini açaraq sözə qarış idi:

«Oğulum hərəkətiniz əsla doğru deyil. Sizdə bir az Allah qorxusu olsa bu pulu verməz, fabrikinizin məhv olmasını seçərdiniz.»

Və belə davam etdi: «İnsan hər bə gedir, atəşlər içinə atılır, sizin yüz min lirəlik fabrikinizdən daha qiymətli olan canını verir. Siz isə bu hərəkətinizlə rüşvətə gətirib çıxırır və Allah qorxusunu fabrikiniz uğruna Fəda edirsiniz!» dedi və yenə nurlu yüzünü çevirərək öz aləminə budaq idi.

*

Ulduzlu bir gecədə səcdəyə bağlanmış dua edirdi: «Ya rəb-bim!.. Sən mütləq və əzəli mərhəmətsən... Bu əzəli mərhəməti-ni, diyar diyar gəzib, hər kəsə izah etmək istəyirəm. Lakin qor-xuram: Mərhəmətinin böyüklüyünü anlarlar da Sənə kimsə ibadət etməz... Məni bağışla... Rəhmətinlə yoğur!..»

*

İyirmi gün yeməz-icməz, heyran bir halda bir küncdə otu-rurdu.

Bir gün dedi ki: «Mənim Ölümüm sizinkilərə bənzəməz. Mənim ölümüm Haqqda dəvət və özümdən qəbuldur.»

Necə ki, bir gün, bir məclis içində oturarkən: «Bəli, baş üstünə!» deyərək ani olaraq qışqırdığı eşidildi...

Ruhunu təslim etmişdi.

*

Biri Onun yanına soxuldu: «Bir az pulum var, dedi. Sənə vermək istəyirəm, versən nə olur?»

Cavab verdi: «Versən sənin üçün yaxşı olur, verməzsənsə mənim üçün yaxşı olur, dilədiyini et!..»

*

Sədəqə Allah adınadır...

Sədəqədə nəfsin həzz duymasın!

Diyirlənərsən!.

Aman diqqət yetir!..

Özünü o qədər çox maddəyə vermə, qapdırma!..

*

Maddi hesab dünyasının eşiyindən bir addım irəli gedə bilməz.

Həyatın ən gözəl günü, bu gündür, bu xatırlat.

Hazırlığını dərhal et!

Sabah bəlkə qiyamət qopacaq..

Bu sözümlü çölə atma!..

Bunu anlamayan Onsuz da həyatdan bir şey anlamış deyil.

*

Düzgünlükdən əsla ayrılma..

Unutma ki, suyun bir qarış altında və ya dənizin minlərlə metr dərinliyində boğulmaq arasında fərq yoxdur.

*

Acizlik içində qıvrılan, bir mikrobun təsiriylə diyirlənən, açar dəliyindən keçən incə bir küləklə təpələnən insan... Diqqət yetir!..

Bu mikrob, dünya həyatını təhdid edər, mənəvi məraz isə əbədi həyatı məhv edər.

*

İnsanoğlu minlərlə il heyvanlar kimi yaşadı.

Nəhayət Allahı, mərhəməti tapdı.

Bundan da mədəniyyət doğuldu.

Bu gün Allahı unutdu, mərhəməti, sevgini, işlərinə gəlmir deyərək tərək etdi.

Bu günün insanı, əbədi həyata qiymət verməyən üstün zəkaları ilə söylə qışqırır: «Sonumuz yoxluqdur, insan təkrar dirilərmimi?»

Günah işləyib də duyulmasını istəməyən kimsə, Mələyin bədənini əlbəttə inkara bəhanə axtarar..

Dünyanın bu günü, halına baxın:

Aç qurdlar kimi bir-birlərini yeyirlər, öldürürlər.

Bunlar həmişə öyündükləri üstün zəkalarının işləri...

*

Yetmiş dəfə piyada həccə getdi.

Ucsuz-bucaqsız çöllərdə, çənəsi sinəsində və gözləri addımlarında, yetmiş dəfə həcc yolu...

Asan deyil...

Son həccində, çöldə bir it gördü, susuzluqdan dili sallanmış, təngnəfəs çırpınmaqdadır...

Qışqırdı: «Yetmiş dəfə piyada həcc savabını bir içim suya kim satın alar? Mənə bir içim su!..»

Bir adam, ona bir içim su verdi.

O da itə içirdi və dedi ki: «Əlbəttə bütün həcclərim qədər savablı bir iş.

Çünki, Allahın Elçisi: «Kim olursa olsun hər ciyəri yanana su verməkdə əcr vardır.» buyurdu.»

Dalğa dalğa həccə gedənlərə baxaraq zümmə etdi:

«Bu həccə gedənlərin halı nə qəribə... Dərələr, təpələr, çöllər, dənizlər, dağlar, diyarlar aşıb gəlirlər...

Allah evini, Rəsullarının əsərlərini görmək üçün..

Halbuki, öz nəfs səhralarını aşa bilsədilər, orada birbaşa Allahın əsərlərini görəcəkdilər!..»

*

çöllərdə gəzərkən bir zənci gördük.

Yanımda Allah deyildiyi zaman qapqara üzü dümağ olur, sonra təkrar yerli yerinə dönürdü...

*

Rəhmət, Rəsulullahın ürəki pakına və ruhu muallalarma müteallıktır.

Onun üçün Cənabı haqq Kitabı Cəlilində (tərcümə olaraq), «Mən və Mələikələr Nəbiyə səlatı salam gətirik. Nə dayanırsınız, siz də səlatı salam gətirin, acabasız təslim olun.» buyurur...

Rəhməti ilahiyyə bu mövqedən tevzi olunar, İlahi rəhmət Həqiqəti Məhəmmədiyə, nazil olmadıqca Onun parçaları olan həqiqətlərə nail oluna bilməz.

Səlatı salam gətirmək, hər kəsin nəfsi üçün rəhmət tələb etməkdir.

Bunu anlayan insanda bəsirət başlar...

Bəsirət, Övliyəyə mövqeyi fuadda fəth buyurulan ruh gözüdür.

Onun üçün bu işlərdə getmək istəyən Allaha inanar və mömin olur.

Özünü Allaha təslim edər, islam olur...

Haqqa təslim olmaq demək, qisməti əzəliyəsindən razı və məmnun olmaqdır.

Qulun təslimiyyətini Haqq görəncə ünsiyyət başlar...

O vaxt Adəm insan olur..

Və dərhal dəvəti ilahiyyə baş verər...

O dəvətə namaz deyilir...

Haqq buyurur: «Namazın yarısı mənim üçün, yarısı qulum üçündür...»

İbadət, üzvün islahı üçündür...

Səhv-süf şəkil ilə Allaha, Peyğəmbərə yaxınlaşılmaz...

Gözünü dörd aç!..

Buna görə, ibadət edirəm deyər qəflətdə olanlar saysızdır...

*

Həzrəti Ömər (r.ə.) gözləri yaşlarla dollar, qışqıraraq Rəsula səlatı salam gətirər...

Özünə soruşulduqda: «Mən Həzrəti Rəsulda ərimədən əvvəl sərt bir şaki idim...

Rəsulun nəzəri mənim kəsafətimi əritdi...

Daim gözümün önünə gəlir:»islam nuruna qovuşmadan əvvəl, cahiliyyət adətləri üzrə minimini balam, ciğərpərem qızımı, diri diri basdırmaq üçün çuxur qazarkən, saqqalıma torpaq bulaşmışdı..

Balam, kiçik əlləriylə saqqalımdakı torpaqları silərkən mən də böyük əllərimlə Onu, sevimli balamı çuxura tıxayırdım...

Əlbəttə, indi o səhnə gözümün önünə gəlir, dayanmadan şəkəllərim!..

Nuru Peyğəmbərliklə əriyib insan olduğumdan öləri də Rəsulullahla salatı salam gətirərəm..»

*

Nə etsən et ah götürmə, can yandırma, könül qırma!..

Heyvana (belə) əziyyət etmə, nur içində haşrolunursun...

Canını yandırmaq istədiyən heyvan və ya insan bəzən o anda özündə olmaz, o zaman iş əsl Sahibi qarışar, gücünə gedər, dərhal təpələnərsən...

Çirkin yüzün aynaya zərər vermədiyini bil...

Şəfqət və mərhəmət sahibi insanlar, Allahın sevimli qullarıdır.

*

Haqqa çatmış qışqırır:

«Ey ədalət ilə məşğul olanlar!

Mənə cavab verin: Xarici görünüşüylə namuslu, lakin ruhu ilə oğru olan bir adamı hansı cəzaya çarparsınız?

Gövdəsi ilə qatil olan, ruhuyla maqtul olan bir kimsə haqqında necə hökm verərsiniz?

Hərəkətləriylə hiyləçi və zalım olduğu halda, eyni dərəcədə aldadılan və zülmə uğrayan kimsə haqqında nə deyərsiniz?

Sonra, peşmanlıqları günahlarından daha böyük olanlar haqqındakı hökmünüz nədir?

Peşmanlıq, sizin xidmət etdiyiniz qanunun tətbiq etmək istədiyi ədalətin hədəfi deyilmi?

Lakin siz günahkara peşmanlıq peyvənd edə bilmədiyiniz kimi Onu günahsızın ürəyindən də çıxıra bilməzsiniz.

Məbəddəki künc daşının, təmələndəki daşdan daha yüksək olmadığını bir anlasanız.. Lakin harada?..

Dəniz kənarında oynayan və qumdan qüllələr etmək üçün məşğul olan, sonra gülə gülə yıxan Uşaqlar kimisiniz!..

Lakin siz o qüllələri edərkən dəniz, sahilə daha çox qum yığır və siz qüllənizi yıxdığınız zaman dəniz sizə gülür...

Onsuz da dəniz daim günahsızlara gülər...

Gülərəm o axsayara ki, rəqqasələrə həsəd edərlər...

Gülərəm o öküzlərə ki, boyundurğunu sevir və meşənin içində gəzən maralları sürüdən ayrılmış yazıq sayarlar...

Kölgələrini görərlər, günəşi bir kölgə qaynağı sanarlar!..»

Cövhər: Bir şeyin özü, əsası. Varlığı özündən olan, var olmaq üçün öz xaricində başqa bir şeyə möhtac olmayan varlıq. Allaha inanan filosoflar iki növ cövhər qəbul etmişlər. Yaradıcı cövhər, Allah. Yaradılmış cövhər, maddə, ruh. Allahı cövhər olaraq səciyyələndirmək nöqsan bir anlayışdır. Çünki, cövhər Allahın sifətlərindən «kiyami binəfsihi: varlığı özündən olan» sifətini ifadə edə bilər. Allahı sifətləri və adlarıyla tanımaq lazım olur. Materialist filosoflar cövhər olaraq tək maddəni qəbul edərlər. Halbuki maddə Allahın yaratdığı aləmlərdən yalnız biridir. Fizika elmi maddənin enerjiyə və enerjinin maddəyə çevrildiyini göstərmişdir. Maddə də enerji də müəyyən qanunlara bağlıdır. Qanun varsa qanun tündü də vardır. Maddə və enerjiyə hakim olan və qanunları qoyan, maddə və enerjini yaradan Allahdır.

Peyğəmbərlik: (Nəbi deyil) Peyğəmbərlik, nəbi olmaq, nəbilik. Allahın (C. C.) əmriylə vəzifəli olaraq insanları doğru yola çağırmaq. (Bax: Məhəmməd (a. s. m) - Rəsul) Məhəmməd (a. s. m): Bir çox təkrar təkrar təriflənmiş, medhedilmiş tərcüməsində bir ad olub ilk olaraq Peyğəmbərimizə (A. S. M.) verilmişdir. (Allahımızın bütün insanlara son peyğəmbəri olan Hz. Məhəmməd (A. S. M) Cənabımız, Ərəbistanda Məkkəyi Mükərrəmə şəhərində miladi 571-ci tarixində dünyaya təşrif etmişlərdir.

Fəxri Aləm Cənabımız, Qureyş qəbiləsindən və Haşim ailəsindəndir. Möhtərəm atasının adı Abdullah, babasının adı Abdülmüttalib, anasının adı isə Əminədir. Peyğəmbərimizin (A. S. M.) ata cəhətindən mübarək nəsibləri belədir. Hz. Məhəmməd İbni Abdullah, ibn Abdülmüttalib, Haşim, Əbdi Manaf, Kusey, Hakim, Mürrə, Keab, Lüey, Qalib, Fihri, Malik,

Nazr, Kinanə, Huzeymə, Müdrəkə, İlyas, Mudar, Mirar, Məad, Adnan. Adnan da İsmayıl Əleyhissalamın oğlu Kızıların nəsilindəndir. Adlarını yazdığımız bu şəxslərdən hər birinin övladı bir çox qəbilələrə ayrılmış, Malikin oğlu Fihrin övladından da Qureyş qəbiləsi təşəkkül etmişdir. Rəsulu Əkrəm Cənabımızın (A. S. M.) anası cəhətində yüksək nəsibləri də belədir: Hz. Məhəmməd ibn Əminə Binti Vehb, ibn Əbdi Manaf, ibn Zöhrə, ibn Hakim. Peyğəmbərimizin (A. S. M.) atası tərəfindən mübarək nəsibiylə anası tərəfindən nəsəbi, Mürre oğlu Hakimdə birləşərlər. Peyğəmbərimizin babası və zamanında Qureyş qəbiləsinin rəisi olan Abdülmuttalib, Kəbəyi Müəzzəmənin nəzarətçisiydi. Əbu Talib, Əbu Ləhəb, Həris, Zübeyr, Həmzə, Abbas, Abdullah v. s. adında On üç oğlu vardı. Lakin bunların içində ən çox Abdullahı sevərdi. Çünki, onda başqa bir gözəllik, başqa bir nuraniyyət vardı.

Abdülmuttalib, bu sevimli oğuluna Bəni Zöhrə rəisi Vəhbin qızı Əminəni evləndir götürdü. Abdullah Həzrətləri, Peyğəmbər Cənabımız doğulmadan iki ay əvvəl bir ticarət karvanıyla Mədinəyi Mүнəvvərəyə gedib orada vəfat etdi ki, daha iyirmi beş yaşında olırdı. Bu cəhətlə Fəxri Aləm Cənabımız (A. S. M.) yetim qaldı. Peyğəmbərimizin uşaqlıq dövrü çox qüdsi bir halda keçmişdir. Daha doğular doğulmaz bir sıra möcüzələr meydana gəlmişdir. (Bax: Dəlaili Peyğəmbərlik) Süd anası, Bəni Sad qəbiləsindən Hərisin rəfiqəsi Halıma idi. Dörd il Onun yanında qaldı. Anası Hz. Əminə ilə birlikdə Mədinəyi Mүнəvvərəyə dayı-zadələri olan Naccar oğullarını ziyarətə getdilər. Sonra Məkkəyi Mükərrəməyə dönərkən Hz. Əminə, Ebva deyilən yerdə daha iyirmi yaşında olduğu halda vəfat etdi. Altı yaşında yetim qalan Peyğəmbərimizi, Ümmiyyənin adındakı baxıcısı götürüb, Məkkəyi Mükərrəməyə gətirib babası Hz. Abdülmuttalibə təslim etdi.

İki il sonra da babası vəfat edincə əmisi Əbu Talibin yanında qaldı. Peyğəmbər Cənabımız gəncliyində Qureyş qəbiləsi arasında böyük bir şərəf və şanı sahib olırdı. Özünə

«Məhəmməd-ül Əmin» deyilirdi. İyirmi beş yaşında ikən, çox yüksək bir ruha sahib, çox şərəfli bir xanədana mənsub olan və daha gənc ikən dul qalmış olub çox zəngin olan Huveylid qızı Xədicə ilə evləndi. Peyğəmbər Cənabımız, tam qırx yaşlarına girincə Peyğəmbərlik şərəfinə nail oldu. Özünə peyğəmbərlik verilincə ilk əvvəl ətrafında olan kəsləri xüsusi surətdə İslam dininə dəvət etmişdi. Bu dəvəti əvvəlcə Hz. Xədicə anamız qəbul etdi. Sonra Qureyşin böyüklərindən olan Hz. Əbubəkr Sıddıq ilə Peyğəmbərimizin azatlısı olan Zeyd ibn Hərisə və peyğəmbərimizin əmisi Əbu Talibin oğlu olub, hələ doqquz-on yaşlarında olan Hz. Əli qəbul etdilər. Bir müddət sonra da Hz. Əbubəkrin vasitəsiylə Osman min Affan, Əbdürrəhman ibn Avf, Sad ibn Əbu Vakkas, Zübeyr ibn-ül Avvam, Talha-t-übnü Ubeydullah Həzrətləri İslamiyyətlə müşərrəf oldular. Bise idin On dördüncü ilində Məkkədəki müsəlmanlar, Mədinəyi Mүнəvvərəyə hicrət etdilər. Arxasından da Peyğəmbərimiz Hz. Əbubəkr ilə birlikdə hicrət etdi. Peyğəmbərimiz (Ə. S. M.) hicrətin On birinci ilinin Rəbiüləvvəl ayının On ikisində bazar ertəsi günü Mədinəyi Mүнəvvərədə hüceyrəsi səadətində vəfat etdi.

LÜTFÜ FILİZ

Lütfü Filiz İzmirin Tirə mahalında 1911-ci ildə dünyaya gəldi. O doğulduğunda, üç böyük qardaşından biri Qaliçya, biri Qafqaz və biri də Trablus cəbhələrində döyüşməkdə idilər.

Lütfü Filizin ailəsi, o zaman üçün varlı sayıla biləcək bir vəziyyətdə idi. Atası Əbdürrəhman Əfəndi, saatsazlıqla dolanışığını təmin edərdi. Buna görə Tirədə ailə ləqəbləri saatsazlar idi.

Birinci Dünya Döyüşünün birinci ili 1915-ci ildə, Rum məhəlləsində başlayan yanğın önü alına bilməyərək böyümüş və Qatarın yarısından çoxunu yandırır kül etmişdi. Bu böyük yanğında ancaq canlarını qurtara bilən Əbdürrəhman Əfəndi və Aişə Xanım, kiçik Lütfü ilə birlikdə Qatarın Karacaali kəndinə gələrək qohumlarından birinə sığınmışlar və orada kiçik bir evdə bir il özlərini yığışdırana qədər qalmışlar.

Kənddə keçən bu müddət, kiçik Lütfünün atası tərəfindən ən sıx olaraq öyrədildiyi dövr olmuşdur. Hər gün işindən evə dönən ata, kiçik Lütfünü önünə alıb Qurandan bir səhifə ezberletmiş və beş yaşında Qurani həttirmişdir. İbtidai məktəbə başladığı yeddi yaşında oxumağı bildiyi üçün ikinci sinifə atlanmış, o zamanlar altı sinif olan ibtidai məktəbi beş ildə tamamlamışdır. Daha sonra mədrəsəyə getmiş və bir il sonra bağlanılmasından ötəri təhsil həyatı yarım qalaraq ata peşəsi olan saatsazlığa başlamışdır.

1932-ci ildə ilk əsgərliyini İzmirdə Aypara qışlasında müharibəçi olaraq tamamlamışdır. 1934-cü ildə çıxan soyadı qanunu ilə Filiz soyadını seçmişdir. 1938-ci ildə, 27 yaşında ikən 49 il birlikdə həyat sürəcəyi Nuriyyə xanım ilə evləndi.

Bu evlilikdən ilk ikisi qız olmaq üzrə dörd uşağı oldu. İlk uşağı bir yaşında ikən partlaq verən İkinci Dünya döyüşü üzərinə səfərbərlik elanıyla ehtiyat əsgəri olaraq Gelibolu yarımadasına gedərək bir il daha əsgərlik etdi.

Lütfü Filiz çox kiçik yaşlarında etibarən musiqiyə qarşı əlaqədar və həssas idi. Daha körpəliyində, anasının söylədiyi ilahilərlə atasının qucağında yatmağı sevərdi. Yaşı irəlilədikcə bu maraq daha da artmış ud çalmağa həvəslənmişdir. Tirə Respublika Xalq Təriqəti Orkestrində uzun illər trompet və flüt, skripka çalmağa başlamış, o dövrlərdə böyük bir ehtişamla qeyd olunan respublika ballarında ikinci skripka olaraq iştirak etmişdir. 45 yaşından sonra təsəvvüf düşüncəsinin də təsiriylə neyə maraq salmış və Tirə Musiqi və Səhnə Sevənlər Cəmiyyətini qurmuş bu cəmiyyətə zamanın müəllimlərindən Arif Sami Tokeri gətirmiş və 1955-1960-ci illəri arasında bir çox xalq və radio konsertinə qatılmışdır. Lütfü Filizin həyatındakı ən böyük dəyişmə otuz dörd yaşındaykən Osman Babaya qovuşdurdu. Osman Babanı tanıyan Lütfü Filizin həyatında bir çox şey dəyişməyə başladı. Atası Bektaşlı olan Osman Baba, Melami mərtəbələrini tamamladıqdan sonra min bir gün əziyyətini Qahirə Ateşbazı Vəli Asitanesinde doldurmuş bir Mevlevi babası idi. Qahirədən dönüşündə, əvvəl Konyaya keçmiş, oradan dəvət üzərinə həyatının son beş ilini keçirəcəyi Tirəyə gəlmişdir. Mevlevi olaraq tanındığı Tirədə ömrünün son dəminə qədər Lütfü Filizi yetişdirməyə davam etmişdir.

Lütfü Filiz, 1949 ilində Osman Babanı itirdikdən sonra, On il qədər bir mənəvi boşluq dövrü keçirdi. Tirədə Şövkü Baba adında bir zakir başı var idi. Lütfü Filiz, Şövkü Babaya «Babam, sən getdiyən yerlərdə boş adamlarla görüşməzsən. Görüşdüyn kəslərə məndən salam de «deyər, Şövkü Baba da İzmirə getdiyində görüşdüyü Əziz Şenola Lütfü Filizin salamlarını apararmış. Beləcə üz-üzə bir tanış olma olmasa da Əziz Əfəndi ilə aralarında bir salamlama reallaşmış və müştərək bir dost vasitəsilə tanış olmuşlar idi.

Salamı Əziz Babaya çatdıran Şövkü Babanın bu danışmasından bir il sonra Lütfü Filiz İzmirin Kemeraltı səmtində Şapkaçı Əziz Əfəndi olaraq bilenen şəxsın dükanına getdi və Ona bağlandı.

Bu bağlanış Lütfü Filiz üçün yeni bir doğuş oldu və könülündəki təcrübə Əziz Babanın da təsiriylə şeir, ilahi və bəstəyə çevrildi. Fani Divanını meydana gətirən şeirlərin bir çoxu Onun bu dövrünün meyvələridir. 1979-cı ildə əlli altı il davam etdirdiyi saatsazlıq peşəsini buraxdı. 1981-ci ilin Mart ayının səkkizində Kenzi Əziz Şenolun vəfatından sonra özünə verilən təlimçilik vəzifəsini boynuna götürdü.

4 Sentyabr 1988-ci ildə 49 illik həyat yoldaşı Nuriyyə Xanımı itirdikdən sonra Tirədən ayrılıb uşaqlarının yaşadığı İstanbula yerləşdi və Tirəyə yalnız yaz aylarında getməyə başladı.

1983-1988-ci illər arasında etdiyi söhbətlərin toplanmasıyla ibarət olan məlumatlar Nöqtənin Sonsuzluğu adıyla dörd cild olaraq 1998-2000-ci illəri arasında nəşr olundu. Bəstələmiş olduğu ilahilər, eyni ad altında əvvəl not olaraq kitab halında, daha sonra musiqi albomu olaraq nəşr olundu.

Bu silsilədən olmaq üzrə Lütfü Filizin 1945-ci ildən bəri müxtəlif dövrlərdə arıq və heca vəznüylə yazmış olduğu şeirləri bir araya gətirilərək əlinizdə olan Divanı yaradıldı. Bütün həyatı boyunca zamanın şərtləri lazımınca məktəbə gedə bilmədiyi üçün Lütfü Filiz, təsəvvüf fəlsəfəsini əsərlərini çox sadə bir dillə izah edirdi.

NÖQTƏNİN SONSUZLUĞU

Allah

Hər şeyin bir başlanğıcı, bir də sonu vardır. Əgər bu başlanğıc və son eyni nöqtədə birləşirsə o birləşmə nöqtəsi əsas, gerisi təfərrüatdır. Kainat də bu qaydanın xaricində deyil. Onun da bir başlanğıcı vardır. əlbəttə «Nöqtəni Kübra» deyər qəbul edilən o başlanğıc nöqtəsinə «Allah» deyilir.

Allahın varlığının ən qəti dəlili, kainatın mövcudiyətidir. Necə bir şəkil rəssam olmadan meydana gələ bilməzsə, kainat də bir Yaradan olmasaydı meydana gələ bilməzdi. Burada rəssam əsl, şəkil fəridir (kəlgə, əks olunma).

Allah, şəxsi etibarilə, özündən başqa bir şey olmayan, özündə dolduracaq boşluq olmayan, hər nə düşünsə özündə mövcud və müstəhlik olan, özündən özünə: «O gün mülkün sahibi kimdir» (40-16) deyər soruşulduğunda, özündən başqası

olmadığından yenə öz: « Hər şey Allahın hökmü altında qəhr olmuşdur «(40-16) səsiylə varlığını özündə yığan mərtəbədir. Bu mərtəbədə Allahı Allahdan başqa bilən yoxdur.

Allah şəxsi olaraq hüsnü mütləq, xeyiri mahz və bahrı amma deyər xatırlanar. Ancaq bu istiqamətiylə düşünülə bilməz. Düşünülsə belə tam olaraq qavranıla bilməz. Bunları düşünüb anlamağa çalışmaq böyük bir qazanı kiçik bir qazan qapağıyla örtməyə məşğul olmağa bənzər ki, nəticəsi başdan müəyyəndir. Bu mövzuda çox çox israr edildiyi təqdirdə ağılı mərifətlər zərər görə biləcəyi üçün «Allahın xəlp etdiklərini təfəkkür əldə et, Allahı təfəkkür etməyin» deyilməkdədir.

Əllə tutulub, gözlə görülə bilməyən bir şey, ancaq örnəklə izah edilə bilər. Məsələn, elektriki ələ götürək. Elektrik əllə tutulmaz, gözlə görülməz, fotoşəkili çəkilməz, amma varlığı də inkar edilə bilməz. Başa düşülməsi üçün əsərlərini görmək lazımdır. Əsərləridirsə lampanın yanması, soyuducunun buz etməsi, ventilyatorun külək verməsi, sobanın istilətməsi, sobanın içinə qoyulanları bişirməsi, radio və televizianın

çalışması və bunlar kimi daha bir çox şeyin reallaşması, yəni elektrikin bu əsmələr altında funksiyalarını göstərməsidir. Cərəyan kəsildiyi anda bu funksiyaların itməsi elektrikin varlığının dəlilidir.

Allah da belədir və ən böyük enerji qaynağıdır. Hər şey enerjisini Ondan götürür. O, enerjisini çəkdiyi anda da hər şey bitir. Onun üçün «Əliyyüləzim olan Allahdan başqa qüvvət və qüdrət sahibi yoxdur» (18-39) deyilməkdədir. Burada bizi yanıqdan xüsus, əşyanı görüb, Ona varlıq verir olmamızıdır.

Şey, şəxsin, adı zahirlə zühurudur. Bunun çoxluğuna əşya deyilir. Buradakı adı zahir də ikiyə ayrılır. Birincisi, şeyiyyəti sübut, yəni daha zühura gəlmədən əvvəl ilahi aləmdəki meydana gəlmə, ikincisi isə, şeyiyyəti bədən, yəni görünər aləmdə meydana çıxmıyır. Əşya, ayatı müştəbihatdır və edilib, yıxılır. Ayatı muhkemat olan «Şey» isə, o əşyanın içindəki görünməyəndir və Onda edilib, yıxılma olmaz. Şeyin zühuru kəlamla olmuşdur. Kəlamısa sifətdir. Meydana gəlmə, yaxud əsərin meydana çıxması, şəxsin sifətə enməsi (yəni, irəlində görəcəyimiz Cəmdən Həzrət-ül Cəmə tənəzzül etməsi) ilə kəmalə çatmışdır. Bu vəziyyət Ətasəvvüf dilində: «Şey ikən, şeyiyyəti sübut idi, əşya olunca məzahir-ül bədən oldu» deyilərək ifadə edilir. Bunların nə demək olduğunu irəlili bəhslərdə görəsiyəz.

Allahın əsərlərinin başında kainat və Onun xülasəsi olan insan gəlir. Heç bir şey yoxdan var ola bilməyəcəyinə görə, bunların varlığı, ancaq var olan bir yaradıcı olmasıyla mümkündür.

Allah, ən möhtəşəm əsərinin insan olduğunu, Quranda insan üçün: «Adəm oğullarına hörmət və izzət verdik» (17-70), «İnsanı gözəl surətdə yaratdıq» (95-4), «Hər şeyi Ona tabe etdik» (45-13) demək surətiylə ifadə etməkdə və insanı ucaltmaqdadır. Amma təəssüf ki, aslanlar belə insan əlində əhliləşərkən, insanın özünü asan asan yola gətirə bilmədiyini görmək kədərli olmaqdadır.

«Özündən başqa bir şey olmayan və özündə dolduracaq boşluq olmayan» dedikdən sonra kainatdan və insandan bəhs edilincə, ağıla «Bunlar haradan çıxdı və haradadır» sualları ilişəcək. Bu suallara xülasə olaraq «Özündəndir və özündədir» deyər cavab verilə bilər.

Bu cavab, çox bağlı və aydın olmaz kimi görünə bilər. Aydın ola bilməsi üçün mərtəbələrin bilinməsinə gərək vardır. İrəliləyən səhifələrdə mərtəbələr izah edildiyində, bağlı kimi görünən mövzu asanca aydın olur hala gələcək.

Allah, hər hadisədə Özünü qullarına bildirməkdədir. Bəzilərimiz qəza keçirib ölümdən dönmüş, bir çoxumuz xəstələnib yenidən yaxşılaşmışdır. O kəsləri qurtarıb, Onlara şəfa verən kimdir? Kim olacaq, Yunus Əməranin: «Bir mən vardır məndə, məndən içəri» deyərək ifadə etdiyi, hər yerdə hazır və nazır olan Varlıq!..

Əgər o Varlıq olmasaydı nə kainat ola bilərdi, nə də Onun xülasəsi olan insan... Onun üçün kainat və insan, Allahın, varlığını ən gözəl isbat edən əsərləridir.

«Allah olmasaydı insan olmazdı, İnsan olmasaydı Allah naməlum idi» sözü bu gerçəyin ifadəsidir. Allahın kainatı və insanı yaratmasının səbəbi, bilinmək istəməsidir. Kainat, bir sifətdən, yəni bir paltardan ibarət olduğu üçün, Allahı bilə bilməz. Onda dağınıq olaraq olan ağıl, şəxsi olaraq lətif olan insanda toplanmış və insan bu ağılla həm kainatı, həm özünü, həm də Allahı bilmişdir. Qurandakı «Biz ayələrimizi nəfslərdə və afaqda göstərərək ki, Onların Haqq olduğunu açıq görüb anlaya bilərsiniz» (41-53) ayəsi buna işarədir.

İrəlində insanın inkişafıyla əlaqədar bəhslərdə təfərrüatıyla araşdırılacaq olmasına baxmayaraq, burada, tənzihi qapısına yönəlmədən Allahı tapmanın mümkün olmadığını ifadə etməkdə fayda vardır. İnsanı bu qapıya yönəldənsə «La» dır.

Allah, yalnız kainatı yaratmaqla qalmamışdır. Onu idarə edən, pərdə arxasından idarə edən də Odur. Bu hadisə Qarağöz oynatmağa bənzər. Biz pərdə arxasındakı oynadıcını

görəməyik, yalnız pərdədəki kölgəni görür və o kölgənin hərəkətlərini təqib edərək.

Halbuki əsas iş, o kölgəni oynadanda və o kölgənin ağzından söz söyləyəndədir. Allahın vəziyyəti də belədir. Belə olduğunu bizlərə şəxsən yaşadaraq öyrətməkdədir.

İbtidai məktəbə yeni başladığım illər Osmanlı Dövlətinin son dövrləri idi. Dərhal dərhal heç bir şey olmadığı üçün, ailələr uşaqlarını məktəbə göndərəkən ayaqlarına ayaqqabı belə götürə bilməzdilər. Onsuz da o dövrlərdə məktəblərə, indiki kimi müəyyən bir paltarla gedilməz, hər uşaq Allah nə verdisə, dəyişik rənglərdə paltar, şalvar, fəs, ayaqqabı, taxta başmaq, “tulumbacı” başmağı, yağışlı havalarda da «duvaq» deyilən və başa keçirilən çuvallarla gedilirdi. Məktəbimizə yeni bir şagird gəlmişdi. Kürəyində kürkü, ayağında gözəl bir ayaqqabısı, əlində mavi ağ üç qatlı bir səfərdəsi və çantası ilə ehtimalla üst səviyyədə bir məmur uşağı idi. Onda gördüklərimə qibtə etdiyimi xatırlayıram. O zamanlar biz ana və atamıza, indiki uşaqlar kimi: «Mənə bunu götür, mənə bunu götür» deyə bilməzdik. Ayrıca deyə bilsək belə, bunlar ola bilən şeylər deyildi. O illərdə böyük qardaşım Mütərəqqidə bir dükan açmışdı. Onun dükanının alt tərəfində istifadə edilmiş əşya satan dəllal bazarı vardı. Böyük qardaşım bir gün oradan alver edib, özünə Bayram Müəllimin mirasından bir çuval kitab götürərəkən, mənə də daha geyilməmiş bir qırışın və məktəbə gedərəkən yeməyimi aparmam üçün bir səfərdəsi götürmüş. Mən axşam üzəri məktəbdən dönüncə böyük qardaşım, «Lütfü, gəl baxım bura» deyə mənə çağırırdı. Yanına getdiyimdə nə görəyəm? Uşağın əlində gördüyümün eynisi bir səfərdəsi və bir qırışın... Birdən çaşdım. Çünki, içimdən keçirdiklərimi kimsəyə söyləməmişdim. Böyük qardaşım, ayaqqabını geyməmi söylədi. Geydim. Tam mənə görə idi və ismarlama kimi ayağıma peyk.

Mən kimsəyə etina etdiyimi söyləmədiyimə görə, böyük qardaşıma bunları aldırın kim idi? Onu başından belə bir

hadisə keçməmiş olanlar necə biləcək? Nəfsini bilən Rəbbini bilər prinsipindən yola çıxıb, Rəbbin kim? sualına: «Məni tərbiyə edən» cavabını verərək...

Bu cavabın nə demək olduğu, irəlində, insan bəhsində çox geniş bir şəkildə açıqlanacaq. Burada yalnız bir ön fikir verə bilmək üçün izah edilmişdir. Çünki, Allahı bilmək, Onun içində yaşamaqdır. Bu da ancaq Allahın, o adama o mərtəbəni bəxş etməsiylə mümkün ola bilər ki, buna təsəvvüf dilində «Həqiqətə çatmaq» deyilir. Həqiqətə çatıb, Onu bilən də Allahı görməz, amma hər gördüyü üzün Onun üzünü olduğunu idrak edəcəyi üçün: «Hara dönsəniz Allahın üzünü oradadır» (2-115) ayəsi o adamda təsdiqlənmiş olur.

«Allah: xeyiri mahz, hüsnü mütləq, eşidən, görün, bilən, doğulmayan və doğurmayan, əvvəli, sonrası olmayan, öldürüb, dirildən, əzəməti sonsuz, hər şeyə qədr və ədalətli, mərhəmətli və bağışlayıcı, sevginin qaynağı, çox sevən və çox qışqanan, bütün mərtəbələri, sifət və əsməyi özündə yığan, anda olan, hər yerdə hazır, nazır və hər şeydən münəzzəh, yeganə Mən olan, gerçək mühəndis və ən böyük hayrılmaqiriyindir».

Allahı, yalnız bu xüsusiyyətləriylə xatırlamanın qeyri-kafililiyi ortadadır. Bütün xüsusiyyətlərini sıralamağa qalxmaq cildləyər dolusu yazı yazmağı tələb edəcəyi üçün, burada yalnız bir fikir verə bilmə həmindur.

Vəziyyəti bu şəkildə yekunlaşdırdıqdan sonra, bu xüsusiyyətləri tək-tək ələ ala bilərik.

Xeyiri Mahzdır

Xeyiri mahz: Sırf yaxşılıq, özündə pisləkdən əsər olmayan deməkdir. Allahda pislilik olmayışının səbəbi, Onun şəxs baxımından kenzi mahfi (Gizli xəzinə) olmasıdır. Necə bir yumurta, içində toyuğa aid hər şey olduğu halda, «Bura dimdiyə, bura bağıracaq» demədən tamamilə, sevilərək yeyilir. lakin eyni yumurtadan çıxan toyuğun dimdiyi, bağıracağı, ayaqları

yeyilmir, atılırsa, Allahda də hər şey belə, yumurtadakı kimi olduğu üçün, Onda pislikdən əsər olmaz.

Burada insanın ağılına imanda niyə: «Xeyr və şər Allahdandır» deyildiyi sualı gəlir. Cavabı, bu duanın, irəlidə görəcəyimiz xəlqiyyət mərtəbəsinə xitab edir olmasıdır. Çünki, o mərtəbədə toyuq tamamilə meydana çıxmışdır.

Allah o qədər xeyri mahzdir ki, Peyğəmbərimizə bir hədisində: « Əgər siz heç günah işləməsəydiniz, Allah təala sizi həlak edər və yerinizə, günah işləyəcək, bağışlama edəcəyi kəslər yaradardı ? dedirtməkdədir. Allah, əsla pis bir iş etmədiyini Quranda bir çox yerdə: ? Allaha böhtan atanlar...? (3-94 və digərləri) deyərək ifadə etməkdədir.

Hüsnü Mütləqdir

Allah çox gözəldir və bu səbəblə «Hüsnü mütləq» deyə adlandırılmışdır. Bu gözəlliyini kainata səpmiş, hər kəs o gözəllikdən nəsibi qədərini götürmüşdür. Milyardlarla qul, gözəlliyini Ondan götürərkən Onun gözəlliyi haqqında sual soruşanlara Həzrəti Peyğəmbər meracdan döndüyündə, cavab olaraq? Buruq saçlı gənc bir kişi surətində gördüm? demişdir. bu nöqtədə «Görəsən hər kəs o surətdə mi görəcək» sualı ağıla gəlir.

Milyardlarla insanı fərqli surətlərdə yaradan bir Varlıq, hamısına eyni surətdə görünmək istəməyib, fərqli surətlərdə görünə bilməzmi ? Bu problemin cavabını insanda axtarmaq lazımdır... Allah, hüsnü mukayyet olmadığı halda, gözəlliyini ölümlü olan Həzrəti Peyğəmbərdə göstərmişdir. Necəmi?

Muğayyət olduğu halda, Onu kölgəsiz edib, Mütləqi Onda göstərərək...

Eşidən, görən, biləndir Allahın əzəməti İlahisinə dözümlü edilə bilmədiyini üçün, qul Onu görə bilməz, amma O özünü görür. Bu, Onun sirridir. Allah «eşidib, görən» (40-20) dir. Elə olduğu üçün də qullarının hər cür ehtiyacını qarşılamaqla qalmayıb, Onlara zərərli olmayacağına, istədiklərini də verir.

Quranda keçən Həzrəti İbrahim hekayəsində Onun, inanıram, amma ürəyim mutmain olsun istəyirəm «(2-260) deyişi və bunun arxasından cərəyan edən hadisələr, yəni dörd quşun dörd parçaya bölünüb, təkrar birləşdirilməsi hadisəni, həmçinin Firon ilə Həzrət-i Musa arasındakı Nili tərs axın mövzusunda iddiada, Fironun səhərə qədər ağlayaraq: «Ey Musanın Allahı mənə kömək et, mənə tebamın yanında xəcalətli etmə «şəklindəki duasını eşidib, qəbul edərək Ona Həzrət-i Musa qarşısında müvəqqəti bir üstünlük vermiş olması, Onun varlığının və qullarını eşitdiyim dəlilləridir. Son hədisədə bir çox incəlik vardır. Bunların başında da Allahın, özünə inansın, inanmasın bütün varlıqlardan mövcud olduğu və qulları arasında ayırım etmədiyini, Onlara bir zərər verməyəcəksə, diləklərini qəbul etdiyini xüsusu gəlir. Onun üçün müəyyən bir dini mənimsəmiş olanlar, öz dinlərindən olmayanları kafir olmaqla suçlasalar belə, Allah, hamısının Allahı olduğunu göstərir Allah qulunun zəruri ehtiyaclarını mütləq qarşılıyacağı üçün, Ondan çox bir şey tələb etməmək lazımdır.

Ehtiyacların qarşılınması məsələsi, eynilə ana uşaq əlaqəsindəki kimidir. Necə bir ana uşağının Acdığını fərq edər və dərhal Onu əmizdirməyə hesablanırsa, bizləri bəsləyən Allah da ehtiyaclarımızı görür və gərəyini edər.

Burada diqqət ediləcək xüsusu, əvvəl eşidib, sonra örməsidir. Bu xüsusuyyətini qullarına da eynilə əks etdirmişdir. Qulaq, insanda da xəzinə-i ilahiyyə toplama vasitəsi olaraq yaradılmışdır.

Xəzinə-i İlahi sözlə, yəni insanın karından (özündən) ifadə edilən duyğuların cəmlənməsi dollar. Bunu qəbul edən, eşidən işə qulaqdır. Yeni anadan olan bir uşağın bir neçə il yalnız ana və atasının danışdıqlarını dinləyib, əvvəl qısa sözlərlə, daha sonra da sadədən mürəkkəbə doğru irəliləyən cümlələrlə danışmağa başlaması bunun dəlilidir.

Allah necə eşidir və görür?

Kainatda özündən başqa bir varlıq olmadığına görə, söyləyən də görünən də özü olduğundan, necə biz söylədiyimizdən duyar və baxdığımızı görsək, O da elə duyar və görür. Allah bizi yaradarkən müəyyən tezlik və dalğa boylarını qəbul edə biləcək tutumda yaratmışdır. Amma özü üçün belə bir məhdudiyət bəhs mövzusu olmadığı üçün, O, bizim eşidib, görə bilmədiyimiz, qəbul edə bilmədiyimiz hər şeyi eşidir və görür. Bunu edərkən də qulunun qəlbinə baxar və oradan o qulunun nə etdiyini öyrənər. Belə ki: Hər əsma əslinə asılıdır. Biz də Hayy əsmasıyla Allaha bağlıyıq. Bu bağ səbəbiylə Allah bizdən ayrı olmadığından, hər hərəkətimiz Onun nəzarəti altında və hər etdiyimiz xəbərdardır. Onsuz da «Allahın ipi» deyilən də bu bağlılıqdan başqa bir şey deyil.

Allahın görmədiyi bir şey varmı? Vardır! Allah yuxu görməz. Çünki, O «yatmaz və uyuklamaz» (2-255). Uyğunlaşmaya və uyuklaması olmadığı üçün də yuxu görməz...

Allahın bir başqa eşitmə və görmə vasitəsi də qullarıdır. Belə olduğunu özü «...qulum mənə nafilə ibadətlərlə o qədər yaxınlaşar ki, nəhayət mən Onu sevərəm. Sevincə də: Onun duyan qulağı oluram, o mənimlə duyar, görən gözü oluram, o mənimlə görür, əli oluram, o mənimlə toxunar, ayağı oluram, o mənimlə gedər, ürəyi oluram o mənimlə anlar, söyləyən dili oluram, o mənimlə danışır,... » Hədis-i Qüdsisiylə ifadə etməkdədir. Təbii, bir qul üçün bu mertebeyə çatmaq və burada dayanma bilmək çox böyük bir nemətdir.

O halda, eşidən, görən və bilən Allah, qullarına xitabımı? Eder təbii. Bu xitabı da əmrləri olur. Məsələn «Namaz qılın və zəkat verin!» (2-110) əmrləri bunlardandır və Onun qullarına hitaplarının başında gəlir. Bunların nə demək olduğunu irəlindəki Bahis yeri gəldikcə araşdıracağıq.

Doğulmağa və Doğurmayandır

Allahda doğulmaq, doğmaq və ölmək yoxdur. Belə olduğunu özü Quranda: «Doğulmamış, doğmamışdır» (112-3) deyərək söyləməkdədir.

Əvvəli və Sonrası olmayanı

Allahın nə başlanğıcı var, nə də sonu... Çünki, əvvəli də Odur, sonrası da... Allahı belə bilmək lazımdır. Onsuz da Onun da: «O əvvəldir, axır, zahir, batini və O, hər şeyi bütün olaraq biləndir» (57-3) deməsindəki məqsəd budur. Hər şeyin bir əvvəli olduğu, torpağın belə torpaq olmazdan əvvəl nə olduğu düşünüldüyü üçün, Peyğəmbərimizə kainat olmazdan əvvəl Allahın harada olduğu soruşulmuşdur. Bu suala verdikləri cavab «Altında, üstündə hava olmayan amadaydı» şəklinə olmuşdur.

Bunun mənası «Həyat olmayan yerdə idi» deməkdir ki, buralarda ağıl dayandığı üçün çox bir şey deyilə bilməz. Bura şəxs aləmidir və «Gizli xəzinəydim» Hədisi hökmünə girdiyi üçün orada özündən başqa bir şey yoxdur. Həyat dendiğindəyse, sifətə eniş bəhs mövzudur.

Öldürüb dirildəndir

Allahın: «Öldürən də, dirildən də» (3-156) olduğu Quranda bildirilməkdədir. Bu mövzuda Onun işinə qarışılmayacağı üçün, bildiyi kimi etməsini gözləmək lazım olur.

Əzəməti sonsuz olan

Allah zatı və sifətiylə qul idrakına sığmayan bir bütündür. Bu vəziyyəti belə bir örnəklə izah edə:

Bir qaynaq və o qaynaqdan çıxan suyun vəziyyətini düşünək. Bu su, yolu boyunca nə qədər dallanır və haralardan keçsə keçsin, qaynağıyla birlikdə bir bütün təşkil edər. Yol boyunca çay, dərə və çay olaraq axarkən dəyişik adlar almış olması bu bütövlüyü pozmaz.

Necə dərələrin adlarının dəyişik olması Onların qaynaqlarının fərqli olduğu mənasını gəlməzsə, kainatdakı varlıqların dəyişik adlar almış olması da Onların qaynağının ayrı olduğunu göstərməz. Buranı çox yaxşı anlamaq lazımdır. Çünki, Allah və kainatın vəziyyəti də belədir.

Kainatın böyüklüyü diqqətə alındığında, Allahın: «Allah sizi özündən Xəzər etdirər» (3-28) yəni «şəxsinə düşünməkdən

məhrum edər» deməsinin hikməti aydın olur. Bu böyüklüyün idrak edilə bilməsi mümkün deyil. İnsan özünü məcbur etməyə qalxsə ağılını oynada.

Ziya Paşa bunu izah edə bilmək üçün: «İdrak-i maali bu kiçik ağla lazım deyil. Çünki, bu terazü o qədər ağırlığı çəkməz» demişdir.

Hal belə olduğuna görə «Əzəmət-i İlahi sonsuzdur» deyib, Onu orada buraxmaq və diqqəti kainatın xülasəsi olaraq yaradılmış olan insana çevirərək, hər şeyi Onda axtarmaq lazımdır.

Allah, əzəmətinin sonsuzluğunu bildiyi üçün, Peyğəmbərimizin meracında bu sonsuzluğa bir hüddud çəkmək zorunluğunu hiss etmiş və Onu «Dur ya Məhəmməd» deyərək dayandırmışdır. İrəlindəki Bahis bu mövzuya da geniş olaraq iştirak veriləcəkdir.

Hər şeyə qadirdir və ədalətli Allahın qüvvət və qüdrətinə işarə edən ayələr arasında «De ki: Mülkün sahibi olan Allahım, mülkü istədiyinə verər, istədiyindən götürərsən və istəyinə izzət verər, dilədiyini zəlil edərsən, xeyr sənə əlindədir» (3-26), «gecədən gündüzə Əlavələr və gündüzdən gecəyə Əlavələr, ölüdən diri çıxırdar və diridən ölü çıxırdar və istəyinə həssabsız ruzi verərsən» (3-27) ilk ağla gelenlərdəndir. Hal belə ikən, biz Onun malından oğurluq edir və işimizə gələn tərəfi çalıb, gəlməyən tərəfi Allaha atırıq.

Allah istədiyini edər. Ona «Niyə, etdin deyə soruşulmaz» (21-23) amma O, etdiyini mütləq ədalətlə edər. Allah bir şey etmək istədiyində Onun üçün nə zaman vardır, nə də çətinlik. Etmək istədiyi şeyi bir saniyənin bəlkə milyonda biri qədər bir müddət içində (atomları birləşdirmək surətiylə) yapıverir. Hər mərtəbə Onun olduğundan Allah üçün çətinlik deyə bir şey ola bilməz.

O istəsə bir insanı bir anda atomlarına ayırır bir başqa yerdə birləşdirə bilər. Buna: «Edam və icad» deyilir. Burada

edam, Adəm (boşluqda) toplama, icad isə, bədənə gətirmə deməkdir.

Onun «Həyat verən və öldürən» (3-156) olması budur və bu, Allaha aid bir xüsusiyyətdir. Belə bir şeyi qulun etməsi mümkün deyil. Ancaq, burada bir vəziyyət vardır. Allah, istərsə bunu bir qulu vasitəsilə edə bilər. Bu vəziyyətdə, işi qulun etdiyi zehabı oyana bilər. Ancaq, əsla belə bir qanıya varılmamalıdır.

Allah bir quluna yardım etmək istəsə bir başqa qulunu, kömək etmək istədiyi quluna Xıdır edə bilər. Qul, Allahın əlindədir və sanki Onun bir üzvüdür. O, üzvünü necə istəsə elə istifadə. Bunu da qulunun ağılına girib, ağılını o tərəfə istiqamətləndirərək edər. «Hər şey pis tapacaq» (55-26), «Yalnız cəlal və hədiyyə sahibi Rəbbinin üzü baqidir» (55-27) ayəsinin mənası budur.

Allah, bir quluna bir şey etmək istər və o edəcəyi şey üçün bir başqa qulunu Ona Xıdır etməyə qərar versə, buna kimsənin qarşı çıxma biləcək gücü yoxdur. Edib çatan Allahdır.

Allah dövrümüzdə qulları vasitəsilə çox şeylər həyata keçirir. Məsələn, balon körpə hadisəni...

Bunda, çöldə yaradılan zigot ana rəhminə yerləşdirilib, Uşaq dünyaya gətirə bilməkdədir. Allah, bu və bunun kimi bir çox işi, verdiyi ağılı istiqamətləndirmək surətiylə, qulları vasitəsilə etməkdədir.

Köhnədən Allahın beş şeyi qullarından saxladığı deyilər və bunlara mugayyebat-ı Xəmsə (Beşduyu ilə başa düşülməyən beş Ledünni sirr) adı verilərdi. Bu beş Siravi biri olaraq da doğacaq uşağın cinsiyyəti göstərilərdi. İndiki vaxtda Allah sirlərini şərhə başladığı üçün, doğulacaq uşağın cinsiyyəti əvvəldən bilinebilmesine baxmayaraq, körpənin ana rəhminə qız olaraq mı, yoxsa kişi olaraq mı düşəcəyi hələ sirdir. Kim bilər önmümüzdəki bu On il içində buna bənzər daha nə irəliləmələr olacaq və Allah xəzinəsindəki sirlərdən hansılarını açacaq...

Allahın bir işi edərkən qulunu alət olaraq istifadə etməsi, o qul üçün böyük bir ehsandır. Bu hadisəyə «kəramət» adı verilir. Əgər bu qul Peyğəmbər isə, o zaman hadisənin adı da dəyişir və «Möcüzə» olur. Kəramət və möcüzə göstərmək qulun edə biləcəyi iş deyil. Bunu belə bilmək lazımdır.

O elə bir Allahdır ki, istəsə özü niyyət olur və quluna istədiyini etdirər. Görülən rəngin, içdəki şəraba, yoxsa qədəhə aid olduğu anlaşıla olur. Hətta elə olur ki, qədəhdəki şərab şəxsən özü ola bilər. Bunu belə bilib zövq etmək və nəsibi razı olmaq lazımdır. Allahın endirdiyini kimsə qaldıra bilməz. Qaldırsa, yenə O, özü qaldırır. «Əgər Allah sənə bir zərər toxundursa olsa Onu Ondən başqa qaldıracaq yoxdur, əgər haqqında bir xeyr istəsə Onun fəzlini kimsə rədd edə bilməz» (10-107) ayəsi bunu ifadə edir. Çünki, insan, hansı mərtəbədə olursa olsun, bəşəriyyət aleminədir və bu aləm uşaqlıq aləmi kimidir.

Mərhəmətli və bağışlayansan Allah, «Qəbahətləri bağışlayıcı» və «ayıbları örtücü»dür. Bu xüsusiyyətləri özündən özü-nədir. Belə olması da özündən başqa varlıq olmayışındandır.

Allah, hər an, etdiyimiz kiçik səhvləri bağışlayır. Həqiqət-də «Sədeyi-səhv» deyilən şey budur. «Mərhəmətim hər şeyi öz lütfü olmuşdur» (7-156) ayəsi və «Allahın rəhməti qəzabini keçər «Hədəsi bunu izah etməkdədir.

Allah, daim bizə «Rəhmətliyinin ən rəhmətliyi» (7-151) olduğunu xatırlatmaqdadır. O, o qədər mərhəmətlidir ki, xəstə bir qulunun canını alacağı zaman belə, əziyyət etmiş olmamaq üçün, Onun şən bir zamanını gözləyər.

Sevginin qaynağıdır və çox sevər

Allah «Gizli bir xəzinəydim, sevilmək istədim» deyərəkən, sevgilərin başı və qaynağı olduğunu, hər şeyi sevgidən yaratdığını və bu sevgisinin də yuxarıdakı məlumatlar işığında özün-dən özü-nə olduğunu izah etməkdədir.

Allah, özü-nə olan sevgi və eşqindən bir məşuq yaratmaq istəmiş, bu istəyini reallaşdırmaq üçün əvvəl Həzrəti Peyğəmbəri ruhən yaratmış, daha sonra kainatı və Ondən da Həzrəti Məhəmmədi maddədən yaradıb, Ona, «Həbibim» demişdir. Həbibim dediyi də əslində, Məhəmməd aynasında gördüyü Kendindən başqası deyil. Onun üçün, «Aşiq məşuq bir olunca eşqdən başqa bir şey varmı» deyilmiş, bu surətlə, həm bu həqiqətə, həm də Allahın bir adının eşq olduğuna işarə edilmişdir.

Allah, kainatı məhəbbətindən və özü-nə bildirmək üçün yaratmışdır. Onun öz özü-nə təsbih etdiyi: «Səmaları və ərz Allahı təsbih etməkdədir» (57-1), öz özü-nə xatırladığı «Zikr zikr edərəm» (2-152) və öz özü-nə sevdiyi «Seveni xoşlayıram» (5-54) ayətlərindən aydın olmaqdadır. Özündən başqa varlıq olmadığına görə, bu sözləri aynadakı görünüşünə söyləməkdədir.

«Hər şey özündən özü-nə olduğuna görə, aynada özü-nə görməsinə nə lüzum vardı» deyərək bir sual ağla gələ bilər. Bu problemin cavabını insan özündən verə bilər. Çünki, ürəyimiz bir ayna olduğunu və kainat deyərək görünən bizdən əks olduğu halda, biz necə kainatı görmək istəyiriksə, O da elə etmişdir.

Allah, sevgilərin başı və sonu olduğuna, biz də o sevgi qaynağından çıxdığımız görə, dönüşümüz yenə Ona olacaq. «Biz Allahdan gəldik və sonunda Ona dönəcəyik» (2-156) ayəsi bunu izah etməkdədir.

Bundan əmin olmamız lazımdır ki, Allah bu qədər dəyər verdiyi qulundan asan asan imtina etməz. Onun üçün qullarına bəzi vədlər tapılmışdır. Bunlardan biri «Mən məndən ötəri ürəyi qırıq olanların yanında yam «çox əhəmiyyətli olan bir digəri də» Mərhəmətim qəzabımı keçmişdir «şəklində olandır.

Bu vəziyyət eynilə bir atanın (hətta ki, xeyirsiz belə olsa) uşağından, bir bağbanın, yetişdirdiyi bir ağacdən vaz keçməsinə bənzər. Allah, qulunu bir müddət üçün çətinlikli aləmlərə soxsə belə, sonra yenə Onu rəhmanlıya çəkər. Bunu edə

bilmək üçün də qulunu çətinə soxmaqdan qaçmaz. Onun üçün, Onun etdiyi hər şeydə bir xeyir axtarmaq lazımdır.

Allah, bu qədər sevərək və tərifləyərək yaratdığı quluna qarşı həddindən artıq dərəcədə qısqanc davranar və qulunun, nəzərini başqa tərəfə çevirməsini istəməz. Həzrəti Adəmi, (tövhiiddən ayrılıb, diqqətini sifət mərtəbəsində olan Həvvaya çevirdiyi üçün) cənnətdən çıxırması, bunun isbatıdır. Onun bu qədər həssas olduğunu bilən bizim də çox diqqətli olmamız və uşağımızın sevrəkən belə, Onu öz uşağımız olaraq deyil, Allahdan bir nemət olaraq sevməmişəmiz lazım olur. Qurandakı Həzrəti İsmayılın qurban edilməsi hekayəsi də, Allahın «Uşağın sev, amma onun məndən zahir olan əmrini olduğunu bilərək sev» kimi xəbərdarlıq edilir.

Bu xəbərdarlıqlara baxmayaraq, Allah kimsəni qorxutmaz. Qorxunu yaradan insanlar, yəni bizik. Necə cəza qanununun ağırlaşdırılmasından günahkarlar qorxsa, biz də özümüzü günahkar hiss etdiyimiz üçün qorxuruq. Qorxudan xilas olmanın yolu, Ondən uzaqlaşmamaq və «canımı alsan al» deməkdən keçər.

Allahla dost olanın qorxusu qalmaz. Belə olduğunu da Allah «Allahın vəliləri üçün əsla qorxu yoxdur və Onlar qəmli də olmazlar» (10-62) deyərək ifadə etməkdədir. Allah, günahkar qullarının belə ümitsizliyə qapılmamaları üçün «Mənim mərhəmətimdən ümidlərini kəsməyin» (39-53) dediyinə görə, insan, Allahdan deyil, özündən qorxmalıdır.

Bütün mərtəbələri, sifət və əsma özündə toplayandır. Hər şey, qul da daxil olmaqla, Allahda mövcuddur. Amma bu mövcudluğunu, nüvədə ağacın varlığı kimidir. Ağac nə vaxt nüvədən çıxarsa, o zaman görünməyə başlar. Mərtəbələr və əsmalar da belədir. Həm qeyb aləmində vardır, həm də şahid aləmində...

Hər şeyin özündə toplandığı aləmə «Qeyb aləmi», görünər hala çıxmalarına da: «şahid aləmi» deyilir. «O elə bir Allahdır ki, özündən başqa heç bir tanrı yoxdur, qeybi və aşkar bilir, O

rəhmanürrəhimdir» (59-22) ayəsindəki Həvərrəhmanürrəhimin Rəhman hissəsi üfüqə, Rəhm hissəsi isə aləminə aiddir. İkisinin vəhdəti Allahdır ki, O da irəlidə görəcəyimiz kimi be hərfinin altındakı nöqtədir. Şah-ı Vəlayət: «Mən, be hərfinin altındakı nöqtədir» deyərək kainatın Bir nöqtədə toplandığını izah etməkdədir.

Bu aləmdə görünən Şah-ı Vəlayət olduğu halda, batini Həzrəti Peyğəmbərin sirridir. O görə də: «Uşaq atanın sirridir» deyilmişdir. Bu mövzuya irəliki Bahis çox daha geniş yer veriləcək. Onun üçün burada yalnız eyham etməklə kifayətlənirik.

Allah deyildiyi zaman heç bir əsma xatırlanmaz, çünki, O, «Məcmə-ül əsma» yəni əsmaların bütünüünün toplandığı mərtəbədir. Bu buna bənzər: Bir insana adıyla xitab edildiyində, o adamın saçından tırnağına qədər hər yeri o adın içindədir və üzvlərinin heç biri ayrıca xatırlanmaz. Əvvəli də, qolu da, ayağı da o adın içindədir. Əlbəttə, Allah deyildiyi zaman da vəziyyət budur. Orada nə kainat, nə qul, nə də başqa bir şeyin adı keçməz. «Hu» (O) deyildiyində isə Allah ləfzi da itər. Amma iş kəsərət gəldiyində, o zaman saç, baş, qol, qıç, dırnaq bir-birindən ayrılır və hər biri öz adıyla xatırlanmağa başlanır. Öz adıyla xatırlanmağa başlandığında da heç biri, hamısı ifadə edə bilməz olur.

LÜĞƏT

Ağılı Maaş - Ağılın ən alt təbəqəsi. Dünyada dolanışıq işini düşünən ağıl.

Ağılı mətbu - Yaradılışdan olub, hər Uşaqda olan ağıl. Öyrənmədən var olan fitri ağıl. Bu ağıl müməyyiz olmayıb qabili kitab deyil.

Ağılı məad - İrfan və elmlə tərbiyə olan axirətini düşünən ağıl. Gələcəyi qavrayan ağıl.

Ağılı məsmu - qabili kitab olan ağıl. Sonradan təcrübə və məlumatla inkişaf edən ağıl. Xeyiri və şəri fərq ədəbilən və müməyyiz olan kimsənin ağılıdır.

Ağılı səlim - Sağlamfikir

Amiyanə - Mədəni olmayan, bəsit və kobud ifadə

Feyz: Ərəbcə, bolluğu ifadə edir. İlahi təcəlli, bu söz ilə izah edilir. Təcəlli, təcəlli edənə görə meydana çıxır.

Həqqəl-yəqin - Ərəbcə Haqqın, həqiqətini müşahidə etməsidir. Bu vəziyyətdə qul, Haqqda tam olur, Haqq ilə baqi olur.

Ləduenni: Ərəbcə qeyb elmi, ilahi sirləri kəşf etmə elmidir. yenə təsəvvüfdə, Allahdan vasitəsiz gələn məlumat, ilhama elmi-lədu deyilir.

Mənqibə - din böyüklərinin və ya tarixə keçmiş məşhur kəslərin həyatları və fəvqəladə davranışlarıyla əlaqədar hekayə. fəvqəladə hadisələrlə əlaqədar hekayələr.

Müamilat - İslamın əhəmiyyətli bir istiqaməti ictimai, hüquqi, iqtisadi və siyasi təlim və qaydalarla əlaqədardır. Bütün bu mövzulardakı qaydaların hamısına tək bir termin olaraq müamilat deyilir. Müamilat qarşılıqlı edilən əməliyyatlar, əlaqələr və hüquq mənasındakı rəftar sözünün cəmidir.

Mühəddis - hədis elmiylə məşğul olan kimsə.

Mükəvvin - Yaradan, inşa edən (Allah c.c.)

Müntəsib - əlaqəli, rabitəsi olan.

Müqtəsəb - Qazanılmış, iktisapta ollmuş. Çoxluğu müktəsəbatdır, qazanılmış, bir qisim mal və sair dəyərlər, bir kimsənin təcrübələrlə qazandığı vəziyyətlər, məlumatlar.

Mütəəddi - 1) müxtəlif, bir çox, birdən çox 2) hücum dən, təcavüzkar.

Mütəqəd - inanan, inanç sahibi. Dindar

Müzəbzəbin - 1. Bir şeyə qərar verə bilməyən, tərəddüdü. lindən iş gəlməz, qətiyyətsiz. 2. Qarmaqarıışıq.

Qariz - təzə obyekt.

Qürb - Ərəbcə yaxınlıq. Yaxında meydana gəlmə. Yaxın olmaq. Yaxınlıq qazanmaq.

Ruhbanilik - İnsanlardan uzaqlaşib riyazata çəkilərək dünya zövqlərini tərk edən və özünü həddindən artıq bir şəkildə ibadətə verən kəslər mənasını verir. Rahib sözü və ruhanilər sözü Ərəbcə eyni kökdən gələn sözlərdir. Böyük bir qorxu duyğusuyla çəkilib dünya zövqlərini tərk etmə, ibadət üçün münzevi bir həyat təzi davam etdirmə. din adamları sinifi.

İstidrac - tədricən yüksəltmə, tədricən ucaltma

Seyr-ü Sülük - Ərəbcə getmək və girmək deməkdir. Bir şeyxin nəzarətində, Allaha vüslat için çıxılan mənəvi səfər.

Sülb - soy, kök, əsl, bir qaynaqdan gəlmə hali.

Şəkəvad - Quldurluq, soyğunçuluq. Çətinlik, əzab, işgəncə. Hər növ pislik içində olmaq. Bəla və zillətə düşmək. Çətinlikdə qalmaq.

Tabiiələr - Hz. Peyğəmbərdən sonra gələn ikinci nəsil. Peyğəmbər səhabələrini görənlər və Onlarla söhbət edən, rəvayətlərdə olan müsəlman nəsil.

Təfəkküh - Peşman olmaq. Çox xoşlanıb heyətdə qalmaq.

Təqdis - müqəddəs sayma; əziz tutma; əzizləmə; həsr etmə; ithaf; hörmət, sitayiş etmə.

Tənzih - təmizləndirmə, pak etmə; mənəvi paklıq, daxili təmizlik.

QISALTMALARIN ANLAMI

C.C. – Ərəbcə “Cələ Cəlalühü” yəni, Onu şanı ucadır deməkdir. Bu söz Allah sözünün ardınca işlədilir.

Ə.S. – Ərəbcə “Əleyhis səlam” yəni, Ona salam olsun deməkdir. Adətən müsəlmanlar din xadimlərin isimlərinin sonunda işlədirlər.

H.Z. – Ərəbcə “Həzrət”, “Həzrəti” hazır olan, hörmətə-layiq, hörmətli deməkdir. Adətən hörmətli din xadimlərin isimlərinin önündə işlədilir

K.V. – Ərəbcə “Kərrəmallahu-Vəchə” Allah vəchini yəni, üzünü, istiqamətini, tərəfini şərəfli etsin, tərcüməsində dua olub H.Z. Əli (R.Ə.) heç bütələrə səcdə və ibadət etmədiyi və Uşaqlıqdan bəri Allaha səcdə etdiyindən, Onun adı xatırlanmışında hörmət olaraq deyilər.

Q.S. – Ərəbcə “Qüdüsa süruhi” yəni, sirri müqəddəs olsun deməkdir. Övliya və alimlərin isminin önünə qoyulur.

R.Ə. – Ərəbcə “Radiyallahu ənh” Allah Onlardan razı olsun deməkdir. Səhabə və böyük vəlilərin isminin sonunda yazılır.

R.H. Ərəbcə “Rəhmətullahi əleyh” yəni, Allahın rəhməti Onlara olsun. Rəhmətə getmiş övliya və alimlərin isminin sonunda yazılır.

S.A.V. – Ərəbcə “Səllallahu Əleyhi vəsəlləm” Ona Allahın salamu olsun. Adətən Məhəmməd peyğəmbərin isminin sonunda işlənir.

Kitabiyat

1. Abbasov N., Həsənov R. Nəsirəddin Tusinin müdriklik fəlsəfəsi, Bakı, 2012.
2. Abbasova Q., Hacıyev Z. Sosial fəlsəfə. Bakı, Ayna Mətbu evi, 2001.
3. Aslanova R. İslam və mədəniyyət. Bakı, 2002.
4. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. I-X cildlər. Bakı, 1976-1987.
5. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Azərbaycan. Bakı, 2008.
6. Bağırov Z. Fəlsəfə (sxemlərdə). Bakı, 2009.
7. Balayev M. İslam və Onun ictimai-siyasi həyatda rolu. Bakı, 1991.
8. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı, 1951.
9. Bünyadov Z. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994.
10. Əsədov A. Siyasətin fəlsəfəsi. Bakı, Nafta-Press, 2001.
11. Əsədov A. Təfəkkürün fəlsəfəsi. Bakı, Nafta-Press, 2001.
12. Fəlsəfə Ensiklopedik lüğəti. Azərbaycan Ensiklopediyası. Bakı, 1997.
13. Fərhadoglu M. Fəlsəfənin əsasları. Bakı, Nurlan, 2006.
14. Füzuli M. Mətlə-əl-etiqaad. (Tərcümə Z. Bünyadovundur). Bakı, 1987.
15. Göyüşov Z. Daxilə pəncərə. (Özünüdərkətmə). Bakı, 1978.
16. Göyüşov Z. Fəzilət və qəbahət. Bakı, 1972.
17. Göyüşov Z. Səadət düşüncəsi. Bakı, 1983.
18. Hacıyev Z. Fəlsəfə. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2007.
19. Həsənov M. İslam fəlsəfəsinə, tarixinə və məntiqinə dair ensiklopedik məlumatlar kitabı. Bakı, 2007.
20. Həsənov R. Georq Vilhelm Fridrix Hegelin ruh fəlsəfəsi, Bakı, 2011.

21. Xəlilov S. Fəlsəfə: Tarix və müasirlik (fəlsəfi komparativistika). Bakı, 2006.
22. Xəlilov S. Mənəviyyat fəlsəfəsi. Bakı, 2007.
23. Xəlilov S. İslam dünyasında milli fəlsəfi fikir və Onun tarixi məsələləri. Bakı, 2008
- 24.
25. İqbal M. İslam mədəniyyətinin ruhu. Fəlsəfə və sosial siyasi elmlər jurnalı № 1, Bakı, 2009.
26. Masse A. İslam. Bakı, 1992.
27. Mehdi N. Çətin və dolaşq durumlarda kulturolojisi (Qərb və Şərq mədəniyyətlərində virtual örtüyün «kosmoqoniyası»). Bakı, 2001.
28. Mehdiyev R. Fəlsəfə. Bakı, 2010.
29. Mustafazadə T. Ümumi tarix. Cild 2. Bakı, 1997.
30. Məhəmmədov Z. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı, 1994.
31. Məhəmmədov Z. Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir. Bakı, 1978.
32. Məhəmmədov Z. Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri. Bakı, 1986.
33. Məhəmmədov Z. Şihabəddin Yəhya Sührəverdi (həyatı, yaradıcılığı və dünya görüşü). Bakı, 2009.
34. Musəvi S.M.L. İslam və qərb mədəniyyəti. Qum.
35. Nehru C. Ümumdünya tarixinə nəzər. Bakı, 2006.
36. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2004.
37. Nicat Ə. Dünya fəlsəfi irsindən yarpaqlar. Bakı, 1991.
38. Nicat Ə. Müdriklik məbədi. Bakı, 2005.
39. Nizamülmülk. Siyasətnamə. (Tərcümə R.Sultano-vundur). Bakı, 1987.
40. Paşayev V. Fəlsəfə. Bakı, 1999.
41. Qrasian B. Kamillik elmi. Bakı, 2001.
42. Ramazanov F. Fəlsəfə. Bakı, 1999.
43. Rüstəmov Y. Fəlsəfənin əsasları. Bakı, 2004.
44. Rzayev M. Fəlsəfə tarixi. Bakı, 2011
45. Sadıqov Q. Etika. Bakı, 1971.

46. Şükürov A. Fəlsəfə. Bakı, 2002.
47. Şükürov A. Fəlsəfə və zaman. Bakı, 1998.
48. Şükürov A. Fəlsəfə və qloballaşma. Bakı, 2002.
49. Şükürov A. Azərbaycan mifologiyası. Bakı, 2009.
50. Şükürov A. Şərq fəlsəfəsi və filosofları. Bakı 2005.
51. Şükürov A. Müstəqil dövrün fəlsəfəsi və filosofları. Bakı, 2007
52. Şükürov A. Hamı üçün fəlsəfə. Bakı, 2010.
53. Tağıyev Ə. Milli ideya və milli ideologiya: problemlər və Onların şərhli. Bakı. 2000.
54. Tağıyev Ə. Orta əsrlərin fəlsəfi və sosial-siyasi fikri (batini Avropa və Azərbaycan). Bakı. 1999.
55. Tağıyev Ə. Siyasət dərsləri. Bakı. 2007.
56. Tağıyev Ə. Siyasətdən müntəxəbat. Bakı, 2011.
57. Zeynalov M. Fəlsəfə tarixi. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2009.

Türk dilində

58. Açıkgənç A. Bilgi felsefesi. İstanbul, 1992.
59. Adıvar A.A. Tarih boyunca ilim ve din. İstanbul, Yükselen matbaa, 1969.
60. Adıvar A.A. Türklərdə ilim. İstanbul, 1991.
61. Aydın M. Türklərin felsefe költürünə katkıları. Ankara, 1985.
62. Bayraktar M. İslamda bilim ve teknoloji tarihi. Ankara, 1992.
63. Bıçak A. Tarih bilimi. İstanbul, 1999.
64. Demir Ö. Bilim felsefesi. İstanbul, 1996.
65. Eraydın S. Tasavvuf ve təriqətlər. İstanbul, 1994.
66. Gökbörk M., Felsefe tarihi. İstanbul, 1996.
67. Göker L. Bilim ve teknolojinin gelişimi ile türk-islam bilginlərinin yeri. İstanbul, 1996.
68. Günbulut S. Küçük felsefe tarihi. Ankara, 1983.

69. Hançerlioğlu O. Düşünce tarihi. İstanbul, 1970.
70. Hançerlioğlu O. Felsefe ansiklopedisi. İstanbul, 1984.
71. Hançerlioğlu O. İslam inancları sözlüğü (İslam deyim, terim ve akımları da kapsar). İstanbul, 1993.
72. Karakaş M. Müsbət ilimlerde müslüman alimleri. Ankara, 1991.
73. Mengüşoğlu T. Felsefeye giriş. İstanbul, 1986.
74. Nasr S.H. İslam ve ilim. İstanbul, 1989.
75. Nasr S.H. İslam kozmoloji öğretilerine giriş. İstanbul, 1985.
76. Ural Ş. Bilim tarihi. İstanbul, 1994.
77. Ülken H. Z. İlim felsefesi. Başnur matbaası, 1969.
78. Ülken H.Z. Uyanış devirlerinde tercümenin rolü. İstanbul, 1997.
79. Ülken H.Z. İslam felsefesi. İstanbul, 1993.
80. Ülken H.Z. İslam düşüncəsi. İstanbul, 1995.
81. Ülken H. Z. Felsefeye giriş. Ankara, 1957.
82. Vorlander K. Felsefe tarihi. Türkçe çeviren M. İzzet İstanbul, 1925.
83. Yakıt İ., Durak N. İslamda bilim tarihi. İsparta, 2002.
84. Yeni bir baxış açısıyla ilim ve din.Cilt 1, İstanbul, 1998.
85. Yeni bir baxış açısıyla ilim ve din.Cilt 2, İstanbul, 1998.
86. Yılmaz H. K. Anahtarları ile təsəvvüf və təriqətlər. İstanbul, 2002.

İnternet materialları

87. <http://www.alhassanain.com>
88. <http://www.ashiqik.biz/index>.
89. <http://www.az.millensik>.
90. <http://www.tasavvuf.com>
91. [http://www.en.wikipedia.org/List of Sufi Orders](http://www.en.wikipedia.org/List_of_Sufi_Orders)
92. <http://www.kayzen.az/harun-hya-qlobal-masonluq>
93. <http://www.qarapapaqlar.net>

94. <http://www.static.bsu.az>
95. <http://www.sbe.erciyes.edu.tr>.
96. [http://www.İslam Times.org.az](http://www.İslamTimes.org.az)
97. <http://www.felsefeekibi.az>.
98. <http://www.felsefe.tr>.
99. <http://www.felsefetarihi.tr>.
100. <http://www.wikisöz.tr>
101. <http://www.www.sufiorder.org>
102. <http://www.wikipedia.org/wiki/Sufism>
103. <http://www.tasavvuf.info>
104. <http://www.tasavvufalemi.com>
105. <http://www.islamvetasavvuf.org>
106. <http://www.islam.uzerine.com>
107. <http://www.ehlitevhid.com>
108. <http://www.www.sufilik.com>
109. <http://www.az.wikiwix.com>.
110. <http://www.rumimevlevi.com>

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

ELMİ İRFANDAN ELMİ-İLAHİYƏ.....	3
SULTAN VƏLƏD.....	7
MAARİF.....	10
MƏHƏMMƏD NURİ ŞƏMSƏDDİN.....	76
RİSALƏYİ PƏNDİYYƏ.....	78
ÖMƏR NƏSUHİ BİLMƏN.....	97
BÖYÜK İSLAM ELMİHALİ.....	99
SÜLEYMAN HİLMİ TUNAHAN.....	189
MÜRŞİDİ KAMİLİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	191
MƏMMƏD ZAHİD KOTKU.....	201
ALİM.....	204
MÜNİR DƏRMAN.....	264
ALLAHIN DOSTUNUN DƏRKİ.....	266
LÜTFÜ FİLİZ.....	286
NÖQTƏNİN SONSUZLUĞU.....	289
LÜĞƏT.....	304
QISALTMALARIN ANLAMİ.....	306
KİTABİYYAT.....	307

**TÜRK
TƏSƏVVÜF
FƏLSƏFƏSİ**

II hissə

Çapa imzalanıb: 05.04.2014. Ofset çap üsulu.
Ofset kağızı. Həcmi: 20 f.ç.v. Formatı 60x84 ¹/₁₆
Tiraj: 300.

“Proqres” nəşriyyatında çap olunub
Ünvan: Bakı ş. İ.Qutqaşınlı küç. 97 /2.
Tel: 510 02 80, e-mail: mail@proqres.com

